

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

ASTAPUSPIKA

CHECKED 10

NILKAMAL BHATTACHARYA, M. A.

अष्टपुष्पिका ।

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य-एम. ए.-

सङ्कलिता ।

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS.
BENARES.

ASTAPUSPIKA

OR



A SANSEERIT ANTHOLOGY.

(WITH NOTES)

BY

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

Professor of Sanskrit, Central Hindu College,

BENARES HINDU UNIVERSITY

अष्टपुष्पिका ।

पाराशरतीहिरदुविश्वविद्यालयान्तर्गत-संग्रह हिन्दु विश्व-
संस्कृताध्यापक-

श्रीनोलकमलभट्टाचार्य--एम. ए.

सङ्कलिता ।

SECOND EDITION.

BENARES.

1927.

[PRICE RE 1/12

Copyright reserved by the Author.

PUBLISHED BY
NANDEISHORE & BROS.,
CHOWK, BENARES

PRINTED :

the whole of the text and pages 1—54 of the Notes at the
Tara Printing Works, Benares, and the rest of the book
at the MAHARAJA'S PRESS BENARES.

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students. The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for.

* * * * *

The title of the work is चटुसुविह— a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kādambari and twice in the Harischarita. The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as लस, वस, द्वेग, लस, वस, वस, वस, वस, with two others (which are जल and वस according to one authority and धूल and वस according to another). The adoption is somewhat unwarranted, वस ordinarily, not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'.

The expression वसं विं सुख, which appears at the opening page of the book requires a word of explanation. It claims no upanishadic originality like वस वस वस (वस), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brāhma sect, after the upanishadic model, of the English phrase 'The true, the good and the beautiful'. I have chosen it for the motto of my work as running up in a nutshell the essentials of belles lettres.

is of the compilation, the first piece—*Raghu's* *vanavasi*—has a peculiar interest for the historian. The conception, however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the *Panjaras* *vanavasi* of the *Mahābhārata*. With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia. I may remark, en passant, that the term *vanavasi*, about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians.

* * * * *

The next piece—*Rāma's* return to Ayodhya, in an aerial car—is an original conception, the poet having borrowed the scene from the *Rāmāyana*. The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors.

The third—*Pārvatī's* penance—sets forth an ideal of unflinching devotion—the *śūla* *pratikāśa* of all true success in life.

The appreciation of the fourth—the fourth act of the *Śakuntalā*—finds expression in the couplet—*इत्यनु वाटक रम्यं सपारम्यं चतुर्नयम् (?) । सपारि चतुर्धैरुस्तत्र लोकाद्युत्तमम् ।* The *Prākṛta* portions, including the two *parvāṅga*, appear in their *Sanskṛit* forms in this piece.

The fifth—a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the *Venambhara* compressed into one. Here, too, the *Prākṛta* portions are presented in their *Sanskṛit* forms.

The sixth—the story of Manohar—*is* full of dramatic interest literary beauty and practical instruction

The seventh—Śakaśā's advice to Chandrapada—*is* a masterpiece of prose The piece has been taken unaltered, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency

The eighth—the story of Mahīśveta—*is* rich in scenes of romantic interest * * *

* * * * *

4

The Author

PREFACE TO THE SECOND EDITION

The present edition is a reprint of the first except that one piece the श्रीशिवस्तोत्र which was found a little unsuitable, has been replaced by another—शिवस्तोत्र—from the same work (the Divyakumāracarita) and that the vocabulary, which cost more labour than it was of use to the student, has been incorporated with the notes, besides some minor changes here and there, in the shape, either of variants or eliminations The महाशिवस्तोत्र, it should be mentioned, has been further abridged in the light of the student's capacities and the Sanskrit renderings of the two Prakṛta verses occurring in the महाशिवस्तोत्र have been recast into a clearer form to the original

Banars

The Author

July, 1927

अनुक्रमणिका ।

✽३३६✽

विषयः		पत्राङ्कः
१—रघु-विश्विजयः	(शृणुयंशम्)	१
२—रामचन्द्र-धनदरपावतंनम्	(")	१०
३—पार्वती-तपद्वययां	(कुमारनमनवम्)	२५
४—प्रभयातकीतुकम्	(शाकुन्तलम्)	४१
५—दुर्योधननिर्देवः	(वेणुसंहारम्)	१७
६—विद्युत्चरितम्	(वणकुमारचरितम्)	८३
७—शुकनासोपदेश	(काश्मीरी)	१०४
८—महादेवनाम्नस्तः	(")	११२

अष्टपुष्पिका ।

“ सत्यं शिवं सुन्दरम् । ”

शुदिग्विजयः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं धर्मै ।
दिनान्ते निहितं तेजः सविनेव हुनाशनः ॥ १ ॥
द्वितीयानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमिनो राज्ञां हृदयेऽग्निरियोत्थिनः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंकजः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो नतन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमजितञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
द्यायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपनेण भेजे साम्राज्यदीप्तिनम् ॥ ५ ॥
परिक्लिपतसामिभ्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुन्यं स्तुतिभिरर्घ्याभिरुपतस्ये सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मानीर्भुतः यद्यपि राजभिः ।
 तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डनया मनः ।
 आददे नानिशो गेष्पो नभस्वानिष दक्षिणः ॥ ८ ॥
 मन्दोत्कण्ठाः कुरास्तेन गुणरधिकनया गुणैः ।
 फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥
 नषधिद्धिर्नये राशि सद्सणोपदर्शितम् ।
 पूर्ण एवामरपक्षस्तस्मिन्नाभयदुत्तरः ॥ १० ॥
 पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुषुपुर्गुणाः ।
 नये तस्मिन्महोपाले सर्वं नरमिवाभयत् ॥ ११ ॥
 यथा प्रह्लादनाशुद्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्तर्यो राजा प्रहृतिरखनात् ॥ १२ ॥
 कामं कर्णान्तविद्यान्ते विशाले तस्य लोचने ।
 चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
 लब्धप्रशमनस्वस्थमधैर्न समुपस्थिता ।
 पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पद्मजलक्षरा ॥ १४ ॥
 निर्दृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्मा सुदुःसहः ।
 प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानरो दिशः ॥ १५ ॥
 चार्पिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधा ।
 प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
 पुण्डरीकातपप्रस्तं विकसन्काशधामरः ।
 श्वेतुर्विदम्ययामास न पुनः प्राप तच्छिष्यम् ॥ १७ ॥

रघुदिग्विज्ञयः ।

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां शीतिरासीत्समस्ता द्वयोः ॥ १८ ॥

हंसश्रेणिषु नारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदोयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

इङ्गुब्धायनियादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

श्याकुमारकथोद्धानं शक्तिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिमघाटङ्किं चुम्भुभे द्विपतां मनः ॥ २१ ॥

मदोदयाः ककुम्भः सरितां कूलमुद्रजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोद्गास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्शानां मद्गन्धिभराहताः ।

असूययेव तन्वागा. संसधैव प्रसुध्वुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानवर्द्धमान् ।

यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग् हुतो बह्विर्वाजिनोराजनाधिधौ ।

प्रदक्षिणार्चिर्ध्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाष्णिरयाम्बितः ।

पङ्क्तिर्धं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पीरयोपितः ।

पृपतैर्मन्दरोद्धूतै. क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

स पथौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्द्धिया ।

अहिताननिलोद्धूतैस्त्वर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धृतीर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
 भुयस्तलमिव ध्योम कुर्यन् ध्योमेव भूतलम् ॥ २६ ॥
 प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदन्तरम् ।
 ययौ पश्चाद्द्रुघादीनि चतुःस्वन्धेय सा चमूः ॥ ३० ॥
 मरुपृष्ठान्युदन्मांसि नान्या सुप्रनरा नदीः ।
 विविधानि प्रकाशानि शक्तिमन्माद्यकारसः ॥ ३१ ॥
 स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
 यमौ हरजटास्रुणं गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥
 त्याजितैः फलमुत्प्राप्तैर्भग्नैश्च घृष्टुघा भृषैः ।
 तस्यासीदल्यणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
 पौरस्त्यानेममाकामंस्नांस्तान्नपदाक्षयी ।
 प्राप तालीवनस्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अनप्राणं समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरस्यादिच ।
 आत्मा सरत्तिरः सुहृद्वृत्तिर्माथिन्य धैतसीम् ॥ ३५ ॥
 वङ्गानुत्प्राय तरसा नेता नैसाधनोद्यतान् ।
 निचखान अयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
 आपादपन्नप्रणताः फलमा इव ते रथम् ।
 फलैः स्वधर्मयामासुघृत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
 स तीर्त्यां कल्पिण्यां सैन्यैर्वन्द्यद्विरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शिनपथं कलिङ्गामिमुज्रो यया ॥ ३८ ॥
 स प्रताप महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अद्भुतं द्विरदस्वेषं यन्तां गम्भोरवेदिनः ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कासिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
 पक्षच्छेदोद्यतं शकं शिलावर्षीय पर्वतः ॥ ४० ॥
 द्विर्षा विपद्य फाकुत्स्थल्प नाराचदुदितम् ।
 सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयधियम् ॥ ४१ ॥
 ताम्बूलीनां दलैस्त्रय रचित्रापानमूमयः ।
 नारिकेलासवं योधाः शत्रयं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥
 गृहीतप्रतिमुक्तस्य स घर्मधिजयी नृपः ।
 ध्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
 ततो यैलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
 अगस्त्याचरितामाशामनाद्यास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
 स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
 कावेरीं स्वरितां पत्युः शङ्कनोयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥
 बलैरभ्युपितास्तरय धिजिगीषोर्गताच्यनः ।
 मारीचोद्धान्नहारीता मलयद्वेष्टपत्यकाः ॥ ४६ ॥
 ससञ्जुष्टध्रुणानामेलानामुत्पतिप्रभवः ।
 तुल्यगन्धिषु रुचेभक्तेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
 भोगियेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
 नास्त्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
 दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रथेरपि ।
 तस्यामेव रथोः पारह्व्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥ ४९ ॥
 तात्रपर्णीसमेतस्य मक्तसारं महोद्येः ।
 ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥

स निर्विशय यथाकामं तद्रेण्यलीनचन्दनौ ।
 स्तनाविध दिशस्तस्याः शैलौ मलयदुन्दुरौ ॥ ५१ ॥
 असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुत्तमदन्वता ।
 नितम्यमिध मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलह्वयत् ॥ ५२ ॥
 तस्यानोकैर्विसर्पन्निरपरान्तजयोद्यते ।
 रामास्रोत्सारितोऽप्यासीत् सहस्रलग्न इयार्थयः ॥ ५३ ॥
 भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन वेरलयोषिताम् ।
 अलकेशु चमुरेशुरयूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥
 मुरलामाकृतोद्भूतमगमत्कैतकं रजः ।
 तयोधवारयाणानामयत्नपट्टपासनाम् ॥ ५५ ॥
 अभ्यभूयत घाहानां चरता गात्रशिक्षितैः ।
 धर्मभिः पवनोद्भूतराजठालोवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
 खर्जूरीस्वन्यनदानां भद्रोद्गारसुगन्धिषु ।
 कटेषु करिणां पेतुः पुष्पागेभ्यः शिलोमुखाः ॥ ५७ ॥
 अथकाशं किलोदन्वाप्तामायाभ्यर्धितो ददौ ।
 अपरान्तमहीपालत्र्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥
 मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
 त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
 पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्ये स्वलयर्मना ।
 इन्द्रियाख्यानिय रिपूंस्तत्पद्मानेन संयमी ॥ ६० ॥
 यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 ऽयास्त्रातपमियाभ्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

संमामस्तुमुलस्तस्य पादवात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
मह्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुर्लैर्महीम् ।
तस्तार सरयाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥
अपनीतशिरस्त्राणाः शंपास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षापलयभूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्थे कौबेरी भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरियोद्गीच्यानुद्धरिष्यन् रत्नानिव ॥ ६६ ॥
विनीताश्वश्रमास्तस्य सिन्धुनीरविचेष्टनैः ।
दुधुदुर्याजिनः स्कन्धांश्चक्रुर्मरेत्तरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हृणावरोधानां भर्तृषु व्यरुचिकमम् ।
कपोलपाटलादेशि यभूव रघुचेष्टिनम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजा. समरे सौदुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गज्जालानपरिक्लिष्टैरक्षौटैः सार्धमानवाः ॥ ६९ ॥
तेषां सदश्वभूमिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विचिशु शश्वन्नोत्सेका कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥
ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूनैर्धानुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्त्वाना सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहाणां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीमूनाः कीचकष्वनिहेतवः ।
 गङ्गाशोकरिषो मार्गे मदनस्त्रं सिनेषिरे ॥ ७३ ॥
 विश्वमुनमेकृणां द्यायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
 हृषदेो घासितोत्सङ्गा निपण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
 सरलासक्तमानद्भ्रैयेयस्फुरितत्वियः ।
 आसक्तोपधयो नेतुर्नकमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
 तस्योत्तृष्टनिगमेषु कण्डरज्जुस्रवत्रुचः ।
 गजवर्ध्म किरानेभ्यः शशसुर्देवदारवाः ॥ ७६ ॥
 सप्त जन्य रघोर्घोरं पार्वतीयेर्गलैरभूत् ।
 नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेयोत्पत्तिनानलम् ॥ ७७ ॥
 शरैरुसयसङ्क्रान्तं स पृत्वा विरतोत्सधान् ।
 जयोदाहरणं गार्होर्गापयामास विन्नरान् ॥ ७८ ॥
 परस्परेषु विज्ञानस्नेपूपायनपाणिषु ।
 राज्ञा हिमयनः सारो राज्ञ सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥
 तत्राक्षोभ्य योरोपशि निवेश्यायहरोह सः ।
 पैलस्त्यतुलितस्याद्रपद्धान इव द्वियम् ॥ ८० ॥
 चक्रम्पे तीणलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेभ्यरः ।
 तद्गजालानतं प्राप्तेः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥
 न प्रसेहे स रुद्रार्कमधारावरं दुर्दिनम् ।
 रणवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत्र षड् पताकिनोम् ॥ ८२ ॥
 तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
 भेजे भिन्नकटैर्नागैरग्यानुपहरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेभरस्तस्य हेमपोडाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेणुच्छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रघोद्वतम् ।

रजो विभ्रामयद्राक्षां ह्यप्रश्लेषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

स विभ्रजितमाजह्ने यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सनां धारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुण्ड्रिक्याभि-

गुर्वीभिः शान्तपराजयव्यतांस्तान् ।

ककुत्स्यश्चित्तविरहोत्सुधावरोधान्

राजान्यान्स्यपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

ते रेखाष्वज्जकुलिशानपनचिह्नं

सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रवृत्तिभिरदुलीषु चक्रु-

मौलिलिङ्गकच्युतमकरन्दंगुणैरम् ॥ ८८ ॥



रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुण गुणसः

पद् विमानेन विगाहमानः ।

। रत्नाकर घोदय मिथः स जायां

रामाभिधानो हृरित्त्युत्सृच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्यामहायाद्विभक्तं

मत्सेतुना फेनितामम्बुराशिम् ।

ध्यायापयेनेव शरत्प्रसन्नम्

आकाशमादिष्णुत्वाद्यन्यम् ॥ २ ॥

शुरोयिंयज्ञोः कपित्थं मेष्यं

रसातल सकभिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्वोमवदारयद्भिः

पूर्वः किलाय पत्त्रिर्धितो नः ॥ ३ ॥

गमं दधत्यर्कमरीचयोऽरमाट्ट

दिवृद्धिमनाशनुवते घसूनि ।

अयिन्धनं वह्निमहो निगर्नि

प्रह्लादन ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

ता तामवस्थां प्रतिपद्यमान

स्वितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्

ईदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

नाभिप्ररुढान्बुरुहासनेन

संस्तूयमानः प्रथमेन घात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः

संहृत्य लोकान्बुरोऽधिष्ठे ॥ ६ ॥

पक्षच्छिद्रा गोत्रभिदात्तगन्धा-

शरण्यमेनं शतशो महीधराः ।

नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो

घर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा

भुवः प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः ।

अस्याञ्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं

मुहूर्तवक्त्रावरणं वभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः

स्वयं तरङ्गाधरदानदत्तः ।

अमन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः

पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमाशाय नदीमुखाम्भः

सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।

अमी शिरोभिस्त्रिमयः सख्यै-

रुष्यं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

मातङ्गनकैः सहस्रोत्पतद्भि-

भिर्जान्निधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया च पर्या । ११

प्रजन्ति पर्यङ्गणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

घेलानिलाय प्रसृता मुजङ्गा

महोर्मिर्विस्फूर्जयुनिर्विशेषाः ।

सूर्याशुसम्पर्षसमृद्धरागे-

र्व्यज्यन्त एते मरिभि फणस्थै ॥ १२ ॥

तवाधरस्पर्धिषु चिद्रुमेषु

पर्यस्तमेतत्सहमेर्मिवेगात् ।

रुष्यादुरप्रोतमुख कथञ्चित्

फलेशादपनामनि शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तमात्रेण पर्यासि पातुम्

श्रावर्तवेगाद् भ्रमता घनेन ।

आभाति भूयिष्टमय समुद्र

प्रमथ्यमानो गिरिषेन भूयः ॥ १४ ॥

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी

तमालनालीयनराजिनीला ।

आभाति घेला लक्षणाम्बुराशे-

घारानिरुद्धेव कलद्वरेखा ॥ १५ ॥

घेलानिल केनकरेणुभिस्ते

सम्माययत्याननमायतादि ।

मामक्षमं मण्डनकालहाने-

घैस्तीव दिम्बाधरत्वद्धृष्णम् ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-

पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्

कृतं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चा-

न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरीभरतः समुद्रात्

सकानना निष्पतनीव भूमिः ॥ १८ ॥

क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां

क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ।

यथाविधौ मे मनसोऽभिलापः

प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी

-त्रिमार्गगावीचिविभर्दशीतः ।

आकाशवायुर्दिनशेवनेत्यान्

आचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥

करेण धातायनलम्बितेन

स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुत्हलिन्प्या ।

आमुञ्चतोवाभरणं द्वितीयम्

उद्भिन्नविद्युद्दलयो धनस्ते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमंपौढविधेः

मत्या समारब्धनवोटजानि ।

ध्यासते धीरभृतो यथास्थं
 चिरोज्जितान्याथममण्डलानि ॥ २२ ॥
 सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
 झटं मया नृपुरमेकमुड्याम् ।
 अहश्यत त्वश्चरणारधिन्द-
 विश्लेषदुःखादिय थङ्गमौनम् ॥ २३ ॥
 त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
 । तं मार्गमेताः कृपया लतां मे ।
 अदर्शयन् घक्तुमशक्तुष्यथ
 शाखाभिरावर्त्तिनपङ्गवाभिः ॥ २४ ॥
 मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
 स्तनागतिसं समबोधयन्माम् ।
 व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
 उत्पद्मराजोनि विलोचनानि ॥ २५ ॥
 पतद्भिरेर्मांलयवत पुरस्ता-
 दाचिर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
 नवं पयो यत्र घनैर्मया च
 त्वद्विप्रयोगाधु समं विस्तृतम् ॥ २६ ॥
 गन्धश्च धाराहृतपल्वलानां
 फादन्वमर्षोद्गतकेशश्च ।
 स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां यभूवु-
 र्पस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र

कम्पोत्तरं भोक् तवोपगुडम् ।

गुहाविस्तारोत्पत्तिशक्तितानि

मया कथञ्चिद्धनगर्जितानि ॥ २८ ॥

आसारत्तिकृत्तित्रिशाप्पयोगा-

न्मामक्षिणोदु यत्र विभिन्नशैः ।

विहग्व्यमाता नरकन्दलैस्ते

विवाहचूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

उपान्तबानीरवनोपगुडा-

न्यालदयपारिप्लवसारत्तानि ।

दूरावतोर्णं पिवतोव खेदा-

दनुनि पन्नासलितानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

अनाचियुक्तानि रथाङ्गनात्तान्

अन्योन्यदत्तोत्पलकेसरणि ।

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते

मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

इमां तदाशोकलताञ्च तन्वीं

स्तनाभिरामस्तयकाभिनम्राम् ।

त्वत्प्राप्तिसुद्ध्या परिरन्धुकामः

सौमित्रिणा साक्षमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

अमूर्चिमानान्तरलम्बिनीनां

अनुत्वा स्वर्नं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्मजन्तीव समुत्पतन्त्यो

गोदरघरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

एषा त्वया पेशलमप्ययापि

घटाम्बुसंघर्षितयालचूना ।

आनन्दयत्युन्मुखरुष्णसारा

हृष्टा चिरात्पञ्चवटो मनो मे ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्त-

स्तरङ्गवातेन विनीतप्रेदः ।

रहस्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्ध्वा

स्मरामि धानोरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥

स्रुमेदमात्रेण पदान्मघोनः

प्रस्रंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः ।

भौमो मुने स्यान्परिमहोऽयम् ॥ ३६ ॥

श्वेताग्निधूमाग्रमनिन्धकीर्त्त-

स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

प्रात्या हविर्गन्धि रज्जोविमुक्तः

क्षमश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

एतन्मुनेर्मानिनि शतकणै-

पञ्चाप्सरो नाम विहारयारि ।

आमाति पर्यन्तवनं विदूरा-

म्भेयान्तरालक्ष्यमिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८ ॥

पुरा स दभाङ्कुरमात्रवृत्ति-

ध्वरन्मृगै सार्धमृपिमंघोना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः

पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् ॥ ३६ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः

प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गधोपः ।

वियद्गतः पुष्परुचन्द्रशाला

क्षणं प्रतिधुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां

मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी

नाम्ना सुतोदणध्वरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

श्रमं सहासप्रहितेक्षणानि

व्याजार्धसन्दर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं

सुराङ्गनाविघ्नमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

एषोऽक्षमालावलय मृगाणां

करडूयितारं कुशसुचिलावम् ।

समाजने मे भुजमूर्द्धवाहुः

सव्येतरं प्राग्भवितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

षाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैव

कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्धः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
 पुनः सहस्रार्चिंपि सन्निघत्ते ॥ ४४ ॥
 अदः शरण्य शरभङ्गनाम्न-
 स्तपोयनं पावनमादितान्ने ।
 चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं
 यो मन्त्रपूर्तां तनुमप्यहोपीत् ॥ ४५ ॥
 छायायिनीनाम्परिधामेषु
 भूयिष्ठसम्भान्यफलेष्वमीषु ।
 तस्यातिर्योनामधुना सपर्यां
 स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
 धारास्यनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
 शृङ्गाप्रलम्बान्मुदयप्रपङ्क ।
 बध्नाति मे वन्दुरगात्रि चक्षु-
 र्दृष्टं फकुशा निव चित्रकूट ॥ ४७ ॥
 एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
 सरिट्टु विदूरान्तरमावतन्वी ।
 मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
 मुक्तावली फण्ठगतेव भूमे ॥ ४८ ॥
 अयं सुजातोऽनुगिर तमाल-
 प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
 यथाङ्कुरापाण्डुपौलशोभी
 मयावतस परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्

अपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।

घनं तपःसाधनमेतदग्ने-

राविष्कृतोदप्रतत्प्रभावम् ॥ ५० ॥

अप्राभिपेक्षाय तपोधनानां

सतर्पिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।

प्रवर्तयामास किलानुसूया

त्रिज्ञोत्सं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

वीरसन्धैर्यान्जुषामृषीणाम्

अमी समाध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति

योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः

सोऽयं वदः शमाम इति प्रतीतः ।

राशिर्मणीनामिध्व गारुडानां

सपञ्चरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-

र्मुक्तामयो यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपद्मजानाम्

इन्द्रीवरैरुत्सचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

कचित्स्वर्गानां प्रियमानसानां

कादन्यसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपथा

भक्तिं मुंयश्चन्दनकल्पितेय ॥ ५५ ॥

कचिदप्रमा चान्द्रमसी तमोभि-

शङ्कायाविलीनैः शफलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शब्दमल्लेखा

रन्ध्रेष्विवालस्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचिच्च कृष्णोरगभूपणेश

भस्माङ्गरागा तनुतीश्वरस्य ।

पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा

भिन्नप्रथाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते

पूतात्मनामत्र किलाभिपेकात् ।

तत्त्वावबोधेन विनापि भूय-

स्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

पुरं निपादाधिपतेरिदं तद्

यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।

जटासु यद्वास्वच्छदत्सुमद्वः

कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां

निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो

शुद्धेरियाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा

बहृत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरङ्गमेधावमृथावतीर्णै-

रिच्चाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां

प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे

सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीव तेन

मान्येन राज्ञा सरयूर्विद्युक्ता ।

दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां

तरङ्गहस्तैरुपगृह्णीतव ॥ ६३ ॥

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्

यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः

प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अङ्गा श्रियं पालितसङ्गराय

प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्

संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणे मे ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः

पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यै सह चीरवासा

मामर्ष्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

पिशा विच्छृष्टा मदपेक्षया य

ध्रियं युवाप्यद्गताममोक्ता ।

इयन्ति यपांणि तथा सहोष्णम्

अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

एतावदुक्तघति दाशरथा तदीयाम्

इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

यद्वोक्षिनं प्ररुतिभिर्मरतानुगामिः ॥ ६८ ॥

तस्मात्पुरःसरत्रिभीषणदर्शितेन

सेयाविचक्षणहरीभ्वरदत्तहस्त ।

यानादवातरददूरमहीतलेन

मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

इत्वाकुचंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

स भ्रातर भरतमर्ष्यपरिग्रहान्ते ।

पर्यश्रुस्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ

तद्भक्त्यपोडपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिता रूतिविक्रियांश्च

सत्तान्प्ररोहजटिलानिध मन्त्रिवृद्धान् ।

अन्यमहीत्यणमतः शुभदृष्टिपातैः

घातानुयोगमधुराक्षरया च याचा ॥ ७१ ॥

दुर्जातबन्धुरपमृत्तहरीश्वरो मे

पौलस्त्य पप समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्याद्रूतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वचन्दे ॥ ७२ ॥

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैनम्

उत्थाम्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।

रूढेन्द्रजित्प्रहरणत्रणकर्कशेन

क्लिश्यन्निवास्य मुजमध्यमुर.स्थलेन ॥ ७३ ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानौ

कृत्वा मनुष्यवपुराकरुहुर्गजेन्द्रान् ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुस्रवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां

भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-

र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकम्

श्रध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

दोषातनं दुग्धवृहस्पतियोगदृश्य-

स्तारापतिस्तरत्नविद्युदिवाग्मवृन्दम् ॥ ७६ ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोषो

वर्षात्ययेन रुचमघघनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठच्छ्वात्
 प्रत्युद्धृतां घृतिमतीं भक्तो पचन्दे ॥ ७७ ॥
 सद्देश्वरप्रणतिमङ्गहृदमतं तद्
 घन्धं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
 ज्येष्ठानुवृत्तिजटितं च शिरोऽस्य साधो-
 रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥
 क्रोशार्घं प्रकृतिपुरसरेण गत्वा
 फाकुत्स्यः स्निमित्तजयेन पुष्पकेण ।
 शत्रुप्रतिघिहितोपकार्यंमार्यः
 साकेतोपवनमुदारमधुवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तया समक्ष दहता मनोभव
पिताकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चाहता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्वयरूपता
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥
निशम्य चेना तपसे कृतोद्यमा
सुता गिरीशप्रतिसत्त्वमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य यक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिता सन्ति गृहेषु देवता
स्तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
पद सहेत झमरस्य पेल्लव
शिरीषपुष्प न पुन पत्रनिरा ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

पयश्च निष्ठाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसर्वांमुषेन सा

मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अथाचतारण्यनिवासमात्मनः

फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशेनोपिणा

कृताभ्यनुज्ञा गुदणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात्प्रथित तदार्यया

जगाम गौरीशिखर शिखरिडमत् ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया

विलोलयष्टिप्रविद्धुतचन्दनम् ।

यदन्ध बालारुणाम्बु षट्कलं

पयोधरोरसेधविशीर्णमहति ॥ ८ ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुर शिरोरुहै-

र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।

न पट्पदध्रेणिभिरेव पङ्कजं

सशैवलासङ्गमपिःप्रकाशते ॥ ९ ॥

प्रतिक्षणं सा कृत्तरोमविक्रियां

प्रनाय मौञ्जीं त्रिगुणां वभार याम् ।

अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तथा

सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः

स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिक्लताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतै

स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।

अरोत सा बाहुलनोपधायिनी

निपेदुपी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रीहीतुं नियमस्थया तथा

द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं

विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वममेध वृत्तकान्

घटस्ननप्रलवणैर्व्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां

न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यधीजास्रलिदानलालिता-

स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्

पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिपेकां हुतजातवेदसं

त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिहृत्तवस्तामृपयोभ्युपागमन्

न धर्मवृद्धेषु घय समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

विरोधिसत्यो जिह्वतर्पुष्यमत्सर

द्रुमैरमीष्टप्रसधारिंतातिथि ।

नयोऽजाभ्यन्तरसम्भृतानल

तपोधन तद्य यमूय पायनम् ॥ १७ ॥

यदा फल पूर्णतप समाधिना

न तावता लभ्यममस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दव

तपो महत्सा चरितु प्रचक्षमे ॥ १८ ॥

क्रम यथा कन्दुकलील्यापि या

तया मुनीना चरित ध्यगाह्यत ।

ध्रुव यपु काञ्चनपद्मनिर्मित

मृदु प्रवृत्त्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलता हविर्मुञ्जा

शुचिस्मिता मध्यगता मुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्

अनन्यद्रष्टि सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

तथाभितप्त सवितु र्गभस्तिभि

मुखं तदीय कमलश्रिय दधौ ।

अपाङ्गयोः फेघसमस्य दीर्घयोः

शनैः शनैः श्यामिकया कृत पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं

रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मय ।

यभूव तस्याः किल पारणाविधि-

र्न वृत्तवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

निकामतप्ता द्विविधेन बहिना

तमश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।

तपात्पये चारिभिरुक्षिता नवै-

र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षण पद्मसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

वलीषु तस्याः स्वलिताः प्रपेदिरे

चिरेण नाभिं प्रयमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥

शिलाशया तामनिकेतवासिनीं

निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिपितेस्तडिन्मदे-

र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः

सहस्यरानीरुदवासतत्परा ।

परस्पराकन्दिनि चक्रवाकयोः

पुरो वियुक्ते म्रियुने कृपावती ॥ २६ ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि

प्रवेपमानाधरपञ्चोभिना ।

तुषारवृष्टिस्तपन्नसम्पदां

सरोजसन्धानमिन्द्राकरोदपाम् ॥ २७ ॥

स्यय विशीर्णद्रमपर्णं गृत्विता

परा हि काष्ठा तपस्तस्तया पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां

वदन्यपर्णेति च तां पुराविद ॥ २८ ॥

मृणालिकापेलयमेवमादिभि-

र्षंते स्वमङ्ग ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

तप शरीरैः कठिनैरुपाजितं

तपस्विना दूरमघञ्चकार सा ॥ २९ ॥

अथाजिनापाढधरं प्रगरभवाग्

ज्वलन्निध द्रष्टमयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिञ्जटिहास्नपोचनं

शरीरवद्ध प्रथमाधमो यथा ॥ ३० ॥

तमातिधेयी घटुमानपूर्वया

सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां

वपुर्विशेषेभ्यतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां

परिधम नाम विनीय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन्नुजुनैव चक्षुषा

प्रचक्रमे घत्तुमनुज्जितकम ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
 जलान्यपि स्नानविधिद्वमाणि ते ।
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
 शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि त्वदावर्जितधारिसम्भृतं
 प्रवालमासामनुबन्धि वीरुयाम् ।
 चिरोज्जिह्वालककपाटलेन ते
 तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
 करस्यदर्मप्रणयापहारिषु ।
 य उत्प्लासि प्रचलैर्विलोचनै-
 स्तवात्तिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
 न रूपमित्यन्यभिचारि तद्वचः ।
 तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
 तर्पस्त्रिनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
 विकीर्णसप्तपिबलिप्रहासिभि-
 स्तथा न गाह्यैः सलिलैर्दिवञ्च्युतैः ।
 यथा त्वदीयैश्चरितैरनादिलै-
 र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मः सविरोपमद्य मे
 त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनो निर्विषयाऽंशकामया

यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यने ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना

न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

यतः सतां सन्ननगात्रि सङ्गतं

मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

अनोऽत्र किञ्चिद् भयतीं बहुक्षमां

द्विजातिभावादुपपन्नचापल ।

अयं जन प्रन्दुमनास्तपोधने

न चेद्रहस्य प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-

खिलोकसौन्दर्यमिवोदितं यपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नव यय-

स्तप.फलं स्यात् किमतः पर घट ॥ ४१ ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-

न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा

न हृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-

र्विमानना सुम्र कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं

प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौघने

धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरो यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः

पितुः प्रदेशास्तत्र देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना

न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा

मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते

भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा

चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।

उपेक्षते यः स्रग्धलम्विनीर्जटाः

कपोलदेशे क्लमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां

दिवाकरस्त्रुष्टविभूषणास्पदाम् ।

शशाङ्गुलेखामिव पश्यतो दिवा

सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं

तव प्रियं यच्चतुरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्य चिरमस्य चक्षुषो

न वक्तॄन्मात्मीयमरालपद्मस्यः ॥ ४६ ॥

कियच्चिर धाम्यसि गौरि चिद्यते

ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।

तद्धर्मभागेन लभस्व काञ्चितं

धरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना

मनेगता सा न शशाक शमितुम् ।

अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं

धिवर्तितानदाननेनमंक्षत ॥ ५१ ॥

साकी तदीया तमुवाच वरिण

नियोध साधो नव चेत् कुनूहलम् ।

यद्धर्ममभोजमिवोष्णवारणं

कृत तप साधनमेतया यपुः ॥ ५२ ॥

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिष्ठिय-

धनुर्दिगीशानवमन्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्

पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ५३ ॥

असद्यद्दुद्गारनिवर्तितः पुरा

पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।

इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्-

धिशीर्णमूर्च्छंरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना ।पतुर्गृहे

ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।

न जातु याला लभते स निर्वृति

तुपारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

उपात्तवर्णे चरिते ।पनाकिनः

सवाप्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।

अनेकशः किन्नरराजकन्यका

वनान्तसङ्गीनसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं

निमील्य नेत्रे सहसा व्यवुध्यत ।

क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-

गसत्यकण्ठापितबाहुवन्धनः ॥ ५७ ॥

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे

न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया

रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-

रपश्यदन्व्यं न विधिं विचिन्वती ।

तदा सहासाभिरनुशया गुरो-

रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सप्त्या कृतजन्मसु स्वयं

फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुपोऽपि दृश्यते
 मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंभयः ॥ ६० ॥
 न घेन्नि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
 सर्पाभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तप कृशामभ्युपपत्स्यते सर्पां
 घृपेव सीता तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसद्भायमितीह्नितश्रया
 निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
 अयोदमेयं परिहास इत्युमाम्
 अपृच्छद्व्यखितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
 अथामहस्ते मुकुलीकृताद्गुलौ
 समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
 चिरव्यवस्थापितवागमापत ॥ ६३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां घर त्वया
 जनोऽयमुच्चैःपदलह्नोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
 मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह घर्णी विदितो महेश्वर-
 स्तदर्शिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
 तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

श्रवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
 करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वत्तपीकृताहिना
 सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
 कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 बध्दुकूलं कलहंसलक्षणं
 गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षिं च ॥ ६७ ॥
 चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
 परेऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
 श्लक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-
 र्विकीर्णकेशास्तु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
 श्रयुक्तरूपं किमतः परं वद
 त्रिनेत्रवद्भुलमं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्द्रनास्पदे
 पदं चितामस्सरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
 इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यद्दूढया चारणराजहार्यया ।
 विलोम्य वृद्धोत्तमधिष्ठितं त्वया
 महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 द्वयं गतं सम्प्रति शेचनीयतां
 समागमप्रार्थनया पिनाकिवः ।

कला च सा कान्तिमतो कलायत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

यपुर्विरूपाक्षमलदयजन्मना

दिगम्बरत्वेन निषेदितं यसु ।

वरेषु यद् यालमृगादि मृग्यते

तदस्ति किं व्यस्नमपि विलोचने ॥ ७२ ॥

निवतंयास्मादसदीप्सितान्मनः

क तद्विधस्त्य क च पुण्यलक्षणा ।

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

श्मशानशूलस्य न यूपसन्निक्रिया ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि

प्रवेपमानाधरत्नद्वयोपया ।

विकुञ्चितभ्रूलनमाहिते तथा

विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

उवाच चैन परमार्थतो हरं

न घेतिस नूनं यत एवमात्थ माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विपन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

विपत्प्रतीकारपरेण मद्गलं

निषेक्ष्यते भूतिसमुत्सुकेन वा

जगच्छरणस्य निराशियः सतः

किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन सन् प्रभवः स सम्पदां

त्रिलोकनाथ पितृसङ्गोचरः ।

स भीमरूप शिव इत्युदीर्यते

न सन्ति याथार्थ्यविदः पिताकिनः ॥ ७७ ॥

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा

गज्जाजिनालम्बि दुक्लधारि वा

कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं

न विश्वमूर्त्तैर्वधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते

ध्रुवं चितामस्मरजो त्रिशुद्धये ।

तथा हि नृत्याभिनयक्रियाञ्च्युत

विलिप्यते मौलिभिरम्यरौकसाम् ॥ ७९ ॥

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छत

प्रभिन्नदिग्धारणवाहनो वृषा ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना

विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

विवहता दोषमपि च्युतात्मना

त्वयैकमीश प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारण

कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

अलं विवादेन यथा ध्रुवस्त्यया

तथाविधस्तावदशेषमस्तु स ।

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं

न कामवृत्तिर्यच्चनोयमीक्षते ॥ ८२ ॥

निवायतामालि किमप्ययं घटुः

पुनर्यिधक्षुः स्फुरिनोत्तराधरः ।

न केवलं यो महतोऽपभापते

शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

इतो गमिष्याम्यद्यवेति यादिनी

चचाल धाला स्तनभिन्नवलकला ।

स्वरूपमास्थाय च ता कृतस्मितः

समाललम्ये वृपराजकेननः ॥ ८४ ॥

तं धीक्ष्य घेषथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलन्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥ ८५ ॥

अद्य प्रभृत्यचनताङ्गि तवास्मि दासः

प्रीतस्तपोभिरिति यादिनि चन्द्रमौलौ ।

अहाय सा नियमज ह्लममुत्ससर्ज

फलेशः फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अथ प्रविशत कुसुमावचय नाटयन्त्यौ सह्यौ) ।

अनसूया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—अथ स राजर्षिरिष्टं परिसमाप्य ऋषिभिर्विष्टं श्रात्मनो नगरं प्रविश्यान्त पुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्मन्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति । तात इदानोमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेद् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीर्येति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुहजनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोच्य) सखि, अथचितानि बलि-
कर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसस्या शकुन्तलाया. सौभाग्यदेवताऽर्चनीया ।

प्रियंवदा—युज्यते । (तत्रैव कर्माभिनयतः ।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भो. ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सखि, अतिधीनामिव निवेदितम् ।

प्रियंवदा—ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला । (आन्मगतम्)

अथ पुनर्हृदयेनासन्निहिता ।

अनसूया—भवतु, अलमेनावद्भिः कुसुमैः । प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये)—आ. अतिथिपरिभाषिनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपस्थितम् ।

सरिष्यति त्वां न स बोधिनाऽपि सन्

कथां प्रमत्त. प्रथमं कृतमिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव सवृत्तम् । कस्मि-

अपि पूजाहोऽपराडा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽयलोक्य)

न खलु यस्मिन् यस्मिन्नपि । एष दुर्वासा. मुलमकोपो

महर्षिः । तथा शत्र्याऽचिरलपादत्वस्या गत्या प्रतिनिवृत्तः ।

कोऽन्यो हुतवदाहम् प्रभवति ।

अनसूया—गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयेनं यावद्दहमयोर्द-
कमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्वलितं निरूप्य) अहो आवेगस्त-

लितया गत्या प्रम्रष्टं मेऽग्रहस्तान्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोच्यं
रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतियकः स कस्यानुनयं प्रति-
गृह्णाति । किमपि पुन सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिन्वद्वेतदपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितु नेच्छति तदा विज्ञातितो मया 'भग-
वन्, प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य
भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्वभि-
धानामरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाणः
स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा
सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्वरणीयमिति
स्वयं पितृदम् । तस्मिन्स्वार्धनोपाया शकुन्तला
भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, एहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।
(परिक्रामत ।)

प्रियंवदा—(अथलोक्य) अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्वामहस्तोप-
हितवदनाऽऽलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तया
आत्मानमपि नैषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे, ज्योरेव नौ नुणे एव वृत्तान्वलिप्रतु ।
रक्षितन्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकेन नयमालिकां सिञ्चति ।
(उमे निष्कान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति सुतोद्भिः शिष्यः ।)

शिष्यः—घेलोपलक्ष्यार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासाद्गुपावृत्तेन
फाश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावद्भवलोक्यामि कियद्भवशिष्टं
रत्नन्या इति । (परिक्रम्यापलोफय च) हन्त प्रभातम् ।
तथा हि ।

यास्येकतोऽस्वशिष्यर पतिरोपधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्यसनेोदयाभ्यां
तोको नियम्यत इवैव दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

अन्वहिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणोयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यवलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रमुदुःसहानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रक्षयत्यग्रसन्ध्या

दाभं मुञ्चत्युदजपदत्तं वीतनिद्रो मयूरः ।

वेदिग्रान्तात्खुरचित्तिखितादुत्थितश्चैप सद्यः

पञ्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छ्रमानः ॥४॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्य.—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वाससः शाप एव विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्थ लेखमात्रमपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमद्गुलीयकं तस्मै विसृजाम । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्यंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं मुखशयितप्रच्छिद्रका शकुन्तला-
सकारं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—तावदेनां लज्जारनतमुलीं परिष्वज्य स्वयं ताव-
काश्यपेन एवमभिनन्दितम् 'दिष्टया धूमाकुलितदृष्टेगपि
यजमानस्य पायक एवाद्भुति पतिता । कसे, मुशिष्यपरि-
दत्तेव विद्या अशोचनीयासि संनृत्ता । अथैव ऋषिप्रति-
रक्षितां त्वां भर्तुः सकारं विसर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ तेन सुचितस्नातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीर विना हृन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहिनं तेजो दधानां भूतये भुयः ।

अथेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । कि-
न्त्यथैव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परि-
तोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा
तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाप्रायलम्बिने नारिकेरसमुद्रके
एतन्निमित्तमेव कालान्तरत्तमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका ।
तदिमां हस्तसन्निहितां कुर्व । यावदहमपि मृगरोचना
तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि
धिरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अन्नसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाटयेन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरचमिभ्राः शकुन्त-
लानयनाय ।

प्रियंवदा—(करुं दत्त्वा) अन्नसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते यल्लु
हस्तितापुण्यामिन् ऋषयश्च दाय्यन्ते ।

(श्रविश्य समालम्बनहस्ता) अन्नसूया—सखि, एहि गच्छावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोप्य) एषा सूर्योदय एव शिवामञ्जिता
प्रतीष्टनीवारहस्तामि स्वस्तिपाचनिकाभिलाषसीभिरभिन-
न्दमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।

(उपसर्पतः ।)

(ततः श्रविशति यथोद्दिष्टन्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसतामन्यतमा—जाते, भर्तुर्वहुमानसुचकं
महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—यत्से, धीःप्रसविता भव ।

तृतीया—यत्से, भर्तुर्वहुमना भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वगतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राण्यादायोपधिश्य) सखि, सज्जा भव
यायन्मङ्गलसमालम्बनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्मथम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीम-
एडनं भविष्यति । (घाप्स्य विखुञ्जति ।)

सख्यौ—सखि, उचित न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अधूणि
प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयत ।)

प्रियंवदा -आभरणोचिनं रूपमाश्रमसुलभै प्रसाधनै विप्रकार्यते ।
(प्रविश्योपायनहस्तौ) श्रुतिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्कियतामप्रमथती । (सर्वां विलोक्य विस्मिता ।)

गौतमी—यत्स नारद, कृत एतत् ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीय.—न खलु । धूपताम् । तत्रभवता वयमाइताः 'शकुन्त-
लाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत्' इति । तत इदानीम्—
क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठपूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षाः केनचिद् ।
अन्येभ्यो धनदेवतारुतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोज्जेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाऽभ्युपपत्या
सूचिता ते भर्तुर्गोहेऽनुभवितन्या राजलक्ष्मीः । (शकुन्तला
घोडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एहोहाभियकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्पतितेवां
निवेद्यावः ।

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सस्यौ—अये, अनुपभुक्तभूपरोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचये-
नाङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । (उभे नाटयेनालङ्कृतः) ।

(ततः प्रविशति स्नानात्तीर्थः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठं स्तम्भितनाम्पवृत्तिकृतुशश्विन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरूपौकसः

पीडयन्ते गृह्णियः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवै ॥७॥

(परिक्रामति ।)

सस्यौ—हला शकुन्तले, अबसिनमण्डनासि । परिधेहि

साम्प्रतं सौमद्युगलम् । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ।)

गौतमी—जाने, एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिस्पृज-

मात् इव गुरुरूपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सन्नोडम्) तात, वन्दे ।

काश्यपः—दयातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्यद्गुमता भव ।

सुतं त्वमपि सन्नजं सेव्यं पूरुमवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गौतमी—भगवन्, धरः खल्वेष न आशीः ।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योद्भूतानघ्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

काश्यपः—(शृङ्खलान्दसाऽऽशास्ते)

अमी वेदिं परितः फलसधिष्ण्याः

समिद्धन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरित हृद्यगन्धै-

र्षतानास्त्वया घट्टय पाषयन्तु ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सट्टष्टितोषम्) क ते शार्ङ्गरवमिभा ।

(प्रविश्य) शिष्य — भगवन्, इमे स्म ।

काश्यप — भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरव — इत इतो भयतो । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यप — भो भो सन्निहितास्तपोवनतएव ,

पातु न प्रथम व्यवस्यन्ति जल युष्मास्यपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भयता स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये व बुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युन्सव

सेय याति शकुन्तला पतिगृह सर्वरनुज्ञायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरव सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरिय घनवासवन्नुभि ।

परभृतविरुत कल यत

प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मन ॥ ११ ॥

(आकाशे)—

रभ्यान्नर कमलिनीहरितै सरोभि

शृङ्गायाद्रुमैर्नियमिताकर्मयूखताप ।

भूयात् कुशशयरजोमृदुरेणुरस्या

शातानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमो—जाते, छातिजनस्निग्धाभिरनुमतगमनासि तपो-
वनदेवताभिः । प्रणम भगवती ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला
प्रियंवदे, नन्यार्यपुत्रदर्शनेत्सुक्ताया अप्याश्रमपं परित्य-
जन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सत्येव । त्वया
उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्थाप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावद् ।
उद्भूतितदर्मरुचला मृगी परित्यक्तनर्तना शिखिनी ।

अवशीर्णपाण्डुपना मुञ्चन्त्यश्रुभ्रूरमिध च लता ॥ १३ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां
तावदामन्प्रदिष्ये ।

कारयपः—अत्रैमि ते तस्यां सोदर्यास्नेहम् । इयं तावद्
दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) धनज्योत्स्ने, चूतसङ्गतापि
मां प्रत्यालिङ्ग इतो गताभिः शाप्याबाहाभिः । अद्यप्रभृति
दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।

कारयपः—सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारमात्मसदृशं सृष्टतैर्गता त्वम् ।

चूतेन सञ्चिनयती नवमालिकेयम्

अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीनचिन्तः ॥ १४ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सत्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अद्य जनः कस्य हस्ते समर्पितः (वाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, प्रियंवदे, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव
स्तिरीकृतं व्या शकुन्तला । (सर्वे पश्चिमन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषा उद्वेगपर्यन्तचारिणी गर्भमन्तरा मृग-
वधूर्यदा अनमप्रसवा भवति तदा मे कर्मणि प्रियनिवेद-
यितार विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेद् विसरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष नियसने मे
सजति । (परावर्तते ।)

काश्यप—वत्से,

यस्य त्वया मणविरोपणमिहुदीनां

तैलं न्यपिच्यन मृषे कुशस्चिचिद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिचर्चितको जहाति

सोऽय न पुत्रहृत्क पदवीं मृगस्ते ॥ १५ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सह्यासपरित्यागिनीं मामनुसरसि ।

अचिरप्रसूतया जनन्या विना चियर्धित एव । इदानीमपि

मया विरहितं त्वां तानधिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।

(रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—वत्से,

उत्पद्मपोर्नयनयोदपरुद्धवृत्तिं

घाष्पं कुरु स्थिरतया विहृत्तानुबन्धम् ।

असिबलक्षितनतोजतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विपतीभवन्ति ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरव—भगवन्, शोदकान्तं क्षिग्यो जनोऽनुगन्तव्य इति
 श्रूयते । तदिदं सरस्तोरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।
 काश्यपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य
 युकरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, ग्रेक्षस्व । नलिनीपत्रान्त-
 रितमपि सहचरमपश्यन्ती श्रातुरा चक्रवाकी श्राप्यति ।
 दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व ।

एषापीष्टेन विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।

गुह्यमपि विरहदुःखं हाशाबन्धो विषाहयति ॥ १७ ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्बचनात् स राजा शकुन्तलां
 पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आश्चापयतु भगवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमघनानुच्चैः कुलशात्मन-

स्त्वप्यस्याः कथमप्यवान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यापत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं धधूबन्धुभिः ॥ १८ ॥

शार्ङ्गरवः—शुभोक्तः सन्देशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । यनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा धयम् ।

शार्ङ्गरेव्यः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुभ्रस्य गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा. कुलस्याधयः ॥१६॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एताद्याश्च कधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वभयधारण ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्य मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिभाः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ।

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परिस्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेय देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कानरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विमयगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिहणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचींवाकं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं घत्से शुचं गरुडिष्यसि ॥२०॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्याबुपेन्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभि-
ज्ञानमन्यरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गु-
लीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन धामाकल्पितास्मि ।

सख्यौ—भा विभीहि । स्नेहः पापशङ्की ।

शार्ङ्गरेवः—युगान्तरमाह्लाङ्कः सविता । त्वरतामग्रभवती ।

शकुन्तला—(आभ्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूय-
स्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रूयनाम् ।

मृत्वा विराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौप्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्त्रा तद्वर्षितकुटुम्बमरेण सार्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ २१ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् ।

अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एवं मङ्गलिष्यते । निवर्ततां
भवान् ।

काश्यपः—घत्से, उपरुष्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूय. पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृतं तातशरी-
रम् । तन्माऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्य ।

काश्यप—(सनिःश्वासम् ।

शममेष्यति मम शोकः कथं नु चतसे त्वया रचितपूर्वम् ।

उद्वज्ज्वारि विरुद्धनीचारवर्ति विलोकयतः ॥ २२ ॥

गच्छ । शिवास्तो पन्यात सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सदयायिनम् ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्त-
रिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अन्नसूये, प्रियंवदे, गता र्था सह-
धर्मचारिणी । निगृह्य शोषमनुगच्छतं माम् ।

(सर्वे प्रस्थिताः ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त
भोः शकुन्तला पतिशुलं विसृज्य सन्धमिदानीं स्वा-
स्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तानद्य सम्प्रभ्य परिप्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इयान्तरात्मा ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्योधन-निवेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमग्रहन् सतः) ।

सूतः—(ससम्भ्रमं परिक्रम्यावलोक्य च) अये, अयमसौ
सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिभ्रसंवाहितसान्द्र
किसलयो न्यमोधपादपः । उचिता विभ्रामभूमिरिभं
^{fatigue with fight} समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितध्यायाचि-
^{or} ततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा
दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो
भविष्यति महाराजः । लूनकेतुध्यायं रथोऽनिवारितं पय
प्रवेक्ष्यति छायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य)
कथमद्यापि चेतनां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् ।
(निभ्रस्य) ^{with the eyes of a lion} ^{fatigue by it is to}
मदकलितकरेणुमन्यमाने गदे ^{with} ^{to}
विपिन इव प्रकटैकशालशये ।
हृतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

आकाशे लक्ष्यं घट्टा) ननु भो हतविधे, भरतकुलधिमुख,

अक्षतस्य गदापाणेनारूढस्य संशयम् ॥

प्यापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पुर्यते त्वर्या ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलब्धसंज्ञः) आ शक्तिरस्ति दुरात्मनो
मृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पू-

दुर्ललित, हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र, हा युवराज,
कासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (मोहमुपगतः ।)

सूतः—राजन, समाभवसिहि समाभवसिहि ।

दुर्योधनः—(संहां लब्ध्वा—निःश्वस्य)

मुक्तो यथेष्टमुपभोगस्तुस्त्रेषु नैव

त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाप्रजेन ।

अस्यास्तु वत्स तद्य हेतुरहं विपत्ते-

र्यत्कारितोऽस्यवितयं न च रक्षितोऽसि ॥४॥ (पठति)

सूतः—आयुष्मन्, समाभवसिहि समाभवसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाहानुवर्तिना ।

दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण, रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिपुनोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपह-
तचेतनत्वाज्जिश्चेष्टः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पारुडधपेशोरनुजद्विषो मे

क्षौभैर्गदाशनिकृतैर्न विबोधिनेोऽस्मि ।

तामेव नाधिशपितो रुधिरार्द्रशय्यां

दौ शासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नमो विलोक्य) ननु भो हतविधे, कृपावि-
रहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ७ ॥

(तत्र प्रविशति सप्रहारः पुरुषः)

पुरुषः—आर्या, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीये
 दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वा । (निरूप्य) कथं
 न कोऽपि मन्वयते । भवतु । एतेषां वक्षपरिमण्डलानां
 पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (परिक्रम्य
 विलोक्य च) कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य
 घनसन्नाहजातदुर्मममुषैः कङ्कयक्तैर्हृदयाच्छल्पान्युद्धरन्ति ।
 तत्र खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि ।
 (अप्रतोऽपलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्यपरे
 प्रभूतनराः संगता धीरमनुष्या दृश्यन्ते । तत्र गत्वा
 प्रक्ष्यामि । (उपगम्य) हंहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे
 कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं
 रुदन्ति । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । (दृष्ट्वा) हा, अति-
 करुणं खल्वत्र वर्तते । एषा धीरमाता समरधिनिहतं
 पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिघसनया समप्रभूषणया यथा
 सहानुस्रियते । (सश्लाघम्) साधु धीरमातः साधु ।
 अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि । भवतु ।
 अन्यत्र प्रक्ष्यामि । (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो बहु-
 प्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणवन्ध एव योधसमूह इमं
 शून्यात्मनं तुरङ्गमुपासाम्य रोदिति । नूनमेतेषामत्रैव
 स्वामी व्यापादित । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु ।

अन्यतो गत्वा प्रदयामि । (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व
 एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविपमशीलनया
 पर्याकुलो जनः । तत्कमिदानीमत्र प्रदयामि । कं घोपा-
 तन्स्ये । भवतु । स्वयमेवात्र विचेप्यामि । (परिक्रम्य)
 भवतु । दैवमिदानीमुपालस्ये । इहो दैव, एकादशानाम-
 त्तौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशनस्य भर्ता गाङ्गेयदोणा-
 ङ्गराजशल्यरूपकृतवर्माश्वत्यामप्रमुखस्य राजचक्रस्य स-
 कलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते ।
 अन्विष्यमाणोऽपि न शयने कस्मिन्नुदशे वर्तत इति ।
 (विचिन्त्य निःश्वस्य च अथवा किमत्र दैवमुपालभे ।
 तस्य सल्यदं निर्मत्सिनविदुरवचनयोजस्यावधीरितपि-
 तामहहिनेपदेशाङ्गरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरुद्धमूलस्य
 जतुगृहघृताविपशापिनः जतुगृहघृताविपशापिनः तस्य दूरीकृतं ते एव निःश्वस्य च समूतचिरकालसंबद्धवैरालया-
 लस्य पाञ्चालीकेशप्रहङ्कुसुमस्य फलं परिणमति ।
 (अन्यतो विलोक्य) यथात्रैव विविधरत्नप्रभासंबलित-
 सूर्यकिरणप्रसूनशक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिशामुखो लून-
 केतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्क्याम्यवश्यमेतेन महा-
 राजदुर्योधनस्य विधामोद्देशेन भवितव्यम् । यावन्निरू-
 पयामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादशा-
 नामत्तौहिणीनां नाथको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृ-
 तपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । अथवा
 तस्य सल्यदं पाञ्चालीकेशप्रहङ्कुसुमस्य फलं परिणमति ।

(उपसृज्य सूत सञ्ज्ञया पृच्छति) ।

सूत — (वृष्ट्वा) अये, कथं सप्रामात्सुन्दरकं प्राप्तं ।

सुन्दरक — (उपगम्य) जयतु जयतु महाराज ।

दुर्योधन — (विलोक्य) अये सुन्दरक, कथितकुशलमङ्ग
राजस्य ।

सुन्दरक — देव कुशलं शरीरमात्रवेणु ।

दुर्योधन — किं किरीटिनास्य निहता धारेया इतः सारथि
भग्नो वा रथः ।

सुन्दरक — देव, न भग्नो रथः । अस्य मनोरथः ।

दुर्योधन — किमपि स्पर्शकथितैराकुलमपि पर्याकुल्यसि मे हृद-
यम् । तदलं सन्नमेण । अस्तेपतो विरूपेण कथ्यताम् ।

सुन्दरक — यद्देव आशापयति । देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणा
पनीता मे रणप्रहारवेदना । (सादोषं परिव्रज्य) शृणोतु
देव । अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवधः (इत्यर्थोक्ते मुख
माच्छाद्य शङ्का भावयति) ।

सूत — सुन्दरक कथय । कथितमेव देवेन ।

दुर्योधन — कथ्यताम् । भुतमस्माभिः ।

सुन्दरक — (स्वगतम्) कथं दुःशासनवधं श्रुतो देवेन ।

(प्रकाशम्) शृणोतु देव । अद्य तावत्कुमारदुःशासन-
वधमर्षिनेन स्वामिनाङ्गराजेन वृत्तदुष्टिलस्रकुनीमङ्ग-
भीषणललाटपट्टेनाविशातसन्धानमोक्षनिक्षिप्तशरधारार्वाप-
णाभियुक्तं स दुःशाचारो दुःशासनवैरो ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदा-
तिसमुद्भूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च वि-
स्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धौकृतमुभयबलम् । न खलु गग-
नतलं लक्ष्यते ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणास्फालनदृङ्कारेण गम्भी-
रभीषणेन शायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति ।

दुर्योधन —ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जित-
पिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनवि-
द्युच्छ्टामासुरं गम्भीरस्तनितचापब्रलधं प्रसरच्छुरथा-
रासहस्रवर्षिं जातं समरदुर्दिनम् ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परिभय-
शङ्किना धनञ्जयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाप्र-
स्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनन्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासि-
गदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्तार-
ससिनप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो. धावितस्तमुद्देशं
रथवरः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्त पितर मेरुप
सप्तम्व्रममामुत्तयिगतितमप्रथुय रत्नाशीर्षकमाकलांकृष्टक
ठिनकोदराइजीयो दक्षिणहस्तेनोत्तितशरपुष्पधिग्रहनत्वरायित
सारथिकस्त देशमुपगत कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधन—(सायणम्) ततस्तत ।

सुन्दरक —ततश्च देव तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन वैदूर्यशि
लाद्यामलस्निग्धशल्यवन्दे कठिनकद्रुपत्रृष्णार्ण कुसुमित
इय तद्यमुद्धतैर्न शिलीमुपे प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

उभौ—(सहर्षम्) ततस्तत ।

सुन्दरक —ततो देव, तोदणविद्वितनिशितमल्लघाणवर्षिणा
घनञ्जयेनेयद्विहस्य भणितम्—‘अरे रे वृषसेन, पितुरपि
तापत्ते न युक्त मम क्षुपितस्याभिमुख स्थातुम् । किं
पुनर्मथतो घालस्य । तद्रुद्र । अपरै कुमारै सह गत्वा
शुच्यस्व ।’ एव घाच निशम्य गुरुजनाधिकेपोहापिनभेपो-
परक्तमुपमण्डलविजृम्भितभृशुगीमङ्गमीपणेन चापधारिणा
कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकै परमप्रियमै श्रुतिपथवृत्तप्रणयै
निर्मर्त्सितो माण्डवीयी वासैर्न पुनदुष्टवचनै ।

दुर्योधन —साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक ततस्तत ।

सुन्दरक —ततो देव, निशिनशराभिवातवेदनोपनातमन्युना
किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्वातघोषेण
घाणनिपतनप्रतिपिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुत शिवायतानुरूप
किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकृतम्) ततस्ततः ।

मुन्दरकः—ततो देव, तत्तादृशं प्रेत्य शत्रोः समख्यापारचतु-
रत्वमविभावितवृणीमुत्पद्यनुर्गुणगमनागमनशरस्त्वानमो-
क्षचद्रुतकरतलेन कुमारवृपसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं
समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

मुन्दरकः—ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमख्यापारो मुहूर्त-
विश्रामितवैरानुबन्धो द्वयोरपि कुरुपञ्जपारडवयलयोः 'साधु
कुमारवृपसेन, साधु' इति कृतकस्तकलो धीरलोकोऽवलो-
कयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

मुन्दरकः—ततश्च देव, अत्रधीरितसकलराजधानुष्कचक्रपराक्र-
मशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हृषीक-
क्षरुणासङ्कटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता
शरपद्धतिर्भूमिसेने याग्यपर्याकुला दृष्टिः कुमार-
वृपसेने ।

दुर्योधनः—(समयम्) ततस्ततः ।

मुन्दरकः—ततश्च देव, उभययत्नप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन
भारद्वाजिना तुरण्येषु सारथौ रथवरे धनुषिःजीवायां नरेन्द्र-
लाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलासुखासारः ।

दुर्योधनः—(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विरघो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणव्यापा-
रमाप्रतिविद्धशरसम्पातो मण्डलानि विरचयितुं प्रवृत्तः
कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधन —(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, सुनरयविध्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्ग-
राजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्योपरि
शिखीमुखासारः । कुमारेऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमासद्य
पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोद्भुम् ।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, भणिन च कुमारेण 'रे रे ताताधिक्षेप-
मुखर मध्यमपाण्डव, मम शरास्तव शरीरमुज्जिह्वान्य-
स्मिन्न निपनन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं
प्रच्छाद्य सिङ्घनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्व-
भावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसम्पातं समबधूय निशितशरा-
भिघातजातमन्गुना किरिटिना गृह्यता रयोत्सङ्गात्स्व-
गुणकनककिङ्किणीजालकट्टारचिराचिणी मेघोपरोधविमु-
क्तनभस्जलनिर्मला निशिवश्यामलस्निग्धमुखी विविधर-
त्नप्रभाभासुरनीयणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमारा-
भिमुखी ।

दुर्योधनः —(सचेताम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्ग-
राजस्य हस्तात् सशर धनुर्हृदयाद्गौरसुलभ उत्साहो
नयनाद्वाप्सलिलमपि । रसित च सिंहनाद वृकोदरेण ।
दुष्कर दुष्करमियाक्रन्दित कुरुबलेन ।

दुर्योधन —(सविपादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव कुमारवृपसेनेनाकर्णपूरितैर्निश्चित-
क्षुत्प्रै सुचिर निध्यायार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती
भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्ति ।

दुर्योधन —साधु वृपसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततश्च देव, पतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोक
साधुवादनान्तरित समरतूर्यनिर्घोष । सिद्धचारणगण-
विमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादित समरङ्गणम् । भणित
च स्वामिनाङ्गराजेन 'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव
ममापि समरव्यापार । तदनुमन्यस्व मामुहूर्तम् ।
प्रेक्षावहे तावद्धत्सस्य तव धातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् ।
तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधन —ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव विश्रमिनापोधतव्यापारौ मुहूर्तविश्र-
मितनिजवेरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ ।

दुर्योधन —(साभिप्रायम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्षितेन गारुडीविना भणित-
तम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखा (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)

दुर्योधन — सुन्दरक, कायताम् । परवचनमेतत् ।

सुन्दरक — शृणोतु देव । 'अरे दुर्योधनप्रमुखा कुरुवलसना-
प्रमथ, अविनयनौकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम परोक्ष
यद्गुभिर्महारथे परिवृत्त्यकाको मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापा
दित' । अह पुनयुष्माक प्रक्षमाणानामेवैत कुमारवृपसेन
स्मर्तयशेष करोमि ।' इति भणित्वा सगर्भमास्फालितमनेन
घञ्जनिर्घातयोपभीषणजीवारय गण्डीवम् । स्वाग्निनापि
सञ्जीवित फालपृष्ठम् ।

दुर्योधन — (सावहित्यम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक — ततश्च देव, अतिपिद्धमौमसेनसमरकर्मारम्भेण
गण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृपसेनरथकूलकपे द्वे
घाणनद्या । ताभ्यामपि हाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविशेषा-
भ्यामभियुक्त स दुराचारो मध्यमपाण्डव ।

दुर्योधन — ततस्ततः ।

सुन्दरक — ततश्च देव, गण्डीविना ताररसितज्यानिर्घोष-
माश्रविज्ञातवाणवर्षेण तथाचरित एत्रिभिर्यथा न नभस्तल
न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवशो न
पलानि न सारथिनं तुरङ्गमा न दिशो न धीरलोकश्च
तद्व्यते ।

दुर्योधन — (सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक — ततश्च देव, अतिमान्ते शरवर्षे दणमात्र ससिद्ध-
नादे पाण्डवयले विमुक्ताकन्दे कौरवयले उलियतो महा
न्वलकलो हा हत कुमारवृपसेनो हा हत इति ।

दुर्योधनः—(सथाप्परोधम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, पश्यामि कुमारं हतसारथितुष्कं तुनात-
पत्रकेतुवंशं स्वर्गप्रन्नथमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना
शिलीमुखेन मित्तदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् ।

दुर्योधनः—(साक्षम्) अहह कुमारवृपसेन । अलमतः परं
ध्रुवा । हा घत्स वृपसेन, हा मदङ्गदुर्ललित, हा भदायुद्ध-
प्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह,

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्तम्

उद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।

प्राणपहारपरिवर्तितदृष्टिं दृष्टं

कृष्णेन तत्कथमिवातनपङ्कजं ते ॥ ८ ॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखाधेगेन ।

दुर्योधनः—सूत, पुण्यवनो हि दुःखमाजो भवन्ति । अस्माकं

पुनः—

प्रन्यक्तं हतवन्धूनामेतन्परिभवाग्निना ।

हृदयं दहनेऽन्यथं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः) ।

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महापुत्रः । (पदान्तेन
वीजयति ।)

दुर्योधनः—(तन्व्यसंशः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं
प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलि-
तमधुञ्जलमुष्मिन्वानवेक्षितपरप्रहरणामियोगेन स्वामि-

नाभियुक्तो धनञ्जय । तं च सुतवधामर्षोदीपितपराक्रमं
तथा परिकामन्नं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो
धनञ्जयस्य रथवरः ।

दुर्योधन — ततस्ततः ।

सुन्दरफः—ततो देव, शल्येन भणितम्—‘अङ्गराज, इतनुर-
ङ्गमो भग्नकूपरस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायो-
द्भुम् ।’ इति परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दना-
द्भुप्रकारं च समाभ्यासितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं
विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि
दृष्टिविनिक्षिप्ता । सुन्दरफ, पद्मोति भणितं च । ततोऽह-
मुपगत स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां
शरीरसंगलितैः शोणितविन्दुभिर्लिप्तमुलं धारणं कृत्वाभि-
लित्य प्रेषितो देवस्य सुन्देश । पट्टिकामर्षयति ।
(दुर्योधनो गृहीत्वा धाचयति) ।

‘स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समपह्नुणात्कर्णं पतदन्तं
शरटे गादमालिङ्गय विज्ञापयति—

अजप्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः ।
यत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनादिर्मया

तं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण धार्षणेण वा ॥ ६ ॥

दुर्योधनः—वयस्य कर्णं, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं माम-
परेण धाकशल्येन घट्टयसि । भद्र सुन्दरफ, अथेदानीं
किमारम्भोऽङ्गराजः ।

सुन्दरक—देव, अद्याप्यारम्भं पृच्छ्यते । अर्पनीतशरोरावरण

आत्मबधकृतनिश्चयं पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गयते ।

दुर्योधन—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन्) सूत, रथमुपनय ।

सुन्दरक, त्वमपि मद्द्वचनात्त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराज

प्रतिबोधय । अलमविसाहसेन । अभिन एवायमावयो

सङ्कल्पः । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी ।

किन्तु—

हरवा पार्थान्सलिलमशिवं बन्धुवर्गाय दत्त्वा

मुक्त्वा चाप्य सह कृत्तिपर्दैर्मन्त्रिभिश्चारिभ्यश्च ।

कृत्यान्येन्य सुचिरमपुनर्मांवि गाढोपगूढ

सत्यद्वयावो हततनुमिमा दुःखिता निवृत्ता च ॥१०॥

अथवा शाकं प्रति मया न विञ्चित्सन्दृष्टव्यम् ।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।

त्वा बोधयामि किमिह त्वं मां संस्थापयिष्यसि ॥११॥

सुन्दरक—यद्देव आज्ञापयति । (निष्क्रान्तः) ।

दुर्योधन—तूर्णमेव रथमुपस्थापय ।

सूत—(कर्णं दत्त्वा) देव, हेपासबलिना नेमिष्वनि ध्रूयते ।

तथा तर्कयामि नूनं परिजनोपनीतो रथः ।

दुर्योधन—सूत, गच्छ त्वं सञ्जीवुरु ।

सूत—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रम्य पुनः प्रविशति) ।

दुर्योधन—(विलोक्य) किमिति नारुढोऽसि ।

सूत—एष खलु तातोऽन्या च सञ्जयाधिष्ठितं रथमादद्य

देवस्य समीपमुपगतो ।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽग्न्या च सम्प्राप्तौ । कष्टमतिथीम-
त्समाचरितं दैवेन । मृत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर ।
अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूत —देव, त्वदेकशेषवान्धमायेतौ कथमिव न समाश्यासयसि ।

दुर्योधन —सूत, कथमिव समाश्यासयामि विमुखभागधेयः ।
पश्य ।

अधौवावा रणमुपगतौ तातमर्थां च दृष्ट्वा

घातस्ताभ्यां शिरसि चिनतोऽहं च दुःशासनश्च ।

तस्मिन्नाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामयस्थां

पार्श्वं पित्रोरपगतघृणां किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥ १२ ॥

तथाप्यवश्य घन्दनीयौ गुरु । (निपनान्त सूतः ।)

(तत्र प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो घृतराष्ट्रश्च ।)

घृतराष्ट्र—वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुण्डकुल-
काननैकशेषमालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कञ्चि-
जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे घत्वस्नत्कथय कस्मि-
न्द्येवं वर्तते ।

सञ्जय —मन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधञ्ज्यायायानुपविष्ट-
स्तिष्ठति ।

गान्धारी—(सफरुणम्) जात, एकाकीति भणसि किं नु
खलु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति ।

सञ्जयः—तात श्रम्य, श्रवतरतं स्वीरं रयात् । (उभाववतरणं
नादयतः ।)

सञ्जयः—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः । नन्वेव तातोऽम्बया
सह प्राप्तः किं न पश्यति महाराजः । (दुर्योधनो वैलस्यं
नादयति ।)

धृतराष्ट्र —शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
वद्धेषु वरुणपटकेषु शनकै फणै कृतोपाश्रयः ।
दुराभिर्जितशात्रवान्नरपतीनालोकयन्तीलया
सह्या पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥१३॥
(धृतराष्ट्रे गान्धारी च स्पर्शेनोपेत्यालिङ्गितः ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मास्तु स-
न्निहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, किमकृतपूर्वं सम्प्रति मय्यप्ययम-
व्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं साम्प्रतं
वत्सेो दुःशासन आलपत्यथ दुर्मर्षेणो वान्यो वा ।
(रोदिति ।)

दुर्योधनः—जातोऽहमप्रतिरुतानुजनाशदर्शो

तातस्य वाष्पपयसां तव चाम्य हेतुः ।

दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये व.

किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैपि ॥ १४ ॥

गान्धारी—जात, अल परिदेवितेन । त्वमपि तावदेकेऽस्या-
न्धयुगलस्य मार्गोपदेशक । तश्चिर जाय । किं मे राज्येन
जयेन वा ।

दुर्योधन —मात किमप्यसदृशं रूपं पचस्ते
सुहृत्रिया क भवती क च दीनताया ।

निर्वन्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां

त्य नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥ १५ ॥

नून विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य ।

सञ्जय —महाराज, किं धाय लोकचादो वितथ 'न घटस्य
कूपपतने रज्जुस्तत्रैव प्रक्षेप्तया' इति ।

दुर्योधन —अपुष्कलमिदम् । उपनियमाणाभावे किमुपकरणेन ।
(रोदिति ।)

धृतराष्ट्र —(दुर्योधन परिभ्रज्य) धत्स समाश्वसिहि । समा-
भ्वासय चास्मानिमामतिदाना मातर च ।

दुर्योधन —तात, दुर्लभ समाभ्वास इदानीं युष्माकम् ।
किन्तु—

दुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।

विराजमानौ लोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥ १६ ॥

गान्धारी—जात, पतदेव साम्प्रत प्रभूत यत्त्वमपि तावदेके
नानुशोचितव्य । तज्जात, प्रसीद् । एष ते शौर्याञ्जलि ।
निवर्त्यता समख्यापारात् । अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम् ।

घृतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहता-
शेषधन्धुवर्गस्य । पश्य ।

दायादा न ययोर्वलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ

कर्णस्यात्मजमप्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।

वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना

मानं वैरिषु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ १७ ॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जात, यत्पिता ते विदुरो धा भणति ।

सञ्जयः—राजन्, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषुः
प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम्) शृणुमस्ताचद्भवत एव प्रज्ञावतो-
ऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेशम् ।

घृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । यदि
प्रकृतिमापद्यते तद्दहमेव भवन्तं ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधन —कथयतु तातः ।

घृतराष्ट्रः—वत्स, किं विस्तरेण । सन्धत्तां भवानिदानीमपि
युधिष्ठिरमीप्सितपण्डन्धेन ।

दुर्योधन—तात, तनयस्नेहवैकल्यादभ्या वालिशत्वात्सञ्ज-
यश्च काममेवं ब्रवीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा
प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः । अन्यच्च । तात,

अस्पलितत्रावृशतस्तदावधीरितयामुदेवसामोपन्यासः स-
 म्यति दृष्टपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्ति स्वशरी-
 रमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषत्रीडावहमसुखावसानं च कथ-
 मिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम् । अन्यथा
 नयवेदिन्सञ्जय,

हीयमाना किल रिपोर्नृपाः सन्दधने परान् ।

दुःशासने हनेऽहीनाः सानुजे पाण्डवाः कथम् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्रः—यत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति
 युधिष्ठिर ।

दुर्योधनः—कथमिध ।

धृतराष्ट्र—यत्स, धृयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि
 आतुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति । बहुच्छलन्यात्संप्राम-
 स्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदैव भवते रोचते तदैवासौ सजः
 सन्धातुम् ।

सङ्गयः—पशमिदम् ।

गान्धारी—जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्य पितुर्यचनम् ।

दुर्योधनः—तात, अम्ह, सङ्गय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थ प्रतिज्ञातवान्

म्रातृणां निहते शने विपहते दुर्योधनो जीवितुम् ।

तं दुःशासनयोशिताशनमर्दि मित्तं गदाकोटिमि-

र्भामं दिक्षु न विस्रियामि कृपणः सन्धिं विदृष्यामहम् ॥

गान्धारी—हा जात दुःशासन, हा मदङ्कदुर्लभित, हा युवराज,
अश्रुतपूर्वां खलु कस्यापि लोके ईदृश्या विपत्तिः । हा
वीर्यप्रसविनो हतगान्धारी दुःखयुतं प्रसूता न पुनः
मुत्सृजतम् । (सर्वे वदन्ति ।)

सञ्जयः—(वाष्पमुत्सृज्य) तात, अन्व, प्रतिबोधयितुं महा-
पद्ममिमां भूमिं युवामागतौ । तदान्मापि तावत्संस्तभ्यताम् ।
धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि
चामुञ्चति मानवन्धमस्मि त्वदेकशेषजीविनालम्बनेयं
तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बनां शरणमहं च ।

दुर्योधनः—श्रूयतां यत्प्रतिपत्तुमिदानीं शतकालम् ।

कलिननुबना मुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्रिपः

प्रणतशिरसां रागां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।

अभिमुखमरोन्मत्तः संस्ये हताः शतमान्मजा

वहतु सगरेणोदां तानो धुरं सहितोऽन्वया ॥ २० ॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेः ह्यङ्घ्रितः क्षात्रधर्मः स्यात् ।

(नेपथ्ये महाङ्कलकलः !)

गान्धारी—(आकर्ण्य समयम्) जान, कुत्रैतद् हाहाकारमिभं
त्स्यसितं श्रूयते ।

सञ्जयः—अन्व, भूमिस्थमेवंविधानां भीरुजनमासृजन्ती
महानिनादानाम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, श्रापवामतिभैरवः खलु विलसारी
हाहारवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधनः—तान्, प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् ।
यावदपरमपि किञ्चिदत्याहितं न धाययति तावदेवाज्ञाप्य
मां संग्रामायतरणाय ।

गान्धारी—जात, मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाभ्यासय ।

भृतराष्ट्रः—यत्स, यद्यपि मयान्तमराप कृतनिश्चयस्तथापि
रह परप्रतोघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधनः—प्रचक्षु हतगान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं घातेन कृतेन तैरियं कृतं यत्र प्रकाशं रणे ।

गान्धारी—जात, एकाकी त्वम् । कस्ने साहाय्यं करिष्यति ।

दुर्योधनः—एषोऽहं भवतीमुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽस्यः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ।

(नेपथ्ये कञ्जकलानन्तरम् ।)

भो भो योधा, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं
महत्कदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियधरणपराङ्मुखतया । यत
कालानुरूपं प्रतिधिधानव्यमिदानीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तप्राजनरश्मिरहिततनुः पार्थोद्धितीमार्गणै-

र्षाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाकम्पभाण शुनै ।

घातामङ्गपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्मृच्छन्तं

शून्येनैव रथेन याति शिविरं शल्यः कुरुञ्शल्ययन् ॥२३॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा सांशङ्कम्) आः केनेदमविस्पष्टमशनि-
पातदाकणमुद्धोषितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य सन्त्रान्तः) स्तः—हा, हताः स्तः । (आन्तानं पाठयति) ।

दुर्योधनः—अयि, कय्य ।

धृतराष्ट्रसञ्ज्ञौ—कय्यनां कय्यताम् ।

स्त—आयुष्मन्, किमन्यद् ।

शल्येन क्या शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।

शून्यं कर्षस्य स्यं मनोरथमिवाधिरुढेन ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ष । (मोहमुपागत ।)

गान्धारी—जात, सनाम्बसिहि, सनाम्बसिहि ।

सञ्ज्ञयः—सनाम्बसितु सनाम्बसितु महाराजः ।

धृतराष्ट्र—भोः, कष्टं कष्टम् ।

मांप्ते श्रेणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।

वन्सस्य मे मुहच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥ २४ ॥

वन्स, सनाम्बसिहि सनाम्बसिहि । ननु भो हतविधे,

अन्योऽनुमूनयतपुत्रविपत्तिदुःखः

शोच्यां दशानुपगतः सह भार्ययाहम् ।

अस्मिन्नगोनिनमुहद्गुण्यन्युवर्गे

दुर्योधनेऽपि हि कृता भवता निपातः ॥ २५ ॥

वन्स दुर्योधन, सनाम्बसिहि सनाम्बसिहि । सनाम्बास्य

तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः)

अपि कर्णं कर्णस्तुसदां प्रपच्छ मे

गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।

सततापियुक्तमकृताप्रियं कथं

घृपसनधत्सल विहाय यासि माम् ॥ २६ ॥

(पुनर्मोहमुपागत । सर्वे समाध्वास्तयन्ति ।)

दुर्योधन.—मम प्राणाधिकं तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।

उच्छ्वसन्पि तस्मिन्ऽहमाध्वासे तात का कथा ॥ २७ ॥

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वन्सं

दुःशासनं तमघुना न च दग्धुवर्गम् ।

येनातिदुःधयमसाधु हतं तु कर्णे

कर्णस्य तस्य निधने निधन कुलस्य ॥ २८ ॥

गान्धारी—जात, शिथिलय तावन् क्षणमात्रं वाष्पमोलम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाध्रुषि ।

दुर्योधनः—मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्कनचिन्न निवारितः ।

तल्लते त्यजते वाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥ २६ ॥

सूत, केनैतदसम्भवनायमसत्कुलान्तकरणां कर्म कृतं स्यात् ।

सूत—आयुष्मन्, एवं किल जनः कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रश्चकायुधसारथ्ये शरैस्तस्य ।

निहतः किलेन्द्रसूनोरसत्सेनारुतान्तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधन.—कर्णाननेन्दुसरणात् क्षुभितः शोकसागरः ।

वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम् ।

ज्वलन. शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।

समानार्थां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुद्धं)

भवति तनय लक्ष्मीः साहसैष्वीदृशेषु

द्रवति च हृदयं मे माममुत्प्रेक्ष्य मामम् ।

अनिह्यतेनिपुण ते चेष्टित मानशौण्ड

च्छलयहुलमरीचां सङ्करे हा हतोऽस्मि ॥ ३३ ॥

गान्धारी—जात, तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृक्रेदरेण सम समर
मार्गयसे ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद् वृक्रेदरः ।

पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे

सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामतेन्दुः ।

पुत्रस्त्वान्ध तव तान नयैकशिष्यः

करों हवः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सूत, अतमिदानीं कालातिपातेन । सञ्जं मे स्थतुपाहर ।

भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरभु-

धमवतरामि ।

सूतः—अलमन्यया सन्भायिनेन । श्रयमहमागत एव । (नि-
ष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वन्स दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्मान्दग्धुमयं ते व्यव-

सायस्तन्सन्निहितेषु धीरेषु सेनापतिः कश्चिद्भिपिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिपिक एव ।

गान्दारी—जात, कनठः पुनः स यस्मिन्नाशामवलम्बयिष्ये ।

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

दुर्योधन.—

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।

अनिवारितसम्पातैर्यमात्माध्रुवारिभिः ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य सम्रान्तः) सूतः—आयुष्मन्,

प्राप्तावेकरथारूढो पृच्छन्तीं स्वामितस्ततः ।

सर्वे—कथं कथं ।

सूतः—स कर्णारि स च क्रूरो वृककर्मो वृकोदरः ॥ ३७ ॥

गान्धारी—(सभयम्) जात, किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधन—ननु सन्निहितैवेय गदा ।

गान्दारी—हा हतास्मि मन्दभागिनो ।

दुर्योधनः—अथ, अतमिदानो कार्पण्येन । सङ्घय, रथमा
रोप्य पितरौ शिविरं प्रतिष्ठस्व । समागतोऽस्माकं
शोकापनोदी जन ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्य यावदनयोर्माध्वमुपलभे ।

दुर्योधन.—व्रात, किमनेनोपलब्धेन ।

(तत्र प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भो दुर्योधनानुजीविनः, किमिति सम्प्रमादय-
थायथं चरन्ति भवन्तः । कथयत तावदिदमाचयोराग-
मनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः ।

दुर्योधन—सूत, कथय गत्वामयोः त्वं तिष्ठतीति ।

सुतः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृत्य) ननु भो वृको-
दरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनास्यया च सह न्यप्रो-
धच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुन—आर्य, प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ
पुनरस्मदृशनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद् गच्छावः ।

भीमः—मूढ, अनुल्लङ्घनीयः समुदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य
गुरून्गन्तुम् । (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कर्ति श्रावय ।
अथवा तिष्ठ । स्वयं विधाव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुन—(उपगम्य) तात, अम्य,

सकलरिपुजयाशा यत्र वद्धा सुतैस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेश लोकाः ।

रराशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥३॥

भीमः—चूर्णितशेषकौरव्य क्षीयो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता सुयोधनस्वेषोर्धो भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥३६॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सप-
त्नानामपकृतम् । यावत् क्षत्रं तावत्समरविजयिने। जिता
हताश्च धीराः । तत्किमेवं विकथनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तान, अतं मन्युना ।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजानशत्रु-
र्द्वयो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयन्त्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्यासा इतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाहेहमारान्
अधूमिधं कथञ्चिद्ददतु जलममी वान्धवा वान्धवेभ्यः ।
मार्गान्तां शान्तिदेहान्दहनरगाहने एण्डितान्गृध्रकडूकै
रस्व भास्यान्प्रपात. सइ रिपुभिरय सह्यिन्तां वलानि ॥

उभौ—यदाहापयत्यार्यः । (निष्कान्ता)

(नेपथ्ये — अरे रे गाण्डीवाकर्षणसादुशालिन, अर्जुन अर्जुन,
कवेदानो गम्यते ।

कर्णकोधेन युष्मद्विजयि धनुरिद त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढ विफान्तमासीद्वन इव भवता शूराभ्ये रणेऽस्मिन् ।
स्पर्शं स्मृत्योचमाङ्गे पितुरनयजिनन्यस्तहेतेदपेतः
कल्पान्नि. पाण्डवाना द्रुपदसुतचमूवस्मरेत द्रौणिरस्मि ॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रोणचघपरिभ
चोद्दोपितकोधपायकः पितुरपि समधिक्रवलः शिञ्जावान-
मरोपमश्चायमश्वत्थामा प्रात. । तत्प्रत्युपगमनेन तावद्दय
सम्भाव्यतां घोर ।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छेन महाभागम् ।

दुर्योधन — तात, अय्य, किमनेताङ्गराजप्रधाशसिना वृथायै
वनशस्त्रवलमरेश ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवशिवानां
चाङ्गात्रेणापि विरागमुन्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपति. ।

दुर्योधनः—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम् । (उपवेशयति ।)

श्रुत्वथामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं वदु यत्तदुक्त्वा

यत्सङ्करेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

द्रौणिस्त्वधिग्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-

मेधोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥४२॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।

ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥४३॥

श्रुत्वथामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः ।

अस्मानु च परिभवः । (प्रकाशम्) राजन्कौवरेश्वर, एवं

भवतु । (निष्क्रान्तः ।)

घृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवं-

विधस्य महाभागस्याश्रुत्याज्ञो वान्पारुष्येऽपिरामनु-

त्पादयसि ।

दुर्योधन—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं

क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकृत्स्नमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः

समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।

परिवदति समक्षे मित्रमङ्गाधिराजं

मम खलु कथयास्मिन्को विद्येपोऽनुने वा ॥४४॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तवापि कोऽग्र द्वापः । अघसानमिदानो
भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानो करोमि मन्दमान्यः ।
(विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत् । सञ्जय, मद्रचनाद्गृही
भारुजाजमभ्यथामानम् ।

स्मरति न भवान्गीन स्तन्य विभज्य महामुना
मम च मृदितं सौमं बाल्ये त्यदङ्गवियतनैः ।
अनुजनिधनस्फीताच्छ्लोकादतिप्रणयाच्च यद्
वचनविह्वलित्यस्य क्रोधो मुधा त्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तात । (उत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यस्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृश परिभवः स तथाविधेऽभूत् ।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तातः । (निष्क्रान्त ।)

दुर्योधनः—सून, सांप्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूनः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपते शल्यस्य शिविरमेव
गच्छाम । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

विश्रुतचरितम् ।

देव, मयापि परिभ्रमता विन्ध्याट्टव्यां कोपि कुमाः क्षुधा
 तृषा च क्लिष्टयत्नश्लेशाहः क्वचिन् कृपाभ्याशोऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः ।
 स च वासगद्गदमगदत्—‘महाभाग, क्लिष्टस्य मे कियतामार्य
 साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणपहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदक-
 मुदञ्चन्निह कूपे कोऽपि निष्कलो मनैकशरणभृतः पतितः ।
 तनतमस्मि नाहमुद्धर्तुम्’ इति । अथाहमभ्येत्य व्रतत्या कयापि
 वृद्धमुत्तार्य, तं च बालं वंशनालीमुखोद्धृताभिपन्निः फलैश्च
 पञ्चपैः शरत्पौष्पिष्ठस्य लकुचवृत्तस्य शिखरात् पाषाणपानितैः
 प्रन्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुनलनिपणस्तं जरन्तमब्रुवम्—‘नात,
 क एष बाल’, को वा भवान्, कथं चेषमापदापन्ना’ इति ।
 सोऽश्रुगद्गदमगदत्—‘श्रयतां महाभाग—

विदमो नाम जनपदः । तस्मिन् भोजवंशभूषणम्, अंशा-
 धतार इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः, सन्यवादो, धदान्यः, विनोतः,
 विनेता, प्रजानाम्, रक्षितभृत्यः, कीर्तिमान्, उदप्रो मूर्तिबुद्धि-
 भ्याम्, उन्न्यानशील, शास्त्रप्रसारकः, शत्रुभयकह्यारम्भी,
 सम्भावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्, उद्भावयिता
 बन्धून्, न्यम्भावयिता शत्रून्, असम्बद्धप्रतापेष्वदत्तकर्णः,
 कदाचिदप्यवितृम्णो गुरोषु, अतिनदीप्यः कलासु, नेदिष्टो धर्मा-
 र्यसंहितासु, सल्पेऽपि मुहृते सुतरां प्रन्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता

कोपयाहनयो, यन्नेत्र परीक्षिता सर्वाप्यज्ञाणाम्, उत्साहयिता
 कृत्तकर्मणामनुरूपेदानमानै, सद्यः प्रतिकर्ता देवमानुषीणामाप-
 दाम्, पाहुण्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य,
 पुण्यश्लोक पुण्यधर्मा नाम राजासीत् । स पुण्यै कर्मभिः
 प्राण्य पुरुषायुषम् पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यतामरेषु । तदनन्तर-
 मनन्धर्मा नाम तदायतिग्वनिमप्यतिष्ठत् । स सर्वगुणै, समृ-
 द्धोऽपि देवाहरणनीन्यां नात्याहृतोऽभूत् । तमेकदा रक्षसि वसुद-
 क्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगल्भपागभाषत—
 'तात, सर्वैवात्मसम्पदभिज्जनात्प्रभृत्यन्यूनैवाश्रमयति लक्ष्यते ।
 बुद्धिश्च निसर्गपट्वो कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्त-
 रेषु प्राप्तिस्त्वारा तवेतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते । तथाप्यसाधप्रति-
 पद्यात्मसंस्कारमर्धशास्त्रेषु, अनभिज्ञेधिनेषु हेमजाति नतिभाति
 तुद्धिः । बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छिन्नोऽपि परैरभ्याहृतमाण-
 मात्मानं न चेतयते । न च शतः साध्य साधनं वा विभज्य
 वर्तितुम् । अथथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्यैः परैश्च
 परिभूयते । न चावज्ञानस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराध-
 नाय । अतिक्रान्तशासनश्च प्रजा यत्किञ्चनवादिन्यो यथाक-
 यञ्चिद्धर्तित्यः सर्वां स्थितीं सद्भिरेषु । निर्मर्यादयः लोको
 लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते । शागमदीप-
 दृष्टेन खलुभ्यना मुसेन धर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्मृत-
 भवद्रविष्यत्सु व्यवहितविभ्रहृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामा-
 प्रतिहनवृत्ति । तेन हीनः सनेरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध
 पव जन्तुर्ष्यदर्शनेष्वसामर्थ्यात् । अनेो विहाय बाह्यविद्यास्वभि-

पद्ममागमय दण्डनीति कुलविद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चायजितश-
क्तिसिद्धिरस्वलिनशासन शशि चिरमुद्धिमेखलामुर्धाम्' इति ।

एतदाकरार्थं 'स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम् । तथा क्रियते'
इत्यन्तःपुरम्विद्यत् । तां च वार्तां पार्थिवेन प्रमदासन्नियौ
प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समीपोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः
प्रसादवित्तो गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यः पटुरयन्त्रितमुखो
बहुभङ्गिश्शारदः परममान्वेषणपर परिहासयिता परिवाद-
रुचिः पैशुन्यपरिडित सचित्रमण्डलादन्युत्कोचहारी सकल-
दुर्नयोपाध्यायः कुमारसेवको विहारभट्टो नाम स्मितपूर्व
व्यङ्गापयन्—'देव, देवानुग्रहेण यदि कश्चिद्भ्राजन् भवति
विमूनेः, तमकस्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं
साधयन्ति वृत्ताः । तथाहि—केचित् प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदया-
तिशयैराशामुन्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, बद्ध्वा दर्भरन्तुभिः,
अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलिन्य, अतश्चानं च शाययित्वा
सर्वम्यं स्वीकुर्वन्ति । तेषांऽपि घोरतप्तः पापण्डिनः पुत्रदार-
शरंरजाविनात्यपि भोचयन्ति । यदि कश्चित् पटुजातीयो नास्यै
सृगयुष्पिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत् तमन्ये परिवार्याहुः—
'एकामपि कादिर्णां कार्याणलक्षमापादयेन, शब्दादने सर्व-
शून्यं धानयेन, एकशरीरिणमपि मन्यं चक्रयतिनं विदधीमहि,
यद्यस्मदुद्दिष्टेन मार्गेणाचर्यते' इति । स पुनरिमान् प्रत्याह—
'येऽनौ मार्गः' इति । पुनरिमे द्रुवने—'ननु चतन्नो राजविद्या-
स्त्रयो वार्तान्योक्तिः, दण्डनीतिरिति । तामु तिलस्त्रयोवार्ता-
न्योक्तिरपो महन्त्यो मन्दफलाथ । तास्नावदासताम् । अधीप्य

तायद्दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौयार्थं
पद्भिः श्लोकसहस्रैः सञ्चिता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना
यथोक्तकर्मज्ञमा इति । स 'तथा' इत्यधीते शृणोति च ।
तत्रैव जरां गच्छति ।

तत्तु किल शास्त्र शास्त्रान्तरानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मय-
मविदित्वा न तत्प्रतोऽधिगस्यते । भवतु कालेन धनुना-
त्पेन वा तदर्थाधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदा-
रमपि न विभ्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तदुत्तरिपद्भि-
रियानोदन सम्पद्यते । इयत् श्रोदनस्य पाकार्यनावदिन्धनं
पर्याप्तमिति मानेन्मानपूर्वकं देयम् । उचितेन च राज्ञा
ज्ञातिनाज्ञातिने मुखे मुष्टिमर्धमुष्टिं चाभ्यन्तरोरृत्य कृत्स्ना-
यव्ययजातमह्यं प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतज्यम् । शृण्वत पदास्य
द्विगुणमपहरन्ति तेऽप्यक्षुताश्चत्वारिंशत् चाणशोषदिष्टाना-
हरणोपायान् सहस्रभ्रातृमुद्धैव ते विकल्पयितार । द्वितोयेऽ-
न्येन्य विचदमानानां प्रजानामानोशादृष्टमानकरणः कष्टं
जोवति । तत्रापि प्राङ्विद्याकादयः स्वेच्छ्रया जयपराजयौ
विदधाना पापेनार्कित्या च भर्तारिमात्मनश्चार्थैर्योजयन्ति ।
तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभते । भुक्तस्य च यावदन्धःपरिणाम-
स्तावदस्य विषमयं न शाम्यत्येव । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय
हस्त प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमाया-
समनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्येन्यं मिथ
सम्भूय, दोषगुणौ दूतचारवाश्यानि शक्याशक्यतां देशकाल-
कार्याविस्थाश्च विपरिवर्तयन्त, स्वपरमित्रमण्डलान्पजीवन्ति ।

याद्याभ्यन्तरांश्च कौपान् गृहमुत्पाद्य 'प्रकारं प्रथमयन्त इव
 स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति । पण्डे स्वैरविहारे मन्त्रो वा
 सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादो-
 त्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्ट-
 मेऽस्य सेनापनिसखस्य विक्रमचिन्तानल्लेशः । पुनरुपास्यैव
 सन्ध्याम्, प्रथमे रात्रिभागे गृहपुत्र्या द्रष्टव्या । तन्मुखेन
 चानिन्तुशंसाः शस्त्रास्त्रिसप्रयोगा अनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजना-
 नन्तरं श्रोत्रिय इव स्याध्यायमारमते । तृतीये तूर्यघोषेण
 संविष्टश्चतुर्यपञ्चमौ श्योत किल । कथमिवास्याजन्नचिन्ता-
 यासविह्वनमनसो वराकस्य निद्रामुसुप्तमुपनमेत् । पुनः पण्डे
 शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तात्मः । सप्तमे च मन्त्रग्रहो दूताभि-
 प्रेरणानि च । दूताश्च नामोभयत्र प्रियास्थानलब्धानर्थान्
 धनिशुल्कवाधवर्त्मनि चाशिष्यदा वर्धयन्तः, कार्यमविद्यमान-
 मपि हृतेनोन्पाद्यानवरत्नं भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहिताद्योऽभ्ये-
 त्स्येनमाहु — 'यद्य दृष्टो दुःस्वप्नः । दुःस्था ग्रहाः । शकुनानि
 चाशुभानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु सौवर्णमेव
 हेमनाशनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्मकल्पा
 इमे ब्राह्मणाः । कृतमेभिः स्वस्थयनं कल्याणतरं भवति ।
 ते चामो कष्टदारिद्र्या बहूपत्या यज्यातो धीर्यवन्तश्चाद्या-
 प्यप्रानप्रतिग्रहा । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिष्टनाशनं च
 भवति' इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु
 भक्षयन्ति । । तदेवमहर्निशमविहितजुसलेणमायासवहुतम-
 विरलकदर्शनं च नयता नयतस्वास्तां चक्रवर्तिना स्व-

मगडहमात्रमपि युगत्वेय भवेत् । शास्त्रसमाज्ञातो हि यद्-
 दाति यन्मानयति यत् प्रिय वदति, तत् सर्वमनिसन्धानु
 मिन्यविश्वास । अविश्वास्यता हि जन्मभूमिरलम्ब्या । या
 यता च नयन विना न लोकयात्रा स लोकत एव सिद्धा । नात्र
 शास्त्रेणार्थ । स्तनन्धयोऽपि हि तैस्तैरुपायै स्तनपान लिप्सते ।
 तदपास्यातियन्त्रणामनुभूयन्ता यथेष्टमिन्द्रियसुखानि । येऽप्यु
 पदिशन्ति एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, परमरिषड्वर्गस्या-
 ज्य सामादिरुपायवर्ग स्वेपु चाजस्र प्रयोज्य, मन्धियत्र
 हचिन्तयैर नेय काल स्मृतोऽपि सुखस्यावकाशे न
 देयः इति तैरप्येभिर्मन्त्रिप्रवैयुष्मत्तर्थायांजित धन दासी
 गृह्येय भुज्यते । के चेते वराहा । येऽपि मन्त्रककशास्त्रन्त्र
 फर्त्तर शुभाङ्कितविद्यासाक्षराहुदन्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्तै
 किमरिषड्वर्गो जित इत वा तै शारदानुष्ठानम् । तैरपि हि
 प्रारब्धेण कार्येषु दृष्टे सिद्धयसिद्धी । पठन्नक्षापठद्विधति
 सन्प्रीयमाना महव ।

नन्विदमुपपन्न देवस्य, यदुन सर्वलोकत्रय्या जानि,
 अयातयाम वय दर्शनीय वपु, अपरिमाणा विभूति ।
 तत्सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिता बहुमार्ग-
 विकल्पनात् सर्वकार्येष्वमुकसशयेन नन्वावापेन मा वृथा
 वृथा । सन्ति दिने दन्तिना दश सहस्राणि, हयाना लक्ष
 यम् । अनन्त च पादातम् । अपि च पूरान्वेव हेमरत्नै कोशगृ
 हाणि । सर्वद्वैप जीधलोक समग्रमपि युगसहस्र भुञ्जानो न ते
 कोष्ठागाराणितेवयिष्यति । किमिदमपर्याप्त यदन्याङ्गिनायायास

क्रियते । जीवितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चान्यहानि ।
 तत्रापि भोगयोग्यमल्पाल्प वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनर-
 र्जयन्त एव घ्वंसन्ते । नार्जितस्य वस्तुनो ह्यमप्यास्वादयितु-
 मोहन्ते । किं बहुना । राज्यभारं भारजमेष्वन्तरङ्गेषु भक्तिमत्सु
 समर्प्य, अस्वरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभो रममाणः सङ्गीत-
 पानगोष्ठीश्च यधतु यधनन् यथाहं कुह शरारत्नाभम्' इति
 पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिरक्षतिचुम्बितचूडधिरमशेन । ग्राहसीञ्ज प्रीति
 फुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः । जननाथश्च सस्मितम् 'उत्तिष्ठ,
 ननु हितोपदेशाद् गुरोवा भवन्तः । किमिति गुरुन्वविपरीतमनु-
 ष्ठितम्' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरप्रतिष्ठत् ।

अथैषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रथमाणो मद्रिदृष्टेन
 वचसान्भ्युपन्य, 'मनसा अचित्तज्ञ इत्यवशातवान् । अथैवं मद्रि-
 णो मनस्यभूद्—'अहो मे मोहाद्वालित्यम् । अचित्तेऽर्थे नोद्-
 यन्नर्थवाङ्मिगतोऽहमस्य हास्यो जातः । स्पष्टमस्य चेष्टानामा-
 यथापूर्वम् । तथा हि—न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं
 भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न ध्यसनेष्वनु-
 कम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनं वस्तु प्रेषयति, न मत्सु-
 क्तानि प्रणयति, न मे गृह्यार्तां पृच्छति, न मत्पदान् प्रत्य-
 वेक्षते, न मामासन्नकार्येष्वन्यन्नरो करोति । न मामन्तु पुरं प्रवेश-
 यति । अपि च, मामनर्हेषु कर्मसु नियुक्तं, मदासनमन्वैरवष्टभ्य-
 मानमनुजानाति, मङ्गैरिषु विश्रम्भं दर्शयति, महुक्तस्योत्तरं
 न ददाति, मत्समानदोषान् विगर्हति, मर्मणि मामुपहसति,
 स्वमतमपि मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तुनि

मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानं मत्प्रलितानि मत्समक्षं मूर्ख-
 गद्वोपयति । सन्यमाह चाणक्यः—'चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था
 अपि प्रियाः स्युः । दक्षिणा अपि तद्भाषयद्यदिष्टता द्रष्टव्या भवेयुः'
 इति । तथापि का गतिः । अविनोतोऽपि न परित्याज्यः पितृपै-
 तामहैरस्माद्दृशैरयमधिपति । अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमधु-
 यमाणवाचं दुर्मः । सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य
 हस्ते राज्यामिदं पतितम् । अपि नामापदो भाषिन्यः प्रकृति-
 स्थमेनमापादयेयुः । अनयषु सुलभन्यलीषेषु कचिदुत्पन्नोऽपि
 हेपः सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत् । भवतु भविता तावदनर्थः ।
 स्वभिमतपिशुनजिह्वो यथाकथञ्चिदन्नष्टपदस्निष्टेयम्' इति ।

एव गते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालिनो
 नामाश्मकेन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सनुरसद्वृत्तः पितृनिर्वा-
 सितो नाम भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्ब्रह्मीभिरनल्पकौशलाभिः
 'शिल्पकारिणीभिरनेकच्छत्रविद्वरैश्च गृहपुरुषैः परिवृत्तोऽभ्येत्य
 विविधाभिः क्रोडाभिर्विहारभद्रमात्मसादकरोत् । अमुना चैव
 संक्रमेण राजन्यास्पदमलमत । लब्धरन्ध्रश्च स यद् यद्
 व्यसनमारमते तत् तपेत्यवर्णयत् ।
 ७ असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मतमन्ववर्तत ।
 तच्छीलानुसारिणश्च प्रकृतयो विशुद्धतमसेवन्त व्यसनानि ।
 सर्वेश्च समानदोषतया न कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ठ ।
 समानभर्तृप्रकृतयस्नन्नाध्यक्षाः स्वानि कमफलान्यभक्षयन् ।
 ततः क्रमादायद्वापसि व्यशीवन्त । व्ययमुखान्यहरहर्न्यवर्धन्त ।
 सामन्तपौरजानपदमुखाश्च समानशीलतयोपारूढविधम्भेशु

राज्ञा सज्जानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्व स्वमाधारमन्य-
 चापिपु । तन्मूलाश्च कलहाः सामर्पाणामुद्भवन् । अहन्यन्त
 दुर्बला बलिभिः । अपहृतगनि धनवर्ता धनानि तस्करादिभिः ।
 अपहृतपरिभूतयः प्रहताश्च पातकपथाः । हतयान्धवा हतविज्ञा
 वधयन्प्रातुराश्च मुलकण्डमाक्रोशन्नथुङ्गण्य प्रजा । दण्डधा-
 यथाप्रशीतो भयक्रोधावजनयत् । कृशकुटुम्बेषु होमः पदम
 घत्त । विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादहन्त । तेषु तेषु
 चाकृत्येषु प्रासरन् परापजापाः ।

अथ वसन्तमानुर्भानुवर्माणं नाम धान्यास्य प्रोक्ताहानन्त-
 धर्मणा व्यग्राहयत् । तदाकान्तराष्ट्रपर्यन्तञ्चानन्तवर्मा तमभियोक्तु
 वलसमुत्थानमकरोत् । सर्वसामन्तेभ्यश्चात्मकेन्द्रं प्राशुपेत्वास्त्य
 प्रियतरोऽभूत् । अपरेपि सामन्ताः समगसत । गत्वा चाम्यरे
 नर्मदारोयसि न्यविशन् । तस्मिंश्चावसरे महासामन्तस्य कुन्तल
 पतेरयन्तिदेवस्यात्मनाटकोयां द्मातलोविशीं नाम चन्द्रपालिता
 दिभिरतिप्रशस्तनृत्यकौरुतामाह्वयानन्तवर्मां नृत्यमद्राक्षीत्
 अस्मकन्दस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यघत्त — 'प्रमत्त एष राज
 कलत्राणि नः परामृशति । क्रियत्यवज्ञा सौदव्या । मम शतमहि
 इस्तिताम्, पञ्च शतानि च ते । तदार्या सम्भूय मुरलेशं वीर
 सेनमृचोऽंशमेकयोरे कौङ्कणपतिं कुमारगुप्तं सासिन्धुनाथं
 नागपालमुपजपाव । ते चावश्यमस्यावितयमसहमाना अरु
 न्मनेनैवापायनेरन् । अयं च धान्यास्यः प्रियं मे मित्रम्
 अमुनेन दुर्मनीतमप्रतो व्यतिपक्तं पृष्ठतः प्राहरेम । फोशवाह
 च रिभन्य गृहीमः' इति । हृष्टेन चामुनाम्युपेने, विशतिं वरांश्च

कानाम्, पञ्चविंशतिं काश्चनशुक्रमुपलानाम्, प्राभृतीकृत्यासमुपेन
 तैः सामन्तैः सम्मन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेद्युस्तेषां
 सामन्तानां चानवास्यस्य चानन्तवर्मा नयद्वेषादामिषत्वमगमत् ।
 यसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमात्माधिष्ठितमेव कृत्वा 'य-
 याप्रयास यथायत्न च विभज्यं गृह्णीत । गुप्पदनुहया येन केनचि-
 दशेनाहं तुष्यामि' इति शाख्यात् सर्वांनुवर्ती, तेनैवामिषेण निमि-
 स्तीकृतेनोत्पादितकलहः सर्वसामन्तानव्यसयत् । 'तदीयं च सर्वस्वं
 स्वयमेवाप्रसत् । चानवास्य केनपिदशेनानुगृहा प्रत्यावृत्य सर्व-
 मनन्तवर्मराज्यमात्मसादकरोत् । अस्मिन्धान्तरे मन्त्रिभृद्धो वसु-
 रक्षितः वैश्विन्मौतैः सम्भूय पालमेन भास्करवर्माणम्, अस्यय
 ज्यायसीं भगिनीं प्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, अनयाश्च मातर
 महादेवीं वसुन्तरामादायापलर्पत्रापदोऽस्या भावितया दाहज्व-
 रेण देहमजहात् । अस्मादृशैर्मिषैस्तु नोन्या माहिष्मतीं भर्तृद्वैमा-
 तुराय ध्रात्रे मिषधर्मणेऽनपत्याय सापत्या देवी दर्शिताभूत् । ता
 चार्यामनार्योऽसाधन्यथाभ्यमन्यत । निर्मत्सितश्च तया 'सुतमियम-
 खण्डचारित्रा राज्याहं चिकीर्षति' इति नैर्घण्यात्तमेनं वाहमजि-
 घांसीत् । इदं तु छात्वा देव्याहमाहृतः—' तात, नालीजह,
 जीवतानेनाभैरेण यत्र कचिद्वधाय जीव । जीवेय चेदहम-
 ष्येतमनुसारण्यामि । हापय मां जेमप्रवृत्तः स्ववार्ताम्' इति ।
 अहं सद्गले राजकुते कथञ्चिदेन निर्गमय्य विन्ध्याद्वर्षी
 व्यगाहिपि । पदचारदुःस्थितं चैतमाभ्यासयितुं घोषे कचिद-
 हानि कानिचिद् विभ्रमय्य, तत्रापि राजपुरुषसम्पातभीतो
 इराध्यमपासम् । तत्रास्य दादणपिपासापीडितस्य चारि

दातुकाम कूपेऽसिन्नपन्नश्य पतितस्त्वयैवमनुगृहोतः । त्वमेवा-
 स्यातः शरणमेधि विशरणस्य राजसूनोः' इत्यञ्जलिमन्त्रेणात् ।
 'किमीया ज्ञात्यास्य माता' इत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम्—'पाटलि-
 पुत्रस्य धण्डो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्ताया कोसलेन्द्रात्
 कुसुमधन्येनेऽस्य माता जाता' इति । यद्येवम्, एतन्मातुर्म-
 त्पितुश्चैका मातामहः' इति सस्नेहं तमह सस्वजे । वृद्धनोकम्-
 सिन्धुदत्तपुत्राणां कृतमस्ते पिता' इति । 'सुश्रुतः' इत्युक्ते
 सोऽत्यहृष्यत् ।

अहं तु तं नयावलितमश्मकं नयेनैवोन्मूल्य बालमेतं पित्र्ये
 पदे प्रतिष्ठापयेयमिति प्रतिज्ञाय, कथमस्यैनां दुर्घं क्षपयेयमित्य-
 चिन्तयम् । तावदापनिहौ च कस्यापि व्याघ्रस्य श्रीनिपूवतीत्य
 द्वौ मृगौ स च व्याध. । तस्य हस्तादवशिष्टमिपुद्गयं कोदण्डं
 चाक्षिप्य तावदधिषम् । एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्र-
 कृतोऽपनत् । तन्बैकं मृगं दत्त्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमन्वचो'
 विकृत्योर्चस्थिप्रीचादीनि शलाकृत्य दावाङ्कारेषु, तप्तेनामिपेषु
 तयोरात्मनश्च क्षुधमत्पतार्थम् । एतस्मिन् कर्मणि 'मत्सौष्ठवेना-
 तिदृष्टं किरातमस्मि पृष्टवान्—'अपि जानासि माहिष्मतीवृत्ता-
 न्तम्' इति । असावाचष्ट—'तत्र व्याघ्रत्वचो दृतीश्च विक्रीया-
 चैवागतः किं न जानामि । प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो
 मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सुरभ्येतीति तेनोत्सवोत्तरा
 पुरो' इति । अथ कर्णे जीर्णमत्रयम्—'धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि
 सम्यक् प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं
 जिघांसति । तत् प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्गार्तो च द्वैयै र्हो'

निषेध, पुनः कुमारः शार्ङ्गलभक्तिरिति प्रकाशमाकोशः कार्यः ।
 स दुर्मतिरन्तः प्रीतो यद्विदुं तं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति ।
 पुनस्तथा त्वन्सुप्तेन स वाच्य—‘यदपेक्षया त्वन्मतमत्यक्तमिदं
 सोऽपि बालः पापेन मे परतोऽपमगात् । ‘अथ तु त्वदादेशकारि-
 ण्येषाहम्’ इति । स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपत्स्यते । पुनरनेन
 वत्सनामनाद्या महाविषेण संनीय तोयं तत्र मालां भजयित्वा
 तथा स यक्षसि मुखे च हन्तव्यः । यत्तव्यश्च स एवायमसि
 प्रहारः पापीयसस्तव भवतु यद्यस्मि पतिमता’ इति । पुनरनेना-
 गदेन सहमितेऽभ्यसि तां मालां भजयित्वा स्वदुहित्रे देया ।
 मृते तु तस्मिस्तस्यां च निर्विकाराया सन्याम्’ सतीत्येवैनां
 प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते । पुनः प्रचण्डधर्मो सन्देश्यम्—‘अना-
 यकमिदं राज्यम् । अतनैव सह बालिदेयं स्वीकर्तव्या’ इति ।
 तायदाशं कापालिकयेपच्छत्रौ देव्यंश्च दीयमानभिदौ पुरो
 यद्विदुषश्मशानं वत्स्याव । पुनरार्यशायान् पौरवृद्धानासांश्च
 मन्त्रिवृद्धानेकान्ते व्रथीतु देवी—‘स्वानेऽद्य मे देव्या धिन्ध्य-
 वासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य चतुर्थेऽहनि प्रचण्डधर्मा
 मरिष्यति । पञ्चमेऽहनि रेवातद्वर्तिनि मद्भवने परीश्य वंजन्य
 जनेषु निर्गतेषु, कपाटमुद्गाद्य त्वत्सुतेन सह फोऽपि द्विजकु-
 मारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठा-
 पयिष्यति । स एतु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य
 स्थापितः । सा चेयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य
 दास्येनैव फलपता’ इति । तदेतदतिरहस्यं गुप्तास्वेव गुप्तं
 तिष्ठतु यावदेतद्गुप्यते’ इति ।

स साम्प्रतमनिर्णीतः प्रयातोऽर्थाश्चायं यथा चिन्तितमनुष्ठिनो-
ऽमृत । प्रतिदिशं च लोक्यादः प्राप्तपत्—‘अहो माहात्म्यं
पतिप्रतानाम् । अस्तिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मिन्
जातः । न शनप्रमुपधियुक्तमेतत् कर्मेति वक्तुम् । यतस्तदेव
दत्तं दाम दुहिते स्ननमण्डनमेव जातं न मृत्युः । योऽस्याः
पतिप्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेत्’ इति ।

अथ महावतिवेषेण मां पुत्रं च भिक्षायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा
प्रस्तुतस्वनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—‘भगवन्, अयमञ्जलिः
अनायोऽयं जनोऽनुगृह्यताम् । अस्ति ममैकः स्वप्नः, स कि
सन्धो न वा’ इति । मयोक्तम्—‘फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि’ इति ।
‘यद्येवं बहु भागधेयमस्या वो दास्याः । स सत्यस्याः सुना-
ध्यशंसी स्वप्न’ इति महर्शनरागयद्दसाध्वसां मञ्जुवादिनां
प्रणम्य, भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रूत्—‘तन्वेन्मिथ्या सोऽयं
युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्यः’ इति । मयापि
सस्मितम् ‘एवमस्तु’ इति लब्धमैदयो नालीजहृमाकार्यं निर्गम्य
ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—‘कासावदपायुः प्रथिनः
प्रचण्डवर्मा’ इति । सोऽब्रूत्—‘राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को
राजास्थानमण्डप एव तिष्ठत्युपास्यमानः कुशीलवैः ।’ इति ।
‘यद्येवम् , उद्याने तिष्ठ’ इति तं जरन्तमादिश्य, तत्राकारैकपार्श्वे
वचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समवतार्यं, तद्गणनियुक्तराजपुत्रः,
कृतकुशीलवेषपलीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरक्षयम् । अनुर-
क्षिनातपे तु समये, जनसमाजोपयोगीनि संदृत्य नृत्यगीत-
नानाद्विदादि—हस्तचङ्कमणोर्यपादालातपादापीडवृश्चिकम-

करलङ्घनादीनि मत्स्योद्धर्तनादीनि च करणानि, पुनरादाया-
 दायासन्नवर्तिनां हुरिकास्ताभिरुपहितवर्ष्मां चित्रदुष्कराणि
 करणानि श्येनपातोत्कोशपातादीनि दर्शयन्, विश्वतिचापा-
 न्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्चुरिकयैकया प्रत्युरस प्रहृत्य,
 'जीव्याद्धर्मसदृशं घसन्तभानुत्तियभिगर्जन्, मद्राशमरुफतुमुद्य-
 तासेः कस्यापि चारभटस्य पीयरासयाहुशिसरमाक्रम्य, तावतैव
 तं विचेतीकुर्वन्, श्राकुल च लाङ्कमुञ्चन्कुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रितं
 प्राकारमत्यलङ्घयम् । अथप्लुत्य चोपवने 'मदनुपातिनामेव
 पन्था दृश्यते' इति ब्रुवाण एव नालीजहसमोहितसैफतास्पृष्टपा-
 दन्यासया तमालावीथ्या चानुप्राकारं प्राचा प्रतिप्रधावितः,
 पुनरयाचोच्चितेष्टकचित्त्वादलव्यपातेन प्रहृत्य, लङ्घितप्राकारव-
 प्रप्रातपलयस्तस्यां शून्यमडिकायां तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्त-
 पूर्वेषु सह कुमारेण मत्कर्मतुमुलपाजहारदुःप्रलम्बवर्त्मा
 श्मशानोदेशमभ्यगाम् । प्रागेव तस्मिन् दुर्गाण्डे प्रतिमाधिष्ठान
 एव मया कृतं भद्रपार्श्वस्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितथाहाहारं
 विलम् ।
 अथ गततिं मध्यरात्रे घण्टरापनीतमहाईरजभूषणपट्टनिव-
 ,सर्त्तौ तद्विलमायां प्रविश्य तूष्णीमितिष्टाय । देवी तु पूर्वधुरेव
 यथाहंमग्निसंस्कार मालाया दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे, चण्डवर्मणे
 च तामवस्थामश्मकेन्द्रोपधिष्ठितामेव संदिश्य, उत्तरेद्यु प्रत्युप-
 स्थेव पूर्वसंकेतितपौरामात्यसामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवती-
 मर्चयित्वा, सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिवैजन्वं तद्भवनं विधाय
 दत्तदृष्टि सह जनेन स्थित्वा पट्टीयांसं पटदृशद्भ्रमकारयत् ।

असुतरन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य
सप्रतिमं लोहपादपीठमंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलम् उभयकरविधृत-
मेकपार्श्वमेकतो निवेश्य निरगमम् । निरगमयं च कुमारम् ।
अथ यथापूर्वमर्चयित्वा; दुर्गामुद्घाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्य-
यदृष्टदृष्टि स्पष्टरोमाञ्चमुद्यताङ्गलि रुढविस्मयं च प्रणपतन्ती.
प्रकृतीरभ्यघाम्—'इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्माना-
ज्ञापयन्नि—'मया सरूपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याद्य वो दत्त-
मेतमद्यप्रभृति मात्पुत्रतयाऽमन्दमातृपत्न इति परिगृह्यन्तु
मवन्तः ।' अपि च दुर्यट्कूटकौटिवदनापाटवप्रकटशास्त्र-
निष्ठुराश्मकथद्वन्द्वनात्मानं मां मन्यध्वमस्य रक्षितारम् । रक्षा-
निर्वेशथास्य स्वसेयं सुभ्रूरभ्यनुज्ञाता महामार्याथा' इति ।

श्रुत्वा तत् 'अहो भाग्यवान् भोजयंशो यस्य त्वमार्यादत्तो
नाथः' इत्यप्रीयन्त प्रकृतयः । सा तु याचामगोचरं हर्षावस्था-
मस्पृशन्मे श्वध्रुः । तदहरेव च यथावदग्राहयन्मञ्जुवादिनीपा-
णिपञ्जवम् । प्रपन्नायां च यामिन्यां सम्यगेव विलं प्रत्यपूरयम् ।
अलन्धरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनेरभ्युपायान्तरप्रयुक्तै-
र्दिव्याशतामेव मम समर्थयमानो मद्राज्ञां नात्यवर्तन । राजपुत्र-
स्यार्यादत्त इति प्रभावहेतुः प्रसिद्धिरासीत् । तं च गुणवत्यहनि
मद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्तीति राजकार्याण्यन्व-
तिष्ठम् । अचिन्तयं च—'राज्यं नाम शक्तित्रयाद्यत्तम् । शक्तयश्च
मद्भ्रमभायोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु कमन्ते । मन्त्रेण हि
विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः, उत्साहेन निर्वहणम् ।
अतः पञ्चाङ्गमद्भ्रमूलो द्विरूपप्रभावस्कन्धश्चतर्गणोत्साहविटपो

द्विसप्ततिप्रकृतिपत्रः षड्गुणद्विसप्तयः शक्तिविद्धिपुष्पफलश्च
 नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोति । स चायमनेकाधिकरणत्वात्सहायेन
 दुदपजीवः । यस्ययमार्यकेतुर्नाम मित्रवर्ममङ्गो स वैसला-
 भिजनत्वात् कुमारमातृपक्षो मङ्गिगुणैश्च युक्तः, तन्मतिमवमत्यैव
 ध्वसो मित्रयर्मा । स चेत्तन्व्यः पेशलम्' इति । अथ नालीजह्व'
 रहस्यशिक्षयम्—'तात, आर्यमार्यं तुमेकान्ते ब्रूहि—'वे न्येप
 मायापुरयो य इमां राज्यराज्यीमनुभवति । स चायमसहाते
 भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः, विमुद्गीर्येत प्रस्येत वा' इति । स
 यद् यदिप्यति तदस्मि घोष्यः' इति ।

सोऽन्यद्वय मामाघेदयत्—'मुहुर्गुपास्य प्राभूर्तः, प्रवर्त्य
 चित्राः कथा, संवाह्य पाणिपादम्, अतिविद्यम्भदत्तक्षणं
 तमप्राहं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोऽप्येवमकथयत्—'भद्र, मैवं
 वादीः । अभिजनस्य शुद्धिः, असाधारणं बुद्धिर्नैपुण्यम्, अति-
 मानुषं प्राणफलम्, अपरिमाणमौदार्यम्, अत्याश्चर्यमत्रकौश-
 लम्, अनल्पं शिल्पज्ञानम्, अनुग्रहाद्रे चेतः, तेजश्चाप्यश्रियहा-
 मभ्यमित्रीणम्, इत्यस्मिन्नेव सत्रिपातिनो गुणा येऽन्यथैकैक-
 शोऽपि दुर्लभाः । द्विपतामेष चिरविल्वद्रुमः, प्रह्लादान्तु
 चन्दनतकः । तमुद्धृत्य नीतिश्रमन्यमश्मषमिमं च राजपुत्रं
 पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि । मात्र संशयः कार्यः' इति ।
 तथापि श्रुत्वा भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोष्य तं मे मतिसहायम-
 करयम् । तत्सखश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च
 गूढपुरुषानुदपादयम् । तैभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्धमत्युत्सिक्त-
 मधिधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलम्, अलुब्धताममित्यापयन,

धार्मिकत्वमुद्गावयन्, नास्तिकान् कदर्थयन्, फण्टकान्
 विघोषयन्, अमित्रोपधीनुपघ्नन्, चातुर्घरणं च स्वधर्मकर्मसु
 स्थापयन्, अभिसमाहरेयमर्थान् । अर्थमूला हि सर्वकर्मरिम्भा ।
 न चान्यदस्ति पापिष्ठं तत्र दौर्वल्यात् इत्याकलज्य योगान-
 न्वतिष्ठम् । अथाश्मकेन्द्रं समरे निहत्य तद्राज्यं राजसुनु-
 साद्धिधाय तद्रक्षणार्थं मैलान् स्वानधिकारिणो नियुज्यात्मी-
 भूतेनाश्मकेन्द्रसैन्येन च साकं विदभानभ्येत्य राजधान्यां तं
 राजतनयं भास्करवर्माणमभिषिच्य पित्र्ये पदे न्यवेशयम् ।
 सोऽप्युत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्यं मह्यं प्रादात् । अहं च
 तद्राज्यमात्मसात् कृत्वा राजानमामन्त्र्य यावत्त्वदन्वेषणाय
 प्रयाणोपक्रमं करोमि तावदेवाङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्या-
 याकारिणोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात् स्वामिना
 समर्गसि । '

शुकनासोपदेशः ।

नात चन्द्रापीड, विदितवेदितन्यस्याधीतसर्गशास्त्रस्य ते
 नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । फेरत निसर्गत एवाभानुभेद्यमरला-
 लोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहन^{एतदत्यन्तं अल्पं} तमो यौवनप्रमपम् ।
 अपरिणामोपशमो दाक्ष्यो लक्ष्मीमदः । षष्ठमनखनर्तिसाध्य-
 मूपरमैश्वर्यतिमितान्यत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्तनीडो
 दर्पदाहज्वरोप्या । सनतममृतमन्वगम्यो विषमो विषयविषा-
 स्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो धलवाप्रागमलावरोपः ।
 अजघ्नमक्षपावसानप्रदोषा घोरा च राज्यमुत्सृज्यपातनिद्रा
 भयति । इत्यतो विस्नरेणाभिधीयसे । गर्भैश्वरत्वमभिनवर्षायन-
 त्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं फलवन्धपरम्प-
 रा । सर्वाविनयानामेकैकमन्येयामायतनम् । विमुक्त समवायः ।
 यौवनारम्भे च प्रायः शीघ्रजलप्रदालननिर्मलापि दालुष्यगुण
 याति बुद्धि । अतुच्छिनधवतानापि सरागीव भवति यूनं
 दृष्टिः॥ अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोत्रान्तिरति-
 दूरमात्रेच्छुया यौवनसमये पुरुष प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी
 च सनतमतिदुरन्त्रेयमुपभोगमृगतृणिको । नवयौवनकपायि-
 तात्मनश्च सलिलानीय तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि
 मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवेन्मार्ग-
 मवर्तक. पुरुषमत्यासद्गो विषयेषु^{द्विजगताम्} । भवाद्दृशा एव भवन्ति
 भाजनाम्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणायिव

रजनिकरगमस्तयो विशन्ति मुखमुपदेशयुगाः । गुरुवचनममल-
मपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभन्व्यस्य ।
शनस्य तु करिण इव शङ्खामरणमाननशोमासमुद्यमधिक-
तरमुपजनयति । हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव
दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरुपदेशः । प्रथमहेतुर्वषःप-
रिणाम इव पलिनरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण
नदेव परिणमयति । शयमेव चानास्वादितविषयस्सस्य ते
काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारखर्जरितं हि हृदये जल-
मिव गलन्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्पकृतेरन्वय-
श्रुतं वा विनयस्य । चन्दनप्रभो न दहति किममलः । किं वा
प्रथमहेतुनापि न प्रचण्डतरोभवति बडवानतो चारिणा ।
गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमतप्रज्ञालनक्षममजलं स्ना-
नमनुपजातपलिनादिवैरूप्यमज्वरं बृहत्त्वमनारोपिनमेदोदोषं
शुक्लकरणमसुधैर्विरचनमश्राभ्यं कलाभिरणमतीतज्योतिरा-
लोके नोद्देगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि
तेषामुपदेशारः । प्रनिशद्क इव राजवचनमनुगच्छति जनो
भयात् । उहामदर्पभयशुस्यगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमान-
मपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमोलितेनावधी-
रयन्तः खेदयन्ति हिनोपदेशदायिनो गुरुन् । अहद्वात्दाहन्वर-
सूद्यन्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानो-
न्मादकारीणि घनानि । राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोक्षयतु तावत्कल्याणामिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् ।

इयं हि सुमदपद्ममण्डलौत्पलवनविभ्रमत्रमरी लक्ष्मीः क्षीर-

सागयत्पारिजानपल्लवेभ्यो रगमिन्दुशकलादेकान्तवकनामु-
 च्चैःधवसश्चञ्चलतां कालहृदान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं
 यौस्तुभमशेरतिनेप्सुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयशक्तिरह-
 यिनोदचिन्तानि गृहीत्येवोद्गता । न होवंचिधमपरमप-
 रिचिनमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि
 म्लु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशमन्दाननिष्पन्दीकृतापि
 नश्यति । उदामदर्पभटसहस्रोह्लासितासिलनापञ्जरविभृता-
 प्यपद्रामति । मद्जलदुर्दिनान्धकारगजघटितवनघटापरिपा-
 लितापि प्रपलायते । न परिचय रक्षति । नाभिजनमीक्षते ।
 न रूपमालोकयते । न कुलकममनुवर्तते । न शीलं पश्यति ।
 न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते ।
 न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञता विचारयति । नाचारं पाल-
 यति । न सत्यमनुरुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वन-
 गरलेखे च पश्यत एव नश्यति । अद्यायारूढमन्दरपरिवर्तवि-
 र्तत्रान्तिजनितसंस्कारेण परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरख्य-
 तिकरत्ननलिननातकण्टकेण न क्वचिन्निर्भरमारुहति पदम् ।
 अतिप्रयत्नविभृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्ड-
 मधुपानमत्तेण परिस्सलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु
 निवसति । विश्वरूपत्यमिव 'ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् ।
 अप्रत्ययबहुला च दिवसान्धकमलमिव समुपचितमूलदण्ड-
 कोपमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । दुष्टपिशुर्वाय दर्शितानेक-
 पुष्पोच्छ्वाया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरि-
 गृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति वनम् । गुणवन्तमपवित्र-

मिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते ।
सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । ईश्रभिजातमहिमिव लङ्घयति ।
शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति ।
विनीत पातकिनमिव तोषसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपह-
सति । परस्परविरुद्ध चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति
जगति निजं चरितम् । तथा हि । सनतमुष्माणमारोपयन्त्यपि
जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामा-
विष्करोति । तोषराशिसम्भवापि तृष्णां सवर्धयति । ईश्वरतां
दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघि-
मानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विप्रह-
वत्यभ्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि जलजनप्रिया । रेणुम-
यीव स्वच्छमपि कलुषोकरोति । यथा यथा चेर्यं चपला
दीप्यते तथा तथा दोषशिलेव कञ्जलमलिनमेव कर्म केवल-
मुद्भवति । तथा हीर्यं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवह्नीनां व्याध-
गीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमनेषां सञ्चरितचित्राणां विभ्रम-
शय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशुचिकानां
तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरुःपताका सर्वाचिनयानामुत्पत्ति-
निस्रगा क्रोधावेगप्रादाणामापानमूर्तिविषयमधूनां सङ्गीतशाला
भ्रूविकारनाटयानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेवलना
सत्पुरुषव्याहारणामकालप्रावृड् शुण्कलहंसकानां विसर्पणमू-
मिलोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य घञ्च-
शाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मन्दुमण्डलस्य । न हि तं
पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्र-

लब्ध । नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमव्यपीन्द्र
जासमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रसमने ध्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तिनापि
वञ्चयति ।

एवविधयापि चानया दुःखचार्या पथमपि देवयज्ञेन परि
शुद्धीता विक्रमीभवन्ति राजान । सर्वाग्निद्याधिष्ठानता च
गच्छन्ति । तथा हि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलफलशुभलै
रिव प्रहाल्यने दाक्षिण्यम् । अग्निचार्यधुमेनेव मलिनीभवति
हृदयम् । पुरोहितकुशाग्रसमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्ति ।
उष्णीषपट्टवन्धेनेवाच्छ्रायते जरागमनस्मरणम् । आतपत्रमण्ड
लेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्नियते स य
वादिता । वेन्नदण्डैरिवोत्सार्यने गुणा । जयशब्दफलकैरिव
तिरस्वि यन्ते साधुवादा । ध्वजपत्रपरलपैरिव परामृष्यते यश ।
तथाहि । केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभि रद्यो
तेग्न्येपमुहूर्तमनोहरामिर्मनस्विजनगार्हिताभि सम्पद्भि प्रलो
भ्यमाना धनलपलाभायलेपविस्मृतजन्मानोऽनेन्दोपोपचिनेन
दुष्टाखजेव रागावेशेन घाष्यमाना विविधविषयप्रासङ्गालसै
पक्षभिरप्यनेकसहस्रसर्वैरिवेन्द्रिपरयास्यमाना प्रहृतिचञ्च
लनया लब्धप्रसरेणैवेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकु
लीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । प्रहैरिव शृण्वन्ते । भूतैरि
वाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवाघेयन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायु
नेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव गस्यन्ते । धनोष्मणा पच्यमाना
इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्ममग्नगतय पङ्कज इव परेण सञ्जा
र्यन्ते । मृपावादविपाकसञ्जातमुषरोगा इवातिवृच्छेण जल्प

न्ति । सन्नद्धतरव इव कुमुमरजोविकारैरासन्नयतिर्ना शिरः-
 शूलमुपादयन्ति । आनघ्नन्त्यव इव धन्वुजनमपि नामिजान-
 ति । उत्कम्बितलोचना इव तेजस्विनो नेत्रान्ते । कालदृष्टा
 इव महोमन्त्रैरपि न प्रतिदुष्यन्ते । जातुपातरणानां च सौम्याणं
 न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महानानस्तन्मनिञ्जलाङ्गना न
 गृह्णन्त्युपदेशम् । वृष्णाविभ्रमूर्द्धिता कनकमयमिव सर्वं
 पश्यन्ति । शय इव पानवर्द्धिततंज्याः परस्परिता विनारा-
 यन्ति । दूरस्मिदतान्यपि फलानां च दण्डविज्ञेयैर्महाकुलानि
 शातयन्ति । अकालकुम्भप्रसवा इव मनोहरकुतयोऽपि
 लोकविनाराहेतवः । शनयानाद्भय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका
 इषादूरदर्शिनः । श्रूयमाणा अपि प्रेतपट्टहा इवोद्धेतयन्ति ।
 विन्यमाना अपि महायानकाव्यवसाया इवोपद्रवनुपजतयन्ति ।
 अनुदिवसमापूर्वमाणाः पारितोषाश्चात्रनुत्तरो भवन्ति । तद्व-
 स्थाश्च व्यस्तनयतिशय्यन्तानुपमता बह्नांकतृणाश्रावस्थिता
 जलविन्दव इव पतितमन्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु न्यार्यनिष्पादनरश्मिनिशितप्रासगृध्रैर्गन्थानन-
 लिर्नायकैर्दत्तं विनोद् इति मृगया अन्न इति पानं विलास इति
 प्रसक्तता शौर्यमिति गुणवचनावधारणपरप्रणोद्यन्त्वमित्यजित-
 भृत्यता सुलोपमेव्यन्यमिति परिभवन्महत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता
 प्रसुत्वमिति देवायमाननं महामत्यनेति बन्दिजनन्यातिर्यश इति
 तस्लतोत्साह इत्यधिरोपमताऽपज्ञपातित्वमिति द्वापानपि
 गुणपञ्चमव्यागोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारण-
 कुशलैर्वृत्तमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदम-

चचित्ता निश्चेतनतया नयैवेत्यात्मन्याटोपितालीलाभिमाना
 मर्त्यधर्माणाऽपि दिव्यांशायतीर्णमिव स्वर्धनभिरातिमानुपमा-
 न्मानमुत्प्रेक्षमाणा प्रारब्धदिव्योचिनचेष्टानुभावाः सर्वजनस्यो-
 पहाभ्यतामुपयान्ति । आत्मविद्वद्भ्यनां चानुजीविता जनेन
 क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताप्यारोपणप्रनारणादस-
 द्भूतसम्भावनोपहृताधान्नःप्रविष्टापरमुजह्वयमिवात्मयाहुयुगलं
 सम्माययन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचन खललाटमाशङ्कन्ते ।
 दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपवारपक्षे स्था-
 पयन्ति । सम्मापणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि
 वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिव्या-
 माहात्म्यमर्चनिर्भंगश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति
 द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभि-
 वाद्यन्त्यभिवाद्नाहान् । नाभ्युनिष्ठन्ति गुरुन् । अन्तर्धकाया
 सान्तिरित्विषयोपभोगसुखमिन्धुपहसन्ति विटञ्जनम् । अन्तर्ध-
 कान्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिमथ
 इत्यसूयन्ति सचिदोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा
 नमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन
 सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददति तं मित्रतामुपयन्ति तस्य
 वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्पन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापाद-
 यन्ति योऽहर्निशमनःपरतमुपचिनाल्ललिरधिदैवतमिव विगता-
 न्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्राययति । किं वा तेषां
 साम्प्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कैटिल्यशास्त्रं प्रमाण-
 मभिचारक्रियाकुरैकप्रकृतय पुरोधसो गुरवः पराभिसन्धानपरा

मन्त्रिण उपदेशारो मारणान्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमा-
द्रंहृदयानुरक्ता न्नातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटितकष्टेषासहस्रदाशे राज्यतन्त्रेऽस्मि-
न्महामोहकारिणि च यैरने, कुमार, तथा प्रयतेथा यथा
नापहस्यसे जनैर्न निन्दसे साधुभिर्न चिक्छियसे गुदभिर्नोपा-
लभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भि, यथा च न प्रतार्यसे
कुशलैर्नोविलुप्यसे ^{नैवकवृकैर्न} वञ्च्यसे धूर्तैर्न विद्वङ्ग्यसे
लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नास्त्रियसे विपयैर्न विकृप्यसे
रागेण नापह्नियसे सुखेन । कामं भवान्प्रहृष्यैव धीरः । पित्रा
च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरतहृदयमप्रनिवृद्धं
च मदयन्ति घनानि । तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुख-
रोक्तवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि
सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजानमपि धीरमपि प्रयत्नवन्न-
मपि पुरुषमियं दुर्चिनीना उत्तीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा
कल्पारैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिपे-
कमङ्गलम् । कुलकमागतामुद्दह पुर्यपुह्यैरूढां धुरम् ।
अवनमय द्विपनां शिरांसि । उन्नमय वन्धुवर्गम् । अभिपेका-
नन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिन्नमन्विजितामपि तव पित्रा
सतद्वीपमुक्तां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अर्थं च ते कालः
प्रनापमारोपयितुम् । आरूढप्रनापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शोव-
सिद्धादेशो भवति ।

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयोया मर्म मन्दभाग्यायाः
पापाया जन्मतः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाधवणीयेत ध्रुनेन ।
तथापि यदि महत्कुतूहल तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः ध्रुतिविषयमापतितमेव
यथा विबुधस्तन्न्यस्तरसो नाम कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश
कुलानि । एक भगवतः कमलयेनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यद्व
वेदेभ्यः सम्भूतम् । अन्यदग्नेवद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् ।
अन्यदमृतान्मध्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्य-
दर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमररिमभ्यो निष्पतितम् ।
अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनोभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना
निर्मितम् । अपरं मुकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यच्च तु दक्षस्य
पुत्रापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुने मुनिररिष्टा च
वभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र
चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्विषयसम्भवं तदेव
कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां
भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स
किल सकलनिभुवनप्रत्यातपराक्रमो भगवता समस्तपुरमां-
लिमालालालितचरणनखिनेनास्रण्डलेन सुदृच्छब्देनोपवृंहित-
प्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमे-

चरितेन षाड्दुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नाति-
दूरे तस्यासाङ्गारतवर्षाद्दुत्तरेणान्तरे किम्पुह्यनाम्नि वर्षे
वर्षपर्वनो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपा-
लितान्यनेकानि गन्धर्वशनसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं
चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाञ्छ्रोदाभि-
धानमनिमहत्तरः खानितम् । अयं च भवानोपतिरुपरचिनो
भगवान् । अरिषायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां पत्न्यां
ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीयं गन्धर्वकुले
गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिपिको बाल एव राज्यपदमासा-
दितवान् । अपरिमिनगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव
गिरिरथिवासः । यत्तु तत्सोत्तमयूयसम्भवमप्सरसां कुलं
तस्मात्किरणजातानुसारगलिनेन सकलेनेव रज्जुनिकरकला-
कलापलायण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती
द्वितीयेव गौरां गौरांनि नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्षा
फन्यका प्रसृता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपति हंसो
मन्दाकिनीमिव क्षीरसागर. प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता
मकरकेतुनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता
सदृशसमागमोपजनितामानिमहती मुदमुपगतवती । निखिलान्तः-
पुरस्यामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरह-
मोदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकै-
षात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुवज्रमातिरिक्तेन
महोत्सवेन मञ्जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि
कृतयथोचिनसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् ।

साह पितृमघने घालनया कलमधुरप्रलापिनी घोष्य गन्धर्वाणा
मद्गादद् सञ्जरन्त्यग्निदितस्नेहशाखायासमनोहर शैशरमतिनी
तथती । धमेण च हृत मे वपुषि वसन्त इव मधुभासेन मधुमास
इव नवपद्मेन नरपङ्कज इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण
मधुकर इव मदेन नरघोषवनन पदम् ।

अथ सयलजीवलोकहृदयानन्ददायक्यु मधुमासद्विप्रसेप्ये
कदाहमभ्यया सह मधुमासविस्नाग्निशोम प्रोत्कुरलनगमलिन
कुमुदकुचलयकहारमिदमच्छोद सर स्नातुमभ्यागमम् । अथ
च स्नानार्थमागतया भागवत्या पार्थव्या तटशिलातलेषु विलि-
पितानि यम्यकप्रतिविम्वशानि चन्दमाना अमरभरभुग्मगर्म
केसरजर्जरकुसुमोपहाररम्याऽय सतामण्डप, परभृतनपके
टिपादितकुड्मलनालचित्रयिगलितमधुधार सुपुष्पितोऽय
सहकारतद उन्मदमयूरकुसुमकलकलभातशुद्धमुक्ततला शिशि
रय चन्दनशोथिना विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेक्षो
तनयोभनेय सतादोला, यहलकुसुमरज पटलेमग्नकलहसपद
लसमतिरमणीयमिद तीरतघतलम् इति स्निग्धमनोहरतरोद्देश
दर्शनतामाजितहृदया सह सर्वाजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिन्ना प्रदेशे ऋदिति वनानिलेजोपनीतनिर्भरधिकसि
तेऽपि काननेऽभिभूतान्यधुसुमपरिमल ' तिसर्पन्तमतिसुरमित
यानुलिम्पन्तमिर तर्पयन्तमिर पूर्यन्तमिर घ्राणेन्द्रियमहमह
मिक्या मधुकरकुलैरुद्यप्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुपलोकेचित
कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुनोऽयमित्युपाकृढकुत्हला चाह
मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरोवाकृष्यमाणा कौतुक

हरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरम्कृद्गाराकृष्टसरःकलहंसानि क-
 तिचित्पदानि गत्वा हरदुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्त-
 मिव तपस्यन्तम्, आत्मानुरूपेण सत्रयसापरेण देवतार्चनकुसु-
 मान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, श्रतिमनोहरं स्नानार्थ-
 मागतं मुनिकुमारकम्पश्यम् ।

• Utkal Res. Soc. Lib. R.

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दिताया स्मित-
 प्रभामिव वनधियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमा-
 सस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलवम्या, कृत्तिकातारास्त्रयकानु-
 फारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्स्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरी-
 मद्राक्षम् । अस्यो. परिमूतान्यकुसुमामोदा तन्वयं परिमत्स इति
 मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीदमाणाहमचिन्तयम् →
 'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोपस्याक्षीरता विधातुः ।
 यत् विभुवनोद्भूतरूपसम्भारं', भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य
 नदाकारतिरिच रूपराशिरयमपरो मुनिभाषामयो मकरकैतुरु-
 त्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविभवं विरच-
 यता लम्बीलीलावासभवमानि कमलानि सृजता प्रजापतिना
 प्रथमेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः । अन्यथा
 किमिदं हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । श्लोकं चेदं
 यथा किल सकला कलाः कलावतो बहुलपक्षे दीपमाणस्य सु-
 पुष्पानाम्ना रश्मिना रविरापियतीति । ताः सत्यस्य तमस्तपः
 समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि
 कलेशयदुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम् । इति विचिन्तयन्ती-

व्यतिकरेऽस्मिद्धने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमा-
 रब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमुढं हृदयमङ्गनाजनस्य
 यद्दुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । क्वेदमति-
 भास्वरं धाम तेजसां तपसां च । ॐ च प्राकृतजनाभिनन्दि-
 तानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन
 विडम्ब्यमानामुपहसति मतस्ता । चित्रं चेदं यद्दहमेवमवगच्छ-
 न्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसहत्म् । अन्या अपि
 कन्यकास्त्रपानपहाय स्वयमपयाताः पतीन् । अन्या अप्यनेन
 दुर्धिनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः । न पुनरहमेका
 यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रलोकनाकुलीभृतमेधमस्वत-
 द्भ्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । काला हि गुणाश्च दुर्निवारतामा-
 रोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि यावदेव
 च न परिच्छुद्रमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्ता-
 वदेवास्मान्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरवि-
 कारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि
 मुनिजनप्रकृतिः । इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् ।
 अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्या तद्ददनाकृष्टदृष्टिप्रसर-
 मस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृत्वाप्रणामायां मयि दुर्लभ्यशासनतया भगवतो
 मनोभुय, मद्जननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च
 तस्य प्रदेशस्य, प्रविनयचहुलतया चाभितव्यौवनस्य, चञ्च-
 लप्रकृतिनया चेन्द्रियाराम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषा-
 णाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य

तस्य घस्तुनः, किं पशुना मम मन्दभाग्यदौरातव्यादस्य चेद्दृ-
 शस्य फलेशस्य विहिनव्यात्, तमपि मदिकारदर्शनापहृतधैर्यं
 प्रदीपमिव पथनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिन-
 वागतं मदन प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभयत् ।
 मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुर-
 प्रवृत्तं श्वासैः । वैपथ्यगृहीता अतमद्गमोतेवाकम्पन करतल-
 गताऽक्षमाला । द्वितीयैव कर्णावसक्तकुम्भुममञ्जरी कपोल-
 तलासङ्किर्णा समदृश्यत स्येदसलिलसीकरजालिका । मह-
 र्शनप्रोनिविस्नारितस्य चोत्तानतारकस्य पुरण्डरीकमयमित्र-
 तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिमिरंशुसन्नानैर्यं
 दृच्छ्याच्छोदसलिलमपहाय विकचकुशलयवनैरिव गगन-
 तलसमुत्पतितैरदध्यन्त दश दिशः । तथा तु तस्यातिप्रकट-
 या विवृत्त्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तन्क्षणमहमयर्जनयोग्यां
 कामप्यवस्थामन्वभवम् । प्रातप्रसरा चोपसृच्य तं द्विती-
 यमस्य सहचरं मुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—‘भगवन्,
 किमभिधानः कस्य चार्यं तपोजनयुवा । जनयनि हि मे मनसि
 महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरमोऽयमनाघ्रातपू-
 र्वा गन्ध’ इति । स तु मामीषद्विहस्याप्रधीत्—‘वाले, किम-
 नेत पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । धूयताम् ।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सु-
 रासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोफनिधा-
 सी श्वेतकैतुर्नाम । तस्यायमात्मज । पुरण्डरीक इति
 नाम । इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः

पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरु-
द्धमस्य ध्वणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि ।
अथ चतुर्दशोति भगवन्तमश्रिकापतिं कैलासगतमुपासितु-
ममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य सा-
क्षान्मधुमासलक्ष्मीदक्षललितहस्तावलम्बया नन्दनवनदेवतया पा-
रिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः-‘भगवन्, सक-
लत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलङ्कार-
प्रसोद क्रियताम् । इयमवतंसचिलासदुर्ललिता समारोप्यतां
ध्वणशिखरम् । व्रजनु सफलतां जन्म पारिजातस्य ।’ इत्येव-
मभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादनपावनमितविलोचनस्ता-
मनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तोमालोच्य
‘को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः’ इत्यभिधाय बला-
दियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कारस्वर्णेन योऽयं
या चैयं यथा चास्य ध्वणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मि-
तो मामवादात्-‘अयि कुतूहलनि, किमनेन प्रश्नायासेन ।
यदि रुचिन्सुरभिपरिमला गृह्यतामियम् ।’ इत्युक्त्वा समु-
पसृत्याम्नीयाच्छ्रवणादपनीय मदीये ध्वणपुटे तामकरोत् । मम
तु तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममव-
तंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शेन तरलीकृताहु-
लिज्जालकात्करतलादक्षमालां गलितामपि नाहासीत् । अथाहं
तामसम्प्राप्तमैव भूवलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्गुणपाश-

सन्धानितकण्ठप्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीला
पण्डाभरणतामनयम् ।

इत्थम्भूते च ध्यतिकरे घ्नत्रयाद्विषो मानयोचत्—'भर्तृदा-
रिके, स्नाता देवो । प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्कियतां
मज्जनविधिः' इति । अहं तु तेन तस्या घघनेन मघग्रहा फरि-
शीव प्रथमाद्गुशपानेनानिच्छुया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा
तन्मुखाह्लाषणयामृतपद्ममन्तामिव कपोलपुराकृत्वागटकजालकल-
न्तामिध सौभाग्यगुणस्यूतामिरानिच्छुद्धेण दृष्टिमाकृष्य स्नातु-
मुदचलम् । उद्यतितायां च मयि द्विर्तापो मुनिदारुस्तथा-
विधं तस्य धैर्यंस्त्रलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रलयशेष
श्वावादीत्— *ॐ गुणोत्पत्तिर्ज्ञानं नृणां च ॥*

'सग्रे पुण्डरीक, नैतद्गुरुरूपं भयतः । क्षुद्रजनक्षरण एष
मार्ग । धैर्यघना हि साधय. । कि यः फथित्प्राकृत इव विक्रवी-
भवन्तमात्मान न कण्ठसि । कुतस्तथापूर्वो ऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो
येनास्येव कृत. । फय ते नद्धैर्यम् । फयासाविन्द्रियजय । फय
नद्धैर्यत्वं चतस' । फय सा प्रशान्ति । फय तत्कुलरमागतं
'ब्रह्मचर्यम् । फय सा सर्वविषयनिस्तुक्ता । फय ते गुरुरूपंशः ।
फय तानि श्रुतानि । फ ता वैराग्यवुद्धय । फ तदुपभोगविद्वे-
पित्वम् । फ सा सुखपराट्मुपना । फासौ तपस्यभिनिवेशः ।
फ सा सद्गानामुपयंयधि. । फ तयौवनानुशासनम् । सर्वथा
निष्फला प्रज्ञा, निगुणो धर्मशास्त्राभ्यास', निरर्थक संस्कारः,
निष्पकारको गुरुरूपदेशविशेक, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्का-
रणं ज्ञानम् । यदत्र भवाद्द्रशा अपि रागाभिपद्गैः फलपीकि-

हाश्वेता-वृत्तान्तः ।

~ absent ~

यन्ते प्रमादेधाभिभूयन्ते । कथं कृतलाद्गलितामपहृतामक्षमा-
लामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् ।

इदमपि तावदपह्नियमाणमनयानार्यया निवायेतां हृदयम् । १०

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपज्ञानलज्ज इव प्रत्यवा-
दीत्—‘सखे अपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भाषयसि । नाहमेव-
मस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् ।’

इत्यभिधायालीकनापकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूष-
णन मुखेन्दुना मामवदत्—‘चपले, प्रदेशदस्मादिमामक्षमाला-
मदस्या पदात्पदमपि न गन्तव्यम्’ इति । तच्च ध्रुत्वाहमात्मक-

एडादुन्मुच्यंकावलीम् ‘भगवन्, गृह्यतामक्षमाला’ इति मन्मुखा-
सक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारित पाणौ निधाय स्वेदसति-
सस्तातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन

निम्नगोत्र प्रतीषं नांयमाना सखीजनेन वलादम्बया सह तमेव
चिन्तयन्तो स्वभयनमयासिषम् । गत्या च प्रविश्य कन्यान्त-

पुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थि-
तास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं
जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं

किं सुखमिदं किमुत्करुष्ये किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं
किमुत्सयोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि
कान्यरम्पाणीति सर्वं नावागच्छम् । अधिजातमदनवृत्तान्ता

च क्व गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमात्तपामि कस्य
पथ्यामि केऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाशासिषम् ।
केवलमाहता कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि

निवारितशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनो
 मणिजालगधाहनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तन्सनायतया
 प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृत-
 ससागरपूरसाधितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनमुम-
 गामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरदागच्छन्तमनिलमपि घनकुसुम-
 परिभलमपि शकुनिव्यनिमपि तद्घातां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया
 तपःफलेश्यायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रोत्थेव गृहीतमौन्यता, स्मरज-
 नितपक्षपाता घ तत्परिग्रहान्मुनिशेषस्थाप्राप्त्यतां तदास्पदतया
 यौवनस्य चाघतां तच्छ्रवणसम्पर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनो-
 हरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य
 दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः
 सागरवेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी,
 तथैव तां तद्विष्णुतुरजीविनोद्गमरत्नावलोमियाज्ञायतीं कण्ठेनो-
 द्बहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव फलतन्मया
 पारिजातमञ्जर्यां तथैव च तेन तन्करतलस्पर्शमुखजन्मना
 फदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन करटकितंकरकपोल-
 फलका निस्पन्दमतिष्ठम् । *करतलं स्पर्शते मुखं तदा जन्मना*

अथ ताम्बूलकरदुवाहिनी मदीया तरलिका नाम मथैव
 सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथाव-
 स्थितां शनैर्मांमवादीत्-भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारफौ
 दिव्याकारावस्माभिरच्छ्रोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदु-
 हितुरियमवतंसीकृता सुरतककुसुममञ्जरी स तस्माद् द्विती-
 यादात्मनो रत्नदर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासन्तान-

गहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दि-
 श्याप्रादीत्-‘पालिके, केयं कन्यका कस्य धापत्यं किमभिधाना
 क्व गच्छति’ इति । मयोक्तम्-‘पपा खलु भगवतः श्वेत-
 भानोरंशुस्तन्भूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य
 सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनख-
 चक्रस्य गन्धर्वाधिपतेहंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम
 गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।’ इति कथिते
 च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विग-
 तनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिचीक्षमाणो मां सानुनयमभ्य-
 र्थितामिव दर्शयन्पुनराह-‘पालिके, कल्याणिनी तवाविसंवा-
 दिन्यचपला दालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोति मे वचनमे-
 कमभ्यर्थ्यमाना’ इति । ततो मया सानुनयमुपरचिताञ्जलिपुटया
 दर्शितादरमभिहित-‘भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से । काहम् ।
 महात्मान सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वाद्दृशाः पुण्यैर्विना नि-
 खिलकल्मपापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति कि
 पुनराज्ञाम् । तद्विध्वन्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं
 जनः । इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव
 प्राणप्रदामिव दृष्ट्वा माममिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपाद्-
 धात्पङ्कजमादाय निष्पीडय शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभि-
 परिमलेन रसेनोत्तरीययत्कलैकदेशाद्विपात्य पट्टिकां स्वहस्त-
 कमलकनिष्ठिकान्प्रशिखरेणामिलित्य ‘इयं पत्रिका त्वया तस्यै
 कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया’ इत्यभिधायार्पितवान् ।’ इत्यु-
 क्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन

तन्मयन्धिनालायेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिरान्तर्जनयता
 धोशविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसराद्धानुप्रवेशेन मन्नेनोपेश
 मन्नेनोपेश्यमाना तस्या फललादादाय ता घल्कविपट्टिका
 ११ तस्यामिमामभिलिपितामायामपश्यम्—
 नृत्तगणकालेनाथ) निरसितप्रोहागतेन सुबलवति ११ मुक्तकालेन
 १२ दूर मुक्तकालया विससितया विप्रतोन्वयमानो मे ।

१३ इह इव दर्शिताया मानसजन्मा त्वया नीत ॥
 मन्नेनोपेश्यमाना तस्या फललादादाय ता घल्कविपट्टिका
 शेष-अनया च मे दृष्टया, द्विदोद्गमान्वयेन प्रनष्टमन्नेन बहुल
 शनिययवान्धस्य जिह्वोच्छ्रित्यय मूषस्येन्द्रजातिषु पिच्छकये
 १४ श्रुतत्वदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येयासम्बद्धभाषिणो दुश्चिद्वयेव
 १५ विपविह्वलस्य लाफायतिश्चिद्ययवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोत्तस्य
 १६ दुराविशकिपयय पिशाचप्रहस्य दापारिकारोपचय सुतरा-
 १७ मरियत स्मरतुरस्य मे मनस । वेनाबुलीभियमाणा
 सरिदिव पूरेण विह्वततामगमम् १८ ता च द्वितीदर्शनेन
 कृतमहापुण्यामिरानुभूतसुरताकयासामिध दयताधिष्ठिता
 मित्र लघ्वरामिध पीतामृतामिध समासादिनिलोन्वय
 राग्याभिप्रेकामिध मन्यमाना, सततसगिहितामपि बुलम्भद-
 र्शनामित्रातिपरिचितामप्यपूर्वामिध सादरमाभापमाणा, पार्श्वी
 वस्थितामपि सर्वलोषस्योपर्यधस्थितामिध पर्यन्ती, कपोल-
 योरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रह स्पृशन्ती, विपरीतमिध
 परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, ‘तरलिने कथं कथ
 स त्वया दृष्ट, कि किमभिहितासि तेन, कियन्त १९ लमय
 स्थितासि तत्र, कियदनुसरप्रस्नानसाधागत’ इति पुन पुन

पर्यपृच्छम् । अतथैव च कथया तथा सह तस्मिन्नेव प्रासादे
तथैव प्रतिपिद्धाद्येनपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसविभागे तोहितापति
गगनतलोपान्तावलन्निनि रविचिम्बे, गैरिङ्गिरिसाललप्रपात-
पाटलेषु कमलघनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्तु
भास्करकिरणेषु, मुकुलेनररूपङ्गजपुटप्रविष्टमधुकरागलिषु,
रविचिरहमूर्च्छान्धकारितहृदयास्त्रिव प्रारब्धनिमीलनानु
पद्मिनोषु, प्रासीकृतसामान्यमृशाललनाविवरसङ्क्रामिनानीव
परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रयाङ्गनाम्नां युगलेषु, सा
क्षुद्रग्राहिणी समागन्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोमुनिङ्कुमार-
योरन्यनरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमा-
गतोस्मीति ।'

अहं तु मुनिङ्कुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव
द्वारदेशं समुपजातनदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं
'गच्छ, प्रवेक्ष्यताम्' इत्यादिश्य प्राहिण्यम् । अथ मुहूर्तादेव
तं तस्य, रूपस्यैव योवनं योवनस्यैव मकरकेतनं मकरकेतन-
स्यैव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्यैव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं
सखायमृपिङ्गुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चु-
किनाऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्यैव दालातपभागच्छन्तमपश्यम् ।
श्रान्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याङ्कुलमिध सविद्यामिव शून्य-
मिगार्थिनामिवाङ्गताकृतमाकारमलज्ञयम् । उत्थाय च
कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च
बलादनिच्छतेऽपि प्रज्ञात्य चरणानुपमृज्याचरीयांशुकपल-

येनाव्यवधानायां भूमायेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ
मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विषभ्रुवि स तस्यां भस्ममीषो
पविष्टाया तरलिकाया चक्षुरपातयत् । अह तु विदिताभिप्राया
दृष्टपैव 'भगवन्, अयनिरित्तयमस द्रव्यादशद्वितमभिधी
यताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तञ्च मया कपिञ्जल प्रत्ययादीत्—'राजपुत्रि, किं
श्रीमि । पागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति श्रपया ।
क पन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजन ।
फायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मम
यविधिधविलाससङ्को रोगप्राय प्रपञ्च । सर्वमेयानुप
पन्नमालोक्य विमारुघ दैवेन । अयत्नेनैव खलुपहासास्पद्
तामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिद् घटफलाना सदृश
मुताहो जटान समुचितम् । किं तपसाऽनुरूपमाहाखिड्मोर्
पदेशाहमिदम् । अपूर्वैव विडम्बना । केवलमवश्यश्चर्चनीयमि
दम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिभिया नोपलभ्यते ।
अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने
च्च महाननर्थापनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीया
सुहृदस्य इति कथयामि । अस्ति भयत्या समक्षमेव स मया
तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित । तथा चाभिधाय
परित्यज्य तस्मा प्रदेशादुपजातमन्युरु सृष्टुसुमाचचयोऽन्य
प्रदेशमगमम् । अपयाताया भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वाकाकी
किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातचित्तकं प्रतिनिवृत्य विटपा
न्तरितविग्रहस्त प्रदेशं व्यलोक्यम् । यावत्तत्र त नाद्राक्षमा

सौष्ठमे मनस्येवम्—किं तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्नातो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लब्धमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्त्रिक्वपितः परित्यज्य मां गतः, उतान्विष्यन्मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात् । इत्येवं विफलपयन्कञ्चित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्येन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्वतनवित्तदाः किञ्चिदनिष्ठमपि समाचरेत् । न हि किञ्चिन्न क्रियते द्विषा । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् ।’ इत्यथार्यान्वेष्टुमादरमकरयम् । अन्विष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्त्रेहकानरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तल्लतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्तरःकूलानि च घोरमारो निपुणमितस्तनो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अधेरस्त्रिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुमुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे यसन्तजन्मभूमिभूते लनागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघमङ्गाप्रवाहमिव कृशमानभागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवाट्टष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव प्रहृष्टमिवोन्मत्तमिव परायत्तचित्तवृत्ति पदां कोटिमधिहृदं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तद्वस्यं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजा-
तविषादो धेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्—'एवं नामायमति-
दुर्विषहयेगो मकरहेतुः, येनानेन क्षणेनायमादृशमवस्थान्तरम-
प्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थोभवेदेवविधौ ज्ञान-
राशिः । अहं यत महद्यथम् । तथा नामायमा शैश्याञ्जीरप्रकृ-
तिरस्त्रलितवृत्तिर्मम चान्येषा च मुनिकुमारयाणां स्पृहणीयच-
रित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य
तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा
दुःखं यौवनमस्त्रलितम्' इति । उपख्य च तस्मिन्नेव
शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिस्तमनुन्मी-
लितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् ।
अथ सुचिरसंमोलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदन-
घशादुपजातारुणभावमध्रुजलपट्टरापूरसावितमुत्कुपितमिव स-
घेदनमिव स्वच्छांशुर्क्षान्तरितरक्तकमलधनच्छाय चक्षुरुमील्य
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निश्वस्य
सञ्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं 'सखे कपिशल, विदितवृत्तान्तोऽपि
किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैर्यदत् । अहं तु
तदाकर्ण्य तद्वस्ययेवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा
सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तिः सर्वात्मना निवारणीय इति
मनसावधार्याग्रयम्—'सखे, पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम ।
केवलमिदमेव पृच्छामि । यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरु-
भिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माज्जिनोपायोऽयम्,
उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत घतर-

हस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियम-
 प्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं
 पुनराख्यातुमीदितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोप-
 हासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावदुध्यसे । मूढो हि मदनेना-
 यास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृत-
 जनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं
 सिञ्चति कुयलयमालेति निर्लिङ्गशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूम-
 सेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिसृशति
 मृणालमिति दुष्टवारणदन्वमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोप-
 भोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविष-
 यतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्बहति,
 यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मा-
 र्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभितं मनः ।
 कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यंभवलभ्य निर्मत्स्यंतामयं दुराचारः ।
 इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपदमान्तरालप्रवृत्तवाष्प-
 श्लेषिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—
 'सखे किं बहूनेकैः । सर्वथा स्वस्थोऽसि । आशीविषविषवेग-
 विषमरणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे ।
 सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा
 विद्यते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा
 शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेकुमलम्, स खलुपदेशमर्हति ।
 मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अयष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसं-
 ख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येवमेवायत्तविधृतास्तिष्ठ-

न्यसवः । दूरातीत खलुपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसः ।
 गता प्रतिसप्त्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन
 चान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिघा-
 रणं धा करणीयम् । कस्यान्यस्य धा घञसि मया स्यातज्यम् ।
 को वापरस्त्वन्समो मे जगति घञ्जु । किं करोमि, यन्न शक्नोमि
 निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टायस्या ।
 तद्रत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य फल्पात्तो-
 दितद्वादशदिनकरकिरणतपतीव्रस्य सदनसन्नापस्य प्रतिक्रिया
 क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्कथ्यत इव
 हृदयम् । प्लुष्यत इव दृष्टिः । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्रात-
 कालं तत्करोतु भवान् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

पयमुक्तोऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोप-
 देशयिशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोमि, सानुनयं सोपग्रहं
 वाभिर्बोधमानोऽपि नाकरोत्कर्णं तदाहमचिन्तयम्—'अति-
 न्मिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः
 खलुपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि ।'
 इति कृतमतिक्रियाय गत्वा तस्मात्सरस सरसा मृशालिकाः
 समुद्धृत्य कमलिनोपताशानि जललघलान्दिनान्यादाय गर्भ-
 धूलिकपायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृ-
 हीत्वागत्य तस्मिन्नेव लनागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् ।
 तत्र च सुसुनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्द्रविटपिनां
 मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा
 तुपारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आ चरण-

तलादङ्गुवर्चा चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितयत्कल-
विवरशीर्षेण च करसञ्चूर्णिनेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रि-
यामकरयम् । उरोनिहितचन्दनद्रयाट्टयत्कलस्य स्वच्छस-
लिलसीकरनिकरस्त्राविणा कदलोदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् ।
एवं च मुहुर्मुहुर्न्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः
कदलोदलेनानवरतं योजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—
'नास्ति एत्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । कायं हरिण
इव वनशासनिरतः स्वभावमग्धो जनः, क्व च विविधविला-
सपरिशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य
दुर्घटं दुष्करमनायचमकर्तव्यं वा जाति । दुरूपपादेष्वर्थेषु
यमवशया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते ।
का वा गणना सचेतनेषु, अपगनचेतनान्यपि संघट्टयितुमलं
यद्यस्मै रोचते । तद्दुर्मुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति,
कमलिन्यपि शशिकण्ठेयमुञ्जनि, निशापि वासरेण सह
मिभ्रतामेति, ज्योन्स्ताप्यन्धकारमनुवर्तते, द्यायापि प्रदीपाभि-
मुखमचनिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरां व्रजति, जरापि
यौवननेन सञ्चारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्,
एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्त्वृणुतामुपनीतः ।
क्व तत्तपः, प्येयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापद्रुपस्थिता ।
किमिदानीं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यम् । कां दिशं गन्तव्यम् ।
किं शरणम् । को योपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः,
कः समाश्रयः, येनास्यासद्वः सन्धायन्ते । केन वा कौशलेन

कृतमया वा युक्तया कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टन्मेन कया
 वा प्रथया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत् ।' इत्येते चान्ये
 च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्-
 'किमनया घ्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य
 येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च
 तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालमायाद्-
 प्रगल्भतया च तपोपिरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्य-
 तिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेण जीवितोऽपि नायं तस्याः
 स्वयमभिगमनेन पूर्यति मनोरथम् । शकालान्तरक्षमधायमस्य
 मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाशुत्येनापि रक्षणीनान्मन्यन्ते
 सुहृदसून्साधवः । तदतिहोषणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्य-
 कर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गतिः ।
 सर्वथा प्रयामि तस्याः सहायम् । आवेदयान्प्रेतामवस्थाम् ।'
 इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय
 सजातलज्जो निवारयेदित्यनियेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमु-
 त्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदभ्रावसरप्राप्तमीदृशस्य
 चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समु-
 चितं तत्र प्रभवति भवतो ।' इत्यभिधाय किमियं वदयतीति
 मन्मुखासकदृष्टिस्तूपीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुप्तामृतमये हृद इव निमग्नः, सर्वान-
 न्दानामुपरि घर्तमानः, सर्वमनोरथानामप्रमिवाधिकृत्वा, सर्वो-
 त्मदानामतिभूमिमिवाधिशयानः, तत्कारतोपजातया लज्जया
 किञ्चिद्वचनम्यमानमवनत्यादस्पृष्टरूपोलोदरैर्प्रथितैस्त्रिोपर्युपरि-

पठनानुभवदर्शितनालाकनैः प्रानरन्मसंदलेनयोपजावप्रथिनम-
रैरन्तैरानन्दरागप्रजतविन्दुभिः क्षयस्त्रिरावेधनानप्रह्यंसरा
तन्तुगनचिन्तयन्—दिष्ट्या तावदयमनदो मानिव तनयनु-
बध्नाति । यन्मन्यमनेन मे सन्नापयवारि कियताम्यंशेन दर्शि-
तानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशो दया वर्तते ततः
किमिव नैपकुतमनेन, किं वा नैपरादितम्, को वानेनापरः
सनातो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वनेऽपि वितया भारती
प्रशान्नाहृतेरस्माद्भूनाभिष्कामति । इयंभूते किं मयापि प्रति-
पत्तयम् । तस्य वा पुरः किमनिवाव्यम् । इत्येवं विचार-
यन्त्या एव प्रविश्य ससन्नना प्रतीहापे मानकथयत्—‘नर्तु-
दारिके, त्यन्मन्वस्यशरैरेति परिजनादुपलभ्य महादेवो प्राणा
शति । तथ श्रुत्या कपिञ्जले महाजनसन्मर्दनीयः सन्वस्नु-
त्याय ‘राजपुत्रि, महानयनुपस्थितः कालानिपातो मगधांडा
मुपनययन्नुडामणिरस्तनुगच्छति दिवमकरस्तदु गच्छामि,
मर्यामिन्नतमुह्यथाणपतादनिगार्थनयनुपचितोऽञ्जलिरेव मे
परमे विभवः’ इत्यनिवाय प्रविषचनकालमप्रतोदंश्च पुरेया-
यिनान्यायाः प्रविशता वनकथेयनताकरेण प्रतीहापेजनेन क-
ञ्चुक्षिणोकेन घृशतनान्वूलकुसुनपटवासाङ्गरागेण श्वानरव्यप्रपा
णिना इन्द्रकिरात्रयधिष्वाभनवर्षवरकलानृकानुगतेन परिजनेन
सर्वतः मंडले द्वारदेशे कथयन्वमाननिर्गमः प्रथमौ । अन्या तु
मन्मनीरमागत्य मुचिरं स्थित्या स्वमवननयासीत् । तथा तु
तत्रागत्य किं कृतं किममिहितं किमावेष्टितमिति शून्यदृष्ट्या
सर्वे नातहत्यम् । मत्रायां च तस्यामस्तनुपगते मगवति हार्ये-

तद्वृत्तिवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकमुद्दि सवितरि,
 स्तोत्रितायमाने पश्चिमाशामुद्ये, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नी-
 लायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककल्लुपेण महाप्रलयजलधिषयः-
 पूरेणैव तिमिरेणायष्टभ्यमाने जीवलोके, किङ्कर्तव्यतामूदा तामेव
 तरलिकामिपृच्छम्—अथ तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं
 मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमण्यपि क-
 र्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् ।
 अथमेव त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जराः । यदि तावदितर-
 कन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमधमुच्य विनयमचिन्त-
 यित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमधगणम्य
 कुसमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरनुधाता पिधाननुमोदिता
 मात्रा स्वयमुपगम्य प्राहयामि पाणिमेव' गुरुजनातिक्रमाद-
 धर्मो महान् । अथ धर्मानुगेधादितरपदायलम्बनद्वारेण मृत्यु-
 मङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रेणयिनस्त-
 प्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरमङ्गः, पुनरपरं यदि कदा-
 चित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि
 मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव
 मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकैः वसन्तवनरा-
 जिरिव कुसुमरजसा धूसरतां यासवो दिगयासीत् । शनैःशनै-
 धन्द्रदर्शनात्मन्दसिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती नि-
 शाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदार्योङ्-
 ष्टता शेषफणमण्डलेनेव रजनीकरविम्वेनाराजत रजनी । क्रमेण

च सकलजीवलोकानन्दकेन समुपारूढरागेण यौवनेनेवारोहता
शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी । \

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवेद्-
यरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनान-
लाप्यन्वकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथ-
हस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोक्यन्ती तन्क्षणम-
चिन्तयम्—‘एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमाहृतप्रभृतयः
समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते
सोढुम् । इदमतिदुर्विषहमदनवेदनानुरं च मे हृदयम् ।
अस्य चोद्गमनमिदं सदाहृज्वरप्रसक्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य
तुपारपानो विपस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः ।’ इत्येवं वि-
चिन्तयन्तोमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेष मूर्च्छा
मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततर-
लिकोपनीताभिश्चन्दनवर्चाभिलालवृन्तानितैश्चोपलम्बसंज्ञा ता-
मेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मञ्जलाटविधृतस्र-
वधन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नवाष्पजलधारान्धकारितमुखीं
रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा
कृतपादप्ररामा चन्दनपद्मार्द्रेण करयुगलेन वद्धाञ्जलिरवादीत्—
‘भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुज्ञतापेक्षया वा । प्रसोद, प्रेषय
माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा
तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रधलचन्द्रोदय-
विजृम्भमारोत्कलिकाशतमुद्धिमिव मकरचिह्नम् ।’ इत्येवं-
घादिनीं तामवोचम्—‘उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्व-
रुदतीं तं चन्द्रोदयं तं चन्द्रोदयं तं चन्द्रोदयं तं चन्द्रोदयं

विकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्नुत्सारयन्सर्धानन्तरायानन्तरय
 न्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्त्रिरस्कुर्वन्नजामुन्मृतयन्स्ययमभि-
 गमनलाघ्यदोषमायुष्यकालानिपातं परिहरन्नागत एव मृत्यो
 स्तस्यैव धा सकाशं मेता कुमुदवान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चि
 दनुगमनेन जीयता सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिण
 जनम् ।' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छां विद्विहलैरङ्गैः कथञ्चिदव-
 लम्ब्य तामेयोदतिष्ठम् । उष्णलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकम-
 स्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं
 किमप्युपक्षितं दैवेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा
 सुधासलिलक्षवानिव बहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता
 श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राशीव वमनामृतसागरपूरानिवोद्विस्ता
 चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीप-
 निवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, प्रतिभवन-
 मङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनैर्दकैरुपह्वियमाणेषु चन्द्रो-
 दयार्घेषु, प्रतिकुमुदमौखद्वमधुकरमण्डलासु प्रमुध्यमानासु
 भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखर-
 मयूरवररम्ये प्रदोषसमये गृहीतविधिधकुसुमताम्बूलाङ्गराग-
 पटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन
 किञ्चिदाशयानचन्दनतलाटिकालप्रधूसराकुलालकेन चन्दनरस-
 चर्चाङ्गरागवेपैणार्द्रेण तथैव च तथा करणस्थितयाक्षमालया
 अथशिशिरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनि-

मितेनेव रक्षांशुकेन कृतशिरोवगुणठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्राप्तादशिलरादवातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तौकृतो-
पवनेन कुमुदवनान्यपहाय घावता मधुकरजालेन नीलपटाव-
गुणठनविघ्नममिव सम्पादयतानुबन्धमाना प्रमदवनपल्लुद्वारेण
निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरि-
जनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम् — 'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य
जनस्य किमिष कृत्यं बाहोने परिजनेन । नन्वेत एव परिजन-
लीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । समारोपितशरासनासक्तसाय-
वोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूरेप्रसारितकरः कर्पति शशी ।
प्रसवलनभयात्पदे पदोऽवलम्बते रागः । लज्जां पृथुतः कृत्वा पुरः ।
सहेन्द्रिर्धैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कराडा' इति ।
प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम माभिवायमिन्दु-
हतस्तमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुपमानयेत् ।' इत्येववा-
दिनां च मां सा विहस्याव्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि ।
किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारी-
कापां तास्त्राश्चेष्टाः करोति । तथा हि । निर्मलनखलमूर्तिः
पादयो पतति । मृणालवलयधवलान्कुरान्धरो । केतजीगर्मकेस-
रधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते । सलिलसीकरार्द्रांश्च-
शिप्रणीन्करैरावृशति । द्वेष्टि विद्यदितचक्रवाकमिधुनानि कम-
लयनानि ।' एतेष्वान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देश-
मभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं
कैलासतटाद्यन्द्रोदयप्रसृतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रसालयन्ती

यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव
 रुदितप्यनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेष्वणस्कुर-
 रणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामपदोर्णद्व-
 द्येव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विपण्णेनान्तरात्मना 'तर-
 ल्लिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टि-
 स्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् । ✕

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं
 'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा घञ्चितोऽस्मि, हा किमिद-
 मापनितम्, किं वृत्तम्, उत्सजोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप
 निर्घृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि
 दुर्चिनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित
 चन्द्रचाण्डाल, कृतार्थोऽसौदानाम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणा-
 निलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः, कृत कर्तव्यम्, वहेदानीं यथेष्टम्,
 हा भगवन्ध्रुतेकेतो पुत्रयत्सल न चेत्सि मुपितमात्मानम्,
 हा धर्मं निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति
 विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शश्वोऽसि,
 सखे प्रतिपालय मामहमपि भयन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि
 भयता विना क्षणमप्यवस्थानुमेकाकी, कथमपरिचित इवाट्ट-
 ट्पूर्वं इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमति-
 निष्ठुरता, कथय स्वदृते क्व गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि,
 अन्योऽस्मि सवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्,
 अप्रयोजनं तपः, नि.सुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि,
 कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम् क्व तन्ममोपरि

सुहृत्प्रेम क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतिवैरिच प्राणैर्दूरदेव मुक्तैकताराक्रन्द्या सरस्तीरलतासक्तिशुट्यमानांशुकोत्तराया यथाशक्ति त्वरितै-
रज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे
पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रवेशं गन्वा सरस्तीरसमी-
पवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्त्राविणि शशिमणिशिलावले
विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं कुसु-
मशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया
मत्पद्मशब्दमिवाकर्णयन्तम्, मनःशोभप्रायश्चित्तप्राणायामाव-
स्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्यक्तते ममेयमवस्था' इति
कथयन्तमिवाधरेण, 'मत्तः प्रियतरस्तथापरो जनो जातः' इति
कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैवानसु-
न्धयमिवोन्मूढ्य निरचेतनतासुखमनुभवन्तम्, अचिरतरोदना-
ताम्रेण 'फटिनदृद्ये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयम-
नुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपालभमानमिव चक्षुषा, किञ्चि-
द्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तः प्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्ग-
च्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविद्यमान-
दृद्यनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद् प्राणैः' समं प्राणसमे न
गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च
नक्षत्रयुग्मदन्तुरतया चन्दनमिव अयतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव
नियारयन्तम् अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवो-
द्गीषेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्,

कण्डामरणीकृतेन च मृणालयलयेन रजनिकटकिरणपाशेनेव
संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन महर्शनाद्ब्रह्मण्य-
मित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतवाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं
तत्क्षणापकान्तजीविनं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महा-
भागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काह-
मगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिपम् ।
असवश्च मे तस्मिन् क्षणे, किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य,
किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया
दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य,
किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तव्यामतया
दुरात्मनो मन्मथहनकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि
न ज्ञातवती । केवलमतिचिराद्बन्धचेतना दुःखमाग्निनी यद्वा-
धिव पतितमसद्यशोकदह्यमानमात्मानमवन्तौ विचेष्टमानमप-
श्यम् । अथ्रह्वधाना चासम्भायनोर्यं तत्तस्य मरणमात्मनश्च
जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपगतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा
अस्य, हा तान, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ, जीवित-
निबन्धन, आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामफलण, विमुच्य
यासि, पृच्छ तरलिकां त्यक्तने मया यातुभूतावस्था, युगस-
हस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद, सकृदप्यालप,
दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईपदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्,
आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि घालास्म्यगतिकास्मि
दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि, किमिति न

करोपि दयाम्, कथय किमपराद्ध किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां
 वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो
 दासजनमकारणात्परित्यज्य ब्रजन्न विभेपि कौलीनात्, अली-
 कानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याह-
 मद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न
 तातो न विनयो न वन्धुवर्गो न परलोकः, धिङ्मां दुष्कृतका-
 रिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मत्सदृशी
 नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं
 मे गृहेण, किमभ्यया, किं वा तातेन, किं वन्धुभिः, किं परिजनेन
 वा, कमुपयामि शरणम्, अयि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां
 देहि दयितदक्षिणाम्, भगवति भयितव्यते, कुरु कृपां पाहि
 घनितामनाथाम्, भगवत्यो वनदेवताः, प्रसोदत प्रयच्छतास्य
 प्राणान्, अथ घसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रत्ननि, किमर्थं
 नानुकम्पसे, तात कैलास, शरणागतस्मि ते दर्शय दयालुताम्,
 इत्येतानि चान्यानि च व्याकोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रह-
 गृहीतेष्वविष्टेष्वोन्मत्तेषु भूतोपहृतेषु व्यलपमूर्खे उपर्युपरिपरि-
 पतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेषु द्रवतामिव
 नीयमाना जलाकारेष्वेवात्मीक्रियमाणा, प्रलापात्तरैरपि दशन-
 मयूजशितरानुगततया साधुधारैरिव निष्पतद्भिः, शिरोरुहैर-
 प्यविरलधिगलितकुसुमतया मुक्तवाष्पजलविन्दुभिरिवाम-
 रणैरपि प्रसृतविमलमणिकिरणाधुतया प्रकृष्टैरिवोपेता,
 तञ्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना
 हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-

श्वेतजडामूले च ललाटे निहितसरसधिसयोश्चांसयोर्मलयज-
 रसलवणुलितकमलिनीपलाशावगुण्डिते च हृदये परामृशन्ती,
 'पुरण्डरीक, निष्ठुरोस्येवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभ-
 माना, मुहुर्मुहुरेनमन्वनय मुहुर्मुहु पर्यंचुम्य मुहुर्मुहुः कण्ठे
 गृहीत्या व्याकोशम् । 'आः पाप, त्वयापि मत्प्रन्यागमनकालं
 यावदस्यास्यो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम् ।
 'अयि भगवन्, प्रसीद प्रच्युज्जीययेनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिल्लस्य
 पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्या प्राददम् ।
 अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचि-
 न्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुरयायाः
 छपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते प्रतापाः कुत-
 स्तान्यतिषरुणानि वैक्लवसदितानि । अन्य पद्य स
 प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तराप्पवेगोनाम् । जलयन्त्रा-
 णीधामुच्यन्ताक्षुप्रवाहाणाम् । प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रतापा-
 नाम् । शिसरशतानीवारर्षन्त दुःखानाम् । प्रसूतय इवोद-
 पाधन्त मूर्च्छानाम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्प्रवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया त-
 त्तद्बहु विलप्य तरलिकामग्रधम्—'अप्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, कि-
 यद्रोदिपि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि जी-
 वितेश्वरम्' इति । अत्रान्तरे भूदिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो
 गगनादघतीर्थं^१ 'षेयूरकोटिलानममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवन-
 तरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुर-
 क्षणण्डस्यलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिष प्रथित-

मतितार हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपङ्कवकल्पितोष्णी
 पप्रन्थिरलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरनिचितमौलिकृत्फुल्लकुमुद-
 कर्णपूर कुङ्कमपत्रलतालान्द्रितासदश कुमुदधवलदेहो
 महाप्रमाण पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृति
 स्वच्छधारिधवलेन देहप्रभावितातेन क्षालयन्निव दिगन्त
 राण्यामोदिना च शरीरत क्षप्ता शिशिरेण शीतज्वरमिव
 जनयन्मृतसीकरनिकरवर्षण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्गोशी-
 पंचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्जनैरावतकरपीवराभ्या वाहुभ्यां
 मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्या तमुपरतमुव-
 क्षिपन्दुन्दुभिनाद्गम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परि-
 त्याज्यास्त्वया प्राणा, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समा-
 गम । इत्येवमाहृत पितृनाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुद-
 पतत् । अह तु तेन व्यतिकरेण समयो सविस्मया सकोतु-
 का चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलगमपृच्छम् । असौ तु
 ससम्भ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । 'दुरात्मन्, क मे धयस्यमपहृत्य
 गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुख सञ्जातकोपो बध्नन्सयेगमुत्तरोय-
 धल्कलेन परिकरमुत्पतन्त तमेवानुसरन्तरिद्धमुदगात् ।
 पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन् ।

मम तु द्वितीयेनेऽ प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगु-
 णीकृतशोकाया सुतरामदीर्यत हृदयम् । किञ्चर्तव्यतामृडा
 च तरलिकामब्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति । सा
 तु तदपलोक्ष्य खीस्यमावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिभा-
 विना भयेनाभिभूता वैपमानाह्वयिर्मम मरणशङ्कया च

यराक्षी विषगणहृदया सकरणमयादीत्—भर्तृदारिके, न
 जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषा-
 छतिरेषु पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छन्ता सानुफम्पं पित्रेन
 भर्तृदारिका । प्रायेण धैर्यंविधा दिव्याः स्यन्तेऽप्यविसंशादिन्यो
 भवन्त्याहृतय । किमुन साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती
 कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मा-
 नमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायात्रिवर्तयितुम् । अतिमहत्त्वद्वि-
 दमाश्वासस्थानमस्याभवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्नात्
 एव कपिञ्जलः । तस्मात्तुतोऽयं को घायं किमर्थं वानेनायम-
 पगतासुवत्क्षिप्य नीतः स्य वा नीतः कस्माच्चासम्मावनीयेना-
 मुना पुनःसमागमायाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति
 सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अद्दु-
 र्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चाद्ध्येतद्भविष्यति । न जीवन्क-
 पिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्यास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकाला-
 यधयोऽपि तावद्धियन्ताममी प्राणाः । इत्यभिदधाना पादयो-
 र्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लब्धतया जीवितवृष्णाया-
 क्षुद्रतया च ह्यीस्वभावस्य तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशामृ-
 गवृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव
 युक्तं मन्यमाना नेत्सृष्टयती जीवितम् । आशया हि किमिव न
 कियते । तां च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्राय-
 माणां यातनामयोमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवान्तिमयी-
 मिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरे-
 रभ्रजलार्द्रकपेलासन्दानिते विमुक्तन्याकुलैः शिरोरुहैरुपसृद्धमुखी

निर्दयाकन्दजर्जरस्वर ह्यपक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे
तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

प्रत्युपसि तूष्याय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृत्वा निश्चया
तस्मीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च बहुकलानि तामेवा-
क्षमालां गृहीत्वा युद्धा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपु-
ण्यतामात्मन , निरूप्य चाप्रतीकारदाहणता व्यसनोपनिपातानाम्,
आकल्य्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्त-
यित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्व-
भावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वमुखानाम्, अविग-
ण्य तातमभ्यां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलयन्धुवर्गं,
निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या
देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनो स्थाणुमाश्रिता ।
अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्नात सहाश्रया सह
बन्धुवर्गैसागत्य सुचिरं कृताकन्दस्तैस्तक्षपादैरभ्यर्चनाभिश्च
बहुभिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिस्रान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागम-
नाय मे महान्तं यज्ञमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्बुधवसाया-
त्कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवास्तदा
निराशोऽपि दुस्त्यज्जतया दुहित्वस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्य-
मानोऽपि बहुन्दिबसान्त्सित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो
गृहानयासीत् । गते च ताने ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमा-
घेण किल कृत्वा दृश्यन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्त-
मितलज्जममङ्गलभूतमनेककलेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं
बहुविधैर्निपमयतैः क्षपयन्ती यन्देश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना

जपव्याजेन तद्गुणगणानिय गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र सरसि
 खानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देयत्र्यम्यकमस्यामेव गुहायां
 तरलिक्रया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमयसम् । साहमेवं-
 विधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा मूरा च नि स्नेहा च
 नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजोयिता निर्य-
 लम्बता नि सुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवध-
 महापातक्या करोति महाभाग ।

NOTES

रघुदिविजय ।

The p ere is taken from Kalidasa's Raghuvamśa (Canto IV) दि विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince

S 1 गुरगा-विजय The word has been frequently used in this sense by our author दिनाग्ने हुवाग्न-—The authority for this will be found in the Vedic texts—सौर तेन सावर्णि स्रुवते । आदित्यो दा वप्त यत्रग्निमनुप्रविशति । अग्नि वा सादित्ये नाथ प्रविशति ।

S 2 निरह्व-—Having heard The root here is देषादिक When चौतादिक, it means 'to see " इत्तच्छरेकव्यापि निरह्वतस्या षाडुपचारान्न समानकृश्वविशेषेन ।"—Mallinatha प्रधूमित-—Smouldering

S 3 पुरहूतध्वज-—A festive banner in honour of इन्द्र (otherwise called पुरहूत) उध्वज-—Applies equally to ध्वज and ऋषु, 'रच्' in the first case meaning 'रन्तमित' and in the second, 'रत्तुहू अम्युत्थान-—Rise, both literal and figurative, to be respectively construed in the two cases सप्रदा प्रजा -—A happy illustration of the lexicon 'प्रजा न्याव सन्ततौ जने'—Amara

S 4 द्विरङ्गामिनी-—Means 'elephant-gated' when construed with सिंहासन and 'riding on elephants' when construed with अरिमण्डल समयेव-—Simultaneously Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascension to the throne and his conquest of his enemies' territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S 5 छाया—Lustre The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by छदमी

S 6 वनिपु सान्निध्य—An instance of a सापेक्षमात्र, equivalent to परिहलिवतर्वाद्वादिभवा वनिपु is अवेदसेविहायगामी अद्वयमि—Full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth The same idea is amplified elsewhere by the poet as विद्वान्भिन्नात्पश्येदसत्यमस्मिन्दृष्यतीदृशं सारसती च । (R VI 29)

S 7 The earth is looked upon as a बहुभ्रुंका woman The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu

S 8 वाति—An optional form for 'अनति' The epithets to the wind in the second line points to the spring season, which, to judge by the poet's fondness for drawing similes from the same environment, was also the time when the prince was crowned

S 9 By the expressions मन्दोरुण्डा and गुणविह्वला the poet means to suggest that Dilipa's virtues were many and they could only be partially shaken off from the people's minds by the superior virtues in Raghu The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वतो

अथमन्विष्टेन् पुत्रादिष्टेस्वराज्यम्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences

S 10 नवविंशद्—By politicians, i. e. ministers. एष—An alternative पूर्व and उत्तर, though referring to हृत् and अहृत्, neuter, are masculine by the maxim of विशेषणान्य

S 11 पञ्चाशामपि मूतानाम्—Of all the five elements अपि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness Mallinatha's construction पञ्चानां मूतानामपि would leave पञ्च नो a needless addition The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुण or specific properties—smell, taste, light, touch and sound

S 12 The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter' The sun which gives heat is appropriately called तपन which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated राजन् which means 'a pleaser' On the meaning attached to राजन् by Kalidasa, Mallinatha remarks—एषपि राजशब्दो राजपेक्षित्वाद्यं स्तुतिप्रदशब्दो न तु श्लेषन्तथापि चादुनामनेकध्वजशब्दप्रधानेत्युक्तं कविना The same ideal of प्रकृतिशब्दतन्त्र finds expression elsewhere in the following—“अहमेव एते महीपतेरिति सर्वे प्रकृतिवचिन्तयत् ॥” R. VII 8.

S 13 इयम्—A particle corresponding to the English expression 'granted that' For a similar use of the word of इयम् नृप इत्यु मरुत्तोऽथ शश्वतीनाहूनेन मूमिम् । मङ्गलप्रदायसहस्रकृत्तापि उपातिवती चन्द्रमपव गमि ॥ R. VI 22 अयुष्मत् इयिना —अनेकस्यवोचतेदि संज्ञायैव दशैकम् । सर्वस्य लेखने घाते यच्च नास्त्वन्व एव न ॥ Also, मतिभेदमतिजोहिते गहने कृत्वविद्यो विवेकिनाम् । उक्तं पतिभुद् माम् कृत्वा हीन इयार्थोच्यम् ॥ —Kurata. II 33 and दिव्य दि समुत्सवमङ्गविष्णु इयदिवविग्रहधरि

च विश्वेषु घान्न नामाप्रतिदृशति । तेन हीन सतोऽप्यवविशाद्यदोलेषु-
नयोऽन्व एव ऊर्ध्वरुद्वयेष्वसामर्थ्यात् । D K. VIII चाक्षेण—
अभेदे ह्यप्ये तृतीया like धान्धेन घनशान् The meaning is that he
was fair-eyed with a deep insight into science

S 14 वार्षिक्यो—Royal splendour (वार्षिक—a kang)

S 15 प्रसाप—Means both 'heat' and 'glory' ह्यक्षणे—
Pervaded A वृत् form (third person, singular) of वृश्
with वि

S 16 वार्षिक्यं चतु—The rainbow सप्तहार—Withdrew
जैत्रम् (जेतृ+जन)—Victorious पर्वो कौ—Wielding their bows
by turns

S 17 The compounds in the first half will, with
विभक्तिविपरिणाम, be construed with तम् as well, and
the components in the two cases will stand respectively in the
relations of identity and comparison, idently in the case
of तम् and comparison in the case of तम्

S 18 अक्षुप्तताम्—Of those having eyes (i.e. with power
to enjoy a beautiful sight)

S 19 The implication of the verse is that Raghu's
fame pervaded the three worlds—भूर् भुवर् and स्वर्, and this
can be brought out thus The whiteness of the lilies
flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence
of Raghu's fame (fame being poetically white) This presup-
poses the coherence of the fame with those objects and
coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in
different regions can only mean its coextension with those
regions The point why other objects in the same regions
were not similarly influenced by the fame will find its
explanation in a law by which response is possible from
objects that have a capacity for it . ह्यक्षेणित्—The word

श्रेणि is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky. Flamingoes, with the poet's convention, migrate to the lake Manasa during the rains when water on the plains is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question. For the flight of such birds in rows of श्रेणीवन्वाहितन्व द्विधन्तम्मा वाणवत्त्म् । मासे वक्रनिहादे इषिदुन्नमिठारवौ ॥—R. I 41

S 20 इधुच्छाय°—Expound इच्छुणां छाया, the compound being neuter by छाया बहुवच्य (P II 4 22). The reading इधुच्छाय° should be construed as इधुच्छाय + जा°, for the simple reason that no perceptible shade can be offered by a single sugarcane, in which case alone छाया can retain its feminine form. गुणारवम्—A बहुवच्य। Expound गुणैस्त्व ददयो वत्स्य भव् । Prompted by his virtues आकुमारकपोद्धारम् "आ कुमाराद् वादवाद् प्रसृते कपोद्धार कयाप्रमत्ताव । इन्द्रविजयेच्छादि । स विषते वत्स्य वत् ।"—Vallabha वादिमौल्य—Peasant girls watching rice fields

S 21 The words प्रसवाद् and पुधुमे carry each a second sense in their implied connection with वन and वन्य respectively. The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus (जातस्य)

S 22 वशेरया—Wild with rut. वृत्सुदुजा—वृत्साम्युद्ध वतीति । 'इदि वृडे रजिवशे' इति सशप्रत्यय । लीलासेवम्—'विज्ञासुमतम्'—Mallinatha अनुप्रास—Imitated. महेशा—दक्षन् (a bull) preceded by महत् and वृद्ध in a समर्थान्वय gets the सगासन्त इत् । The epithets (in the first half) in their application to वृत्सुव may be modified respectively, after M, as दत्साहवत्, वपुष्मत् and परमभ्रवत् ।

S 23 मदनत्रिभिः—A बहुवीहि 'उपमानाद्य' इति समासात् इडात् . मन्त्रा—'आरक्षाम्वा मेद्राद्य मेत्राम्वा च मदधुति' इति पाठकारे The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu's elephants

S 24 गाथाः—Fordable, shallow आश्याद—Dried स्रजे प्रथमम्—The foremost (constituent) of the (three-fold) regal power The three constituents are प्रमाद (majesty), मन्त्र (ministry) and दशह (army) The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition

S 25 नीराजना—'नीरह्य (घान्त्युदक्य) अजन (क्षेत्र) अत्र नीराजनम् आरात्रिकमित्यर्थः । तत्राद्यमहृशाय राजान प्रयागवमये नीराजनाविधिं कुर्वन्तीत्यामम्'—Sumatibhaya प्रदक्षिण इदौ— "इत् प्रदक्षिणगतो हुन्मुञ्च्य इव धारो समुद्रमना वसगां करोति ।' इत्यु-
क्तमाहवयात्रायाम्"—M

S 26 पुस्तकप्रदन्त—Having guarded the metropolis (मूक) and the frontier (प्रदन्त) शुद्धार्णिग—'उद्वृष्टदृष्टिस्तु सेनया रक्षितवृष्टाद्यो वा—Mallicatha अवाभित्त—Attended by an auspicious rite "अथ शुभावरो विधि"—इत्यमर । पश्विष बलम्— 'मौलं मृत्य एद्वेणी दिवशाटविक बलम्।'—इत्यमर ।

S 27 वयोवृद्धा—It is not necessary that the strewing should be made always by elderly women on such occasions Thus—अवाङ्मिन् शक्यता प्रभूतोवासाजैरिव पौरुषत्वा ।—Raghu II 10 The word कर्त्र is always used in the plural The second half of the verse contains an allusion to समुद्रमथन एवमे—विन्दुभि

S 28 तुल्य प्राचीनवर्द्धिषा—The तुल्यता referred to was already tested by Raghu's encounter with Indra in canto III (प्राचीनवर्द्धिषु—a name of Indra) अहितान् केतुभि—

“त्यजेजिज्ज्हाद् दिहमंकादप्रधाने कर्मणि च ” The root हृञ् is मर्यादक and hence the change of the primitive subject into an accusative “गतियुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दस्यैवमंजाणामनिर्हतां सुषो —Pāṇini इहयज्ञ—Conspicuous

S 34—पौगण्डवान्—Eastern “दक्षिणावध्यात्पुरमस्त्यक्” इति त्यक्प्रत्यय । तांस्तान्—All the various वीटवर्गा द्विरुक्तिः

S 35 कृत्तिमाधिरथ वेगसीम्—Is equivalent to प्रणह्यथ येतमैरिव Our poet is fond of drawing similes from the same environment. The present is an instance of this. आरुणा सारुणित सुद्धौ—Translate The Suhmas preserved themselves. आरुणन् when used reflexively, is always singular सुद्धौ—The base is सोद्ध (P IV 1 170—इरुण्मगधकङ्कित्सूरमवाद्गन्) which is reduced for the plural terminations to एद्ध (P II 4 62 तदाउच्य बहुषु लुक् तेनेषाद्यिणाम्) ‘एद्धादथ इच्छा अनरदयवना क्षत्रियमाचक्षते ।’—M For the idea of तृगार्ति नोन्मुक्तमिति प्रमत्तनो मृदुनि नीचे प्रमत्तानि मन्त । समुत्थितानेष तस्मिन् प्रवाचते महान् महत्स्येव करोति विक्रमम् ॥

S 36 वद्मान्—The base is वाङ् See note on सुद्धौ above

S 37 A striking instance of Kalidasa's drawing similes from the same environment. The sloka gives the time when Raghu's conquest of Bengal was complete. It was the time of reaping the autumnal harvest. Notice the double meanings in आपाद् गता कर्णे and इत्थान् रिता Applied to the kings, they mean “having bowed down to his lotus feet”, “with wealth and ‘ ousted and reinstated respectively Applied to the rice plants, they mean ‘ bent down to the lotuses at the foot”, “with corn and ‘uprooted and replanted” respectively सर्वधमाह—Enriched

S 38 सेन्वे—सहाये कलाया । अहकारमित्ययम्—Who was

shows the way by the उत्तर प्रदेश This shows that the Uttrakhand provinces had already been conquered by Raghu For the declensional peculiarity of उत्तर see notes on उत्तर and अष्टा above The base उत्तर is got by P IV : 168 'उत्तरपदस्य' इति श्रुत्यात् ।'

S 39. महेन्द्र—A chain of mountains probably identified with the Eastern Ghats गन्नाद्वयदिन—'त्वग्नेदाच्छोणितं नावान्नात्मन्य क्वनापि । आत्मानं यो न जानाति स स्वात् गम्भीरे-दिना ॥' इति श्रुत्यात् । 'विष्णोर्नाम वा वेत्ति शिखा परिचिता अपि । मन्मथेना विज्ञेयं स यत्रो गत्रवेदिनि ॥' इति श्रुत्यात् ।—M

S 40. प्रतिपद्य—Received : e. opposed कालिङ्ग—The plural will be कालिङ्गा See notes above (cf. 35, 36, 38) Here सन्त्य corresponds to दिना यत्रमावन—Whose army consisted of elephants पद्मश्रेण—Mountains, mythologically, were formerly furnished with wings

S 41. बाराचदुर्दिन्दु—A shower of arrows

S 42. तान्त्रिक वा दक्ष—In (cups made of) betel leaves This shows that betel creepers grow in abundance in those parts नारिकेलसवन—The country is rich in coconuts even to this day The carousal is an indication of complete victory over the enemy

S 43. हर्षविक्रयो—One who takes to conquests as a matter of duty Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory unlike a हर्षविक्रयो who will rob the enemy of his kingdom as well and an अहर्षविक्रयो who will further take even the enemy's life शिव—वेदिन्दु—This is an explicit statement of what is implicitly contained in श्रुत्यात्—इत्य, for श्रुत्यात् implies loss of glory and उत्तरिण्युक्तं would be meaningless if the lost kingdom were not returned श्री

here should mean glory, and not wealth, for the sake of propriety

S 44 **पेक्षात्प्रेतैः**—Following the same sea-coast, though other routes through the interior were possible. The sea-coast was preferred because it was peculiarly enjoyable at that season **पल्लववृत्त**—The areca trees were then in fruit, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there. **अगस्त्या अज्ञानम्**—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star Agastya is well mentioned here, the star being literally visible during that part of the year

S 45 **परिभोगेन**—By enjoyment in the shape of sporting or bathing **गजशानसुगन्धिना**—Expound गजशानमेव सुगन्धि वाहिमन् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance Mallinatha's construction गजशानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग, being a भाव (as opposed to इव), cannot have smell in it **सरितां पश्य**—The ocean with poets, is the husband of rivets and similarly a river is the wife of the ocean (cf समुद्रपत्न्या R. XIII 58) It should be noted however, that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रम् The gist of the verse is that the influence of the scorch smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea

S 46 **मरीच**—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper The हरिणस are so called for their greenness of colour, in which respect they resemble parrots while in structure they resemble pigeons They are fond of pepper and hence the flying about This points to the season being winter

S 47 ससम्भु —For the temples were shbery as inferable from the use of गन्ध and मत्त असम्भुगन्धानाम्—The shows that cardamom grows profusely in those parts तुल्यगन्धिषु—सवचनातिवदिदन्तानसम्भुगन्धि—M The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement, being of the same smell and made one with the rut. This like the preceding verse, points to the season being winter then

S 48 त्रिपदा नाम्—That were strong enough to break their foot-chains (which of course, they had none then) नास्रद्—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the ससम्भु trees. The ससम्भु forms a special feature of the Malaya mountain. The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them.

S 49 दिशि—रोहिषि—This refers to the इहिय्यादन or winter solstice presumably in an advanced stage. The introduction is suggestive of the time of Raghu's arrival in the south.

S 50 ताम्र स्य—The mouth of the ताम्ररर्षी—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak, a visible representation of the fame passing.

S 51 : —दिन् and मेदिना in the lines must be construed to refer to the same part of the country.

S. 53. The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that वायुगाम created the space for his penance.

S 54 For a similar expression of poetic substitution of अनन पर्यायवत्ताश्चावन्मुक्ताफलात्पूजनयाम्भनेषु । प्रवर्षिता कपुविष्ठासिनीनामुन्मुष्य सूत्रग विनेव दाता ॥—R VI 28

S 55 केतकरञ्ज—The dust of केतक flowers अमसतवा-
सताम्—The condition of a cloth perfume secured without
effort (it is supplied by nature) वास्वान्—A breastplate
Expound वागन्व वाः An irregular रक्षुदा

S 56 पादानाम्—Of the horses वाप्रचिक्षितै—Jingling
on the body

S 57. एगन्धियु—The समाप्तान् इ is accounted for by
the rule 'गन्धस्वेदू उत्पत्तिपुष्टरभिष्य ।' The use conforms also
to the further restriction गन्धस्वेदे तरेडान्तवर्णं कतभ्यम्', गन्ध
here being an integral part of the elephants' temples
पुत्रागेभ्य—एवञ्चोपे ६ मो (पुत्रागानि विहाय) The form is neuter
because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghu's conquest of the western princes was
in another form his conquest of the ocean 'अपतन्ताना समुद्र-
मन्वरेणवर्तित्वाचेदेत चरे समुद्रश्चतयोपचार ।'—M M's further
remark—कारान च मीत्वा न तु वाचत्रयेति रामाद्रथोत्सव्ये'—is
right in the conclusion, but not in the argument. The
contrast here is not on the point of prayer and fear, but on
the point of space and tribute, or loss of possession and loss
of liberty. The reading अम्बर्षित does not consist with
रामाद्रथोत्सारित above (sl 53), which latter accords with
the mythology. Could it be अम्बर्षित ?

S 59—रत्न—A tusk. 'गद्यप्रहारच्छिष्टेऽद्वियोत्कीर्णवर्णस्तम्भ
इव रयोर्नेपथ्यपकोऽभूद्विदप्ये'—M Cf Vikramanka. I 65—
वदुर्नैभूर्वतिभि सतीक चोडीरह हाक्षिणिदक्षिणाथ्ये । क्वीन्द्ररत्नाङ्क-
र्येलिनीमित्तेषि कृष्टे विप्रयप्रसहित ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India? स्पृहात्मना—By land route The specification shows that जलमार्गम् or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means, but the surer is हतशत्रुम् M's remark that the sea route, though shorter, was rejected because of the prohibition of sea voyaga (न तु नदिभ्योऽपि अल्पमेव । समुद्रयात्रस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (कलि) whereas the picture here is of त्रेता

S 61 शालात्पद्मम्—The restriction शाला is necessary, it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus. It also suggests the youthfulness of the ladies. लक्ष्मी—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses. The meaning of the verse is that Raghu's invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the ladies hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces. For a similar idea cf. 'देवस्त्रीगण्डदधाना मयसाम-विद्यासाम । देविभिर्दधानावन्निर्द्वीवितप्रयस्वनम् ॥ R. X. 12

S 62 शङ्ख शोभे—in which the opponents could be known only by the twangs of their bows. This shows that Raghu was a शङ्खशैविन् राज्ञि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S 63 महापर्वद्वितै—Severed with arrows. शशा—A honey bee. शौण्डि—With honeycombs.

S 64 शिखण्डम्—A helmet. कर्णीकं पा—As a mark of humility शस्त्रम्—Anger प्रगिराठ " हतनाम्—"महतां पराधी-मौदत्स्यमेषासु न तु जीवितमिति भाव"—M

S 65 विवस्त्रे ह्य—Removed 'कुरुष्ये चाग्रतो कर्मणि' इत्यात्मने-
पदम् मयुषि—With wine,—probably prepared from grapes for
which those parts are well known. आस्ताणं . रतनायु—रत here
means 'the best' 'वसो वद् वस्त्र्यादुत्कृष्टं तद्वस्त्रमभिधीयते' Is it
an indication that the most excellent deer skins are available
in those parts? दाहा . भूमिषु—Shows that the land abounded
in plots of vineyards It was probably the advent of summer—
the season for grapes.

S 66 अतस्ये—'सर्ववर्षावन्व ह्य' इत्यात्मनेपदम् कौर्वेति दिग्म्
—A periphrasis for the north आश्विनिर—A happy simile for
it was undoubtedly उत्सवण or summer solstice at that time
presumably in an advanced stage उष्म् —By rays

S 67 छत्रकुङ्कुमं—Kashmir is well known for saffron
This flowers in summer, which shows the time when Raghu
arrived there

S 68 अशौच—The seraglio The meaning of the lines
is that excess of grief at the loss of their husbands made
them merciless on their persons and the roughness produced
unwelcome toshness on their cheeks For a similar idea of
'कुरुण नयनद्वन्द्वे तिरक कण्ठे अहो भुवनेविन्द्य मोक्षप्रदपरिपाषि
ताम् ॥'—मोक्षप्रदम् ।

S 69 अनीरवता—Unable The bending of the sturdy
walnut trees indicates the gigantic strength of Raghu's
elephants The walnut is peculiar to North India.

S 70 उपरा—A present नोत्तेजा—Not (their) pride
This means that the Kāmbojas were a conceited people
and though their pride had been completely quelled by
Raghu, the latter was never puffed up

S 71 गौरीगुरुभ्रष्टम्—A periphrasis for दिग्मन्त्रम् कर्मण्यिव
.. रेणुषि —The flying of the metallic dusts indicates the unusual

stiffness of the hoofs of Raghu's horses. The illusion finds justification in the sameness of constituents.

S. 72 तुल्यवक्रशोभा—Of equal strength. Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests.

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively. The मूर्ध्नि and the शोभते are peculiar to the Himalayan side. The Ganges also has its origin there.

S. 74 दृशः—Rocks. Object to लक्ष्यात् by the rule "अधिसीद्ध्यर्थां कर्म". दाहिवोददृशः—Whose surface was scented. From this we know the deer to be musk deer (बस्तुरीमृग) विद-मि—Expound नियन्तानां यताया न विमिं - निदण्य—Sitting.

S. 75 श्लेष—A chain or fetter for the neck शृङ्गम्—At night. लस्येददीपिह—Lamps without oil Cf. शश्वत् रजानाम् above (sl. 55)

S. 76 वदन्—(Here) height. It means the body also "दृश्यं देहप्रमाणयो" इत्यमरः. The Kuritas had scattered through panic during Raghu's invasion and so did not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदृशु trees abound in the Himalayas.

S. 77. शश्वत्—A fight. श्रेणमाप—A kind of missile.

S. 78 उत्पन्नसहोदरान्—The गणस referred to in the preceding verse. They are seven in number. "सप्तानुत्पन्नसहोदरान्प्रपत्तसु

वाग्देव १—Mahābhārata The Kinnaras whose region (किम्पुरवर्ष) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu's valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing his glory

The किन्नर—also called किम्पुरस and अश्वसुत—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs. They are described as possessed of an extremely melodious voice. The word किन्ना—as also किम्पुर—in the above sense a नित्यसमास of the अविषह kind. When, however, meaning 'a bad man' or 'an ugly person', it will be a नित्यसमास of the अखण्डविषह kind and we shall expound it as कुरिस्त ना (or पुर) . The rule किं क्षेपे (Pāṇini II 1 143) which means 'किम् when implying क्षेप or depreciation must be compounded does not preclude the occurrence of किम् with a different or innocent meaning in a compound, and it thus applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किन्नरी and किन्नारी. The accusative किन्नरान् is justified by the rule 'सतिबुद्धि—', the being क्षण्दृष्टम् in either sense of the term

S 79 वाहारेण—The form वाहार with two others—अन्वयान्व and इतरेण—correspond to the English reciprocals 'each other' and 'one another'. The peculiarity of समास is worth notice. उपायनशक्ति—Expound उपायनयुक्ता पाणपो येषां तेषु where उपायनयुक्त is the meaning of the component उपायन to be treated as an adjective formed from the noun उपायन by the rule अर्शमादिभ्य अच्. The easier विग्रह—'उपायन इस्तेषु देवाम्'—is rejected on the ground that the परिवाह of इस्त्वं which is neither प्रहरणार्थं nor a word of the

नडादि class (the constituents of that class being all words implying organic parts of the body), finds no support from the rules

S 80 पौलस्त्य द्वियम्—Raghu's omission to invade Kaulisa meant, as it were, a slur on the part of the mountain whose incompetency had been proved by its subjection to Ravana. The indirect expression पौलस्त्य द्वे for the direct केडासस्य is significant, supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain. The reason for Raghu's not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit, on that side, of ancient India (भारतवर्ष)

S 81 छादिष्या—Thus corresponds to modern Brahma-putra. प्राण्योक्षिष—Ancient capital of कामरुप. The कम्प in the sturdy कक्षागुह trees shows the strength of the elephants. The कक्षागुह grows abundantly in those parts.

S 82 अधानावपंदुर्द्विजम्—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province. For the use of अल्पेद्दीपिका (sl 75) and अल्पवपदासताम् (sl 55). The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic भारतवर्ष (rainfall) being absent. Here is a covert indication to the season being the rains then.

S. 83 कामरुपणाम्—कामरुप corresponds to modern Assam. अत्यासृग्दलविक्रमम्—Expound अत्यासृग्दल (surpassing मासृग्दल's or Indra's) विक्रमा यस्य तम्. This refers to Raghu's encounter with Indra (Canto III). सिम्नचरेतानै—With elephants in rut (चरु = the temples of an elephant).

S 84. In this worship jewels took the place of flowers. उषाम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents.

S 85 इति निरुग द्विः—The दिग्विजय is confined to अमृतवर्ष alone, for, that was with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals. Cf 'गामातस्यार्त्तं रघुप्यवेश्वं निरुगुंमयं चरमे कुपेयात् (R v 36) Also 'विशु प्रदेशास्तप देवभूमय (Kumara v 45) विभाजयन्—The हतृ is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30) रघुहतेषु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty. The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings.

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year or, making allowance for the conventional retirement during the rains, ten months—quite a reasonable period.

S 86 विश्वं विजित्—The base is विश्वं. The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world.

S 87 वरुणाय—For हविः सप्राप्तये—At the close of the sacrifice स वरुणस्य—A ऋषुः. The वरुणीहि will require no modification. The meaning of सप्राप्ति as distinct from वरुणं लब्धुं and मित्र is given in a couplet which runs as अस्वाग पानो रघुः सप्राप्तिं लब्धुं । तदाकः भवेन्मित्र सप्राग सप्त रूपं ॥ व्यनीह—Grief or shame अनुमेने—Permitted. The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home. A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines.

88 रेवाः चिह्नम्—Bearing marks of banners, thunderbolts and umbrellas represented by lines अगुलीषु—अवरोधे भूमौ । 'इमं चिह्नं स्य क्रियावात् । रघुविजया सप्तमी भवति ।'

रामचन्द्र-वनप्रत्यागमनम् ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamsa (canto VIII) Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (पुच्छ)

S 1 अहम् —A pronoun standing for हरि सात्मन इन्द्रियाणाम्—A periphrasis for मातृ-म् The restriction इन्द्रियम् is necessary for, otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर् भुवः and स्वर्—called देविसुदेविस because, either, of the mythology attaching to the देव-सुदेव when the three worlds were measured by his three steps (पदसः), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इन्द्रविष्णुर्विचित्रमन्त्रेण निष्पद्यन् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here शतश्रितम् —Called शतश्रितम् which means not only a change in name, but also a change in form being in his real nature none short of हरि

S 2 आशुभम् —If compounded the form would be आशुभम् उग्रशयने—Expound आशुभम् उग्रशयने आशुभम् where उग्रशयने means lustre The compound belongs to the शतश्रितम् class, otherwise called a शतश्रितम् कर्मशय (शतश्रितम् = शतश्रितम् शयिन् meaning a king fond of power) The उग्रशयने mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (आशुभम्) The English 'milky way' too has a mythology behind it आशुभम्—शुभम् has a peculiar significance here It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility a midmost position and

north south extension in the galaxy—to accord with the bridge. It further helps as an indicator to the time of the journey. The simile, we understand, points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object the first having occurred in VII 70—स सेतुं बभूवयामास पञ्चशेकं वनात्मसि । (सातलादियोन्द्रग्न शेष इत्यप्याय घाङ्गिण ॥

S 3 गुणो—रितु (सग्न ८) विषयो—वष्टुमिच्छे मेघ—Sacrificial 'यद्यपि सुरङ्गदारी यत्तन्मुखापि तस्य कपित्थसमाप दर्शनात् स एवेति हेवा भ्रान्तिस्त मत्तनेव कावना कपित्थेति निर्दिष्टम् ।'—M

S 4 गम मरुतात्—Refers to the formation of clouds. For a similar description cf. सामिगंभं प्रनाभूत्ये दग्ने देवांससम्भव । सौराभतिव साह्यभिरमृताहवाभिरम्भ ॥ R \ 58 विवृदि वसुति—Refers to the maturing of pearls कर्त्तुं न वद्विम्—A periphrasis for 'वद्वानवम्' Expound विवृदिन् as जीव इन्धन यस्य रम् प्रद्वान् उदोत्—A periphrasis for चन्द्र Cf यय प्रद्वान् चन्द्र (R IV 12) अष्टन्वनेन—This will read in active अष्टमजीवनत्

S 5 नो तामवस्थाम्—For the idea in विष्णु's case cf. रसा-प्राणवकास यथा दिव्य पदोऽस्तुत । इत देशे गुणेष्वेवमवस्थाल्लवमविक्रि ॥—R \ 17 विष्णारिव- विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (ब्रह्मन्) Cf इह विष्णुर्विचक्रुप त्रेधा निरुधे रम् ।' (इत्कवा—As such इदत्तत —As so much

S 6 ताम न- The word अम्बुहृद् as used here is divested of its etymological signification सहस्र—Having withdrawn अमुमधिरोते = अमुदिवन् शेत ।

S 7 गोत्रभिरा—इन्द्रग आत्ता-वा —Whose pride was humbled (एन्द्र- pride) आ-—Derive आ-दा+क by the Rule 'अथ उपसर्गात्' उपसर्गविश—Subject to oppression

एनेम्य—From enemies मधुम—A neutral kind "सर्व्व वि-
जिगीषोन्व मधुमो भूम्यत्. त एवमेव सृष्टयो सद्यो व स्वयोवधे"—
इति वासुदेव

S 8. समाहवात् वा—A समाहसमास (= प्रयुक्तसामलोद्देश
क्रियाया) The words दुम, दद्वर्ज्ज्या and रक्षाय न supplē-
mented by the feminine gender of भू are elements to suggest
a wedding, and 'स्रज', in addition, suggests the wearing
of silk by the bride The mythology is probably an expla-
nation of the evolution of earth out of water

S 9 सुस्र जम्मा—Refers to the natural proneness of rivers
to flow into the ocean स-+द' वृत्ति—This same idea is
illustrated in the last quarter of the verse The river is
poetically a wife of the ocean सि-यु—The word सि-यु
when it means a river in general is feminine, but when it is
the name of a particular river (the Indus) or means an
ocean, it is masculine

S 10 ' रक्षयन्त्रकीडासमाधिद्वन्द्वने '—M

S 11 माहङ्गम्—The same as कुरियात्स् or hippopota-
mus The word is a नित् समास of the लक्षिकृ kind यपोल
सामाहम्—Alludes to the practice of adorning elephants
with सामा's attached to their ears

S 12 वेगानि—वेगानि च पातुन् ' द्विवाप्योवर'—एवा-
दिना धर्मा महोर्मि यु—विष्कृतेभावमदोर्मि—, by the principle
मावाचने द्वावाचनम् or कृदभिहितो भावो दुष्प्रवृत्तवाचने

S 13 'स्पर्धितु—+ङ् with, i e resembling वयम्—
क्षिप्तम् प्रोत—Transfixed

S 14 This refers to the well known phenomenon of
water spout.

S 15 अगामुभायो—As distinct from the other six The

seven seas are—*सप्तनेत्रुस्तु सर्पिर्घृष्टुभयमयोमया कपकोसा*—A line of rust.

S 16 *केतनागुमि*—This is an indication of the time being autumn *कनकया पुष्ये च । इम् अक्षम*—Unable to brook *मरुतकादृशो*—Expound *मण्डनः का शाने तस्य* The delay caused by decorations

S 17 *एता म म्*—This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify The arecanut forms a special feature of the coast land *कवचित्त*—Bent.

S 18 Some in this verse would find a point favouring Kabdīsa's knowledge of the dynamics of relative motion The point may also be explained as a case of pure imagination suggested by experience on the plane *कवभाह*—Vocative of *कर्मोऽह* “*दरुतापदारीऽभ्ये*” इत्पूठवत्तव । कर्म →The metacarpus

S 19 The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following, known as *दृष्ट*, *प्र*, and *प्रा* There are four others still higher Thus *सिद्धान्तशिरोमणि*—‘*भूय युगावद् इह प्र भस्तुभ्यं स्यादुद्भस्तनु सुवहसज्जद्व । अन्तस्तोऽप विवह परिपूर्वोऽस्माद् पाद्य यावद् इम एवमा प्रसिदा*—’

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the ear being presided over by a deity (*अविभवा त्, रस्वा*) The deity, with a staunch scientist, would mean an expert driver

S. 20 The *सुप्य* referred to above is described here

S 21 This is in continuation of the *सनप्य* alluded to in sl. 19 above *सुपि*—An expression of good humoured endearment. Lightning is likened to a bracelet because of its

flash on the wrist and, also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'वताव हविष विद्बुद्धताया तिष्ठोद्विष्टः । पीता भवति शत्याय दुर्भिक्षाय चिता भवेत् ॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterise Rama's government. There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. द्वितीयम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

S 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the पतहस्य referred to in sl 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. सप्तह्वान—A part of इन्द्रभानु, once a prosperous town. अपोहविग्रम्—The removal of विग्रह referred to was due to Rāma himself

S 23 अह नूपाम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita, while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces. कणा विद्वय—Expound 'विन्देन विद्वय' The तृतीया is justified by an involved negation of union. रद्द मौनम्—Because not on feet, sound being possible only on moving feet.

S 24 M's remark—छाहीनामपि ज्ञानमह्देष—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech, but also for the movement of their branches and leaves, and his quotation from Manu—अथ सज्ञा भवत्येते सुसुप्तु अस्यवि-वता—rather tends to confirm this same. It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious, inwardly, of pleasure and pain these might be. We are, therefore, inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy. The

plants so appeared to the distracted mind of Rāma. The position of the branches as described was due to Sītā's catching hold of them for support while being carried away. For a clear grasp of the situation reference may be made to the Rāmīyāna on which the poet has drawn for the idea मोह—Voc. of मोह. The lengthening of the final in भीरु is by the rule ऊट् १ (मनुष्यजाते)

S 25 Here too the deer's indifference to the kuśa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy, but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sītā's carriage by Rāvana. Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in हनुमत्कृष्णसारा ॥ SI 34 निर्व्येष्टा—Regardless तदागतिश्च—A सापेक्षमास Equivalent to एव गतवश्च or नत भूततिश्च स्वाचारमस्य—Directing

S 26 सप्तश्लेशि—Sky touching, "cloud kissing" सप्त विष्टम्—"मेघदशनाद्वर्षेतुल्यमष्ट विमुक्तमिति भावः ।"—M

S 27 कारकम्—कर्मगता समूह स्त्रिया—"सध्या"—M कस्यञ्चानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them

S 28 हम्पोत्ताम्—The हम्प was due to fear at the thunderclap हृत्पगूढम्—(भावे क्) Embrace गुहाविशारीणि—And hence growing extremely trying

S 29 आसा—A shower विभिन्नकोषे—विद्वसितहृद्दये विदम्बमाना—Being imitated. For the idea of आरक्त्यानि निरिष कुड्मेर्नैवकन्दो सट्टिदगर्भे । कोपादन्तर्वापे स्मरति मां कोषे टल्पा ॥—Vikrama IV

S 30 बानीर—Willow पारिष्कव—Brisk दूषावतीर्णा—In this we find an indication to the theory according to which ocular

perception results from the contact of visual rays with an object (रम्यवर्षसंज्ञेर्वाचिदुत्तरणि) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

S 31 रयाङ्गनाम्नाम्—An एकश्रेयद्वन्द्व, the sub-compound being a बहुव्रीहि which expound रयाङ्ग (चक्र चक्रघट इत्यर्थे) नास्ति वासो येषां च नृरान्तरवर्तिना—Antithetic to अवियुक्तानि ईक्षितानि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night.

S 32 त्वत्प्राप्तिरुद्भवा—'त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या'—M परि-
रक्षुष्मान —A बहुव्रीहि 'तुम्हाममनसोरपि इति मकारलोप The
dictum in full is—'तुम्हाममनसोरपि इत्ये तुम्हाममनसोरपि । तमो वा
दिवततपोर्भोहृदय पचि युद्भवतो ॥—छन्दिका ।

S 33 विमानान्तर नाम्—Hanging from the hollow spaces of the aerial car किङ्किणी— A small bell The सार्व birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मानस—that being कर्कशाळ (for which see note on sl 19, p 5) and rose out of joy to meet them, which Rima fancifully connects with a reception to Sita The specification रयासु meaning सीता implies a sort of friendliness having grown between Sita and those birds during her stay at पञ्चवटी Cf 'सा इसे कृत्कीर्तुषा विद्यमद् गोश-
परीसैकतः'—Uttaracharita

S 34 पेशमभ्यवापि—Though of slender waist.
"भाराक्षमवापोत्थम —M हनुमत्कृष्णसारा—See note on sl
25 भावन्द्यते—Because of the lovely associations The antelopes, too, like the mango saplings had been reared by Sita The saplings must have grown into big trees in the interior पञ्चवटी—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चवटी वटाना समाहार) Here a place named after the aggregate The five trees, it should be noted, were not

all ४२. Only one was such. The other four were an व्यस्य, an आस्य, a विस्य and an अस्य, which all got the denomination ४२ under the principle called छत्रिन्याय

S 35 मनुतोद्—An दृश्यसीमाव 'गोश गोश-
 धरोनर्षा मधुग मधुगपुरि । कविक कविकर्षा च स्यात् गवेशी गेषुका ॥'
 —Sabdenduprakāśa. समुदायेषु प्रपञ्चा उच्यते अथयेवत्यपि पठन्त इति
 प्रथमात्पौठदशप्रयोगादयम् । भीमो भीमतेन सत्या सत्पत्न्या इति ॥'
 —Chāntavardhana. स्मामि—'वाशायं कर्म । एत इति
 पठत् स्मामीत्यर्थे ।—M

S 36 सधोन —Of Indra. The base is सधवन् प्रध्रंघर्षा चकार—
 The detachment of the auxiliary (चकार) from the verbal stem
 (सधवाम्) is condemned by grammarians. Thus M—
 'कृञ्चानुपयुज्यते किरि' इत्यप्रानुपयुज्यते उच्यते इति विरयैः प्रयोगनिवृत्त्यर्थ-
 एवायमप्रयोगादयमिति वाणिनीयाः.' The use, however is not
 infrequent. Cf स्यातर्षा प्रथममास पयान पयसात् (R IX 61),
 सरोक्षर्षा विद्विददास समेकान्त्यु (R. XVI 86), यथावदेन दिवि
 देवसह्या दिशैर्विशेषैर्महाश्व चक्रु (Buddhacharita VI 58),
 कर्षा प्रवर्कृतवाहव मातां (Bhatti III 5), विमर्षा प्रवशाशापी
 (Bhatti VI 2) As for the intervention of an स्यसर्ग (as
 in the last two quotations) the author of the Sarvapathina
 makes the following remark 'व्यवहितप्रयोगस्यानाधुर्वेऽपि
 स्यसर्गस्य चात्प्रप्राप्तज्ञान उच्यते अथयम्' स्यात्परिग्रह —आत्म
 Expound स्यात्परिग्रह (परिगृह्यते इति—concrete for
 abstract)

S 37 त्रैतद्वि—The triple fire consists of गार्हपत्य, आहव-
 नीय and दक्षिण द्विविंशति—The base is द्विविंशन् 'सूमन्तिश-
 प्रवसात् नित्ययोगेऽतिप्रायणे । सप्तोऽस्तिविंशत्प्रायां मशन्ति मधुगद्य ॥'
 To take the word as इकाभन्त by 'अस्वात्प्रायात्' would lead
 to an inconsistency, existence of द्विविंशति as such being not
 possible in ध्रुव

S 38 पञ्चत्सु—The history of the name is indicated in the following verse Treat the compound as a द्विगु विहास्वानि—A pleasure lake

S 39 समाधिमीतेन—This is a notorious weakness of Indra For a parallel incident cf R VIII, 79 'वसत इति दुश्चर सपत्न्यविन्दो परिशंकित पुरा । प्रविषाम समाधिमेदिनी हरिस्मै हरिर्षोऽस्य द्रवाम् ॥' 'कृत्स्न्योपादान दमोऽङ्गुमात्रवृत्तित्वे च मृगसाम्य-सूचकम् ।'—Hemadri

S 40 प्रसक्त—Continuous सङ्गीत—'कृत्य वाच तथा गीतं त्रय सङ्गीतमुच्यते ।'—Sangitaratnakara विवत्—The sky पुण्ड्र—The name of the aerial car चन्द्रशाळा—A room at the top सगम्—Because the car was fast progressing अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रतिशुद्ध—An echo

S 41 एवताम्—Fed with fuel हविर्मुञ्जम्—'श्रीमान् सखा-रत्नप—'असूर्य-लाटयोर्दशितपो' इति अश्व । सप्तपत्ति—The suta (सत्ति = a horse) सपत्ति—A denominative from नरस् plus कृत् The एवमेवद् is exceptional The kind of penances here referred to is known as एवाग्निपत् ।

S 42 प्रहित—Sent, directed The root is हि, not धा अनितेन्द्र कृष्टम्—That is, by penance See समाधिमीतेन above (sl 39) उवाच—Pretext अहम्—Able Understand शब्दु after this विरतुम्—To corrupt.

S 43 अश्व शवम्—एभिर्विशेषैरेवमीळ्यत मू दश दमोऽस्यत्वं च शोचते ।'—M समाजने—'अ मो by the vartika 'निमित्तात्पर्यमेव गे' 'अंलि शोचिन इति दन्तयो ईन्ति कुञ्जाम् । केदेषु यमर्षे इन्ति लीप्ति पुण्ड्रको इति ।'—Kasika The root is सभान् 'to greet' सशोचम्—Other than the left (सव्य), i e the right The compound as used here may be taken either as तत्पुण्ड्र or बहुमाहि 'प्राण्यम्—Agreably' "आनुकूल्यार्थक प्राण्यम् इत्यमर

S 44 वाचयन्—Observing the vow of silence—
 सम्बन्धितेषां इत्यर्थं अत्र यावत्समस्तस्य कृत् । —M वाचाविधि
 साम् here represents an infinitely large number of सम्बन्ध-
 योर्विन् सम्बन्ध and सम्बन्ध

S 45 साहित्यामि—A बहुव्रीहि with an alternative form
 असाहित्ये विराट्—An indeclinable

S 46 विनीत—Removed अश्वरथिधम—The fatigue of
 journey सम्माह्वय—(1) इत्युत्थ (acc to M), (2) प्रात्थ (acc.
 to Chāntravardhana) सरर्वा—Worship (here) hospitality
 Derive सर (a root of the क्वाङ्वादि class) +यत्
 सुदुश्चिन्तय स्थिता—' तत्पुत्रैस्त्रिंशत् पार्श्वेषुनुष्ठापयत् इत्यर्थं '—M
 यथा पितृयुक्तं तत्पुत्र आगतुंभारम्भवति सयां सत्य इत्यर्थं । —
 Vallabha

S 47 The adjectival compounds घाश मुष and
 शृङ्गाय वृ are to be construed with both चित्रकूट and
 ककुत्सान् With the former the second members (रीमुषम्
 and अम्बुरवपहृत्) which are themselves compounds will
 be analysed respectively as र्येऽ मुषम् and अम्बुर एव वपहृत् ,
 and with the latter as रीवम्बुषम् and अम्बुराद्भवत् घाशात्घन
 when applying to चित्रकूट would mean either the sound of
 rivulets or a continuous sound, and when applying to
 ककुत्सान् would mean only a continuous (or prolonged)
 sound शृङ्गाय in the case of the mountain would mean 'a
 peak and in the case of the bull a horn घनति—Rivets.
 वम्बुर—Handsome, well shaped वृत्—Proud wild ककुत्सान्
 —A bull

S 48 सिन्धुमि—Calm सिन्धुगङ्गापरमावतन्वी—Thin on
 account of the presence of a long distance
 मन्दाकिनी—'मन्दाकिनी नाम वाचि चित्रकूटविद्यमानिनी

(नदी)—M भूमे—The feminine gender suggested the conception of a woman 'अथ नतस्तु शिवास्त्व तदुपवृष्टस्य षष्ठ्यव च गम्यते ।'—M

S 49 सुत्राह—Well grown For the use of तिङ्शकारा भूरा-
 मिर्लीनयो सुत्राहये पङ्क कोश्या शिःम् ।—R III 8. अनुगाम्
 —By the side of the mountain "तिथि संभवस्य इति समासा-
 न्दृष्ट्वा प्रत्यय प्रवालम्—A sprout सुगन्धि—See note on sl 57,
 p 37 पवाङ्कुरापाण्डु—Yellow white like a barley sprout प्रवा-
 वस्तु—The word is either वस्तुम् or अस्तुम् both forms being justifi-
 cable 'वदि प्रागुचित्तोपमशब्दोहासुर्गो ' The option allowed
 should be extended to अधि as well Thus Bhagavadgītā XIII,
 17 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् '

S 50 अनि—पत्तम्—Expound अनियाप्राप्ते (दण्डमय
 रहिता) अपि विनीता सत्ता (जन्तव) यस्मिंस्तत् वन तप साधनम्—A
 periphrasis for तपोवनम् हृद्गतम्—The comparative use finds
 justification in the authority—'बौद्धवतिपोग्यपेक्षायाम्प्रातिगाय-
 निका'—Vamana The phenomena in the first half of the
 verse are themselves the effects of the प्रमाद referred to

S 51 अमिषेकाय—स्नातार्धम् सप्तर्षि—The seven sages
 are named मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, प्रह, अङ्गिरस and वसिष्ठ
 They are astronomically identified with what is known as the
 Great Bear in English The following is a fine description
 of the cluster—'सैकावलीव रजति मयितोत्पलशशिनी महासेव ।
 शरवलीव च दिशे कौपेरी सप्तभिर्मुनिभिः ।'—Vatabasambhita
 The हेमपद्म are obviously golden (i e yellow) पद्मस and
 not ones of gold त्रिस्रोतम्—The designation will be justified
 from the standpoint of the author's own time For the
 allusion see the Ramayana. उपम्वद—Siva (अम्बुद = an eye)

S 52 वीरासनै—'एरपादमयैकस्मिन् विन्वत्योरुणि सरिपतम् ।
 इतरस्मिन्वया धान्ये वीरासनमुदाहृतम् ॥'—Vasistha. सम मर्याः—

'हर वीगावतम्बानीयम् ।'—31 निगतं तदा—Expound तावन्वामाथो निवातम् (अथां वाये इतपवयोवाङ्) न निरुम्भाल्पनया (as directly applying to the trees) and निरुद्वा वात पृथिवि निगतम् (प्रादि वृक्षयोर्दि) सतश्च निरुम्भाल्पनया निगतनिर्गमनात्तथा (in its implied application to the वृक्षि) For similar uses of निगतं cf निवातपृथिविनिमित्तं यद्युव नृपस्य अन्त विरा । सुतामनम् । नरोक्षे पू इवेन्दु दशेनाद्गुद पश्य प्रभूत्रनाहननि ॥ (R III 17) क्षरम्भं मेधिजाहाम क्षगसोम्पा निगाय तास । निवातवितमिगायेर्णं चन्द्रोऽप इवोऽपे ॥ (R XII 6) अमृष्टिभरम्भमिवाऽनुवाहमवामिवाचारमनुत्ताङ्गम् । अन्तश्चराणा मरुता निगाधाऽन्वगतनिष्काम्भमिव प्रदीपम् ॥ (Kumara III 48) वासिन —Trees

S 53 उपवाचित —The उपवाचित referred to has no mention in the poet's own work. We are to look for it in the Ramāyana where it is given thus म्यप्रोधा तमुपलयाव वैदेही व वय मवधीत् । नमस्तस्सु मह वृष पाहृन्मे वलं वति ॥ The term is thus defined वीयते वस्तु इवेभ्यो मनोऽस्य सिद्धय । उपवाचितक दिव्य दोऽद तद्विदुर्बुवा ॥ The वट like its cognate species अरुह्य is viewed as the most divinely endowed among trees. For the sacred character of the अरुह्य see Bhagavadgītā X 26 'अरुह्य पर्यवृक्षाणाम्' गारुड—मङ्कत (an emerald) पद्मराग—A ruby

S 54 याट —A necklace अनुविद्ध —Interwoven सिद्ध—White इहचक्षि—Studded

S 55 स्यातां प्रियमानतानाम्—A periphrasis for हतानाम् See note on sl 19 p 5 डाऽम्ब—A flamingo माह —A piece

S 56 शुभ्र —Because of its having been drained during the rains

S 57 ईश्वर—शिव For the use of the word in this sense cf 'वसिष्ठीदीपवा इहवन्वयवियय चक्षुो यतार्यास्त ।'—Vikar

morras! अनवसाही—The negative form अवस्य coincides in sense with the positive वस्य and अवस्य मिननप्रवादा—The word मिन through its sense of 'split into' or 'differentiated' has come to signify intermingled or 'associated'

S 58 समुद्रपत्नी—A river Cf R IV 45 अहस्रद्विपात—
Confluence मय एव—'हनानमात्रेण मोक्षयोग्यतायाऽपि प्राख्य-
शीर चक्रमभिम्बादेन विपन्न काच विष्ट' वेत्यागम ।'

S 59. Here, too, for the reference we should turn to an extraneous work like the Ramayana

S 60 पुण्यशर—दृष्ट निर्विह—रघुसुक्त ब्राह्मण—The lake मानस For the name see the Ramayana 'कलसेपर्वते शन कतस' निर्मित सर । ब्रह्मा नानाईल तेनेद मानस सर ॥' काण्डशर—वेदा (ई तत्पुत्र) and मुनय (ई वद्वीहि) सुवर्णिकाव्यक्तम्—An allusion to the sunkhya philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state उदाहान्ति—Thus Vālmuki उह्मात्सुखाव सस सायोभ्यामुपगूहते । सा प्रवृत्ता सायु पुण्या ब्रह्मण'द्वयुता ॥

S 61 युप—A sacrificial post अशुभ्य—Ablution at the close of a sacrifice इच्छाकुमि—The base is ऐच्छाड (elliptic for ऐदशाड) by the rule अनपह्नश्चात् अत्रियवचनाद्श् For the declensional peculiarity see notes on sls 35, 36, 38 and 49, p 34 5

S 62 सै= तानाम्—Accustomed to the pleasure of lying on the lap in the shape of the sandy banks प्राज्य—Profuse एवोमि—एव्य here means both water and milk मासन्-मात्री—Common mother

S 63 भ्राता विपुला—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son. हरे वपन-म्—'प्रोष्मा-
गच्छन्तम्'—M (मूले हट by the rule वहेमानसामोप्य वहेमानवद्वा Pa. III 3 131)

S 64 कविश—Coppery red रजिहरीशे—Rises इन् प्रवृत्ति —There is no reference in the Raghuvamśa to Rāma's having sent इन्मत् to मरुत We find it in the Rāmāyana where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of मरुद्वाज and from there sends इन्मत् to मरुत समैस्व —The सैन्य was meant for Rāma who would enter Ayodhya in his royal capacity Rāma had a previous experience of this when मरुत came to meet him in चित्रकूट (see Raghu XII 14 also Rāmāyana)

S 65 अद्भुत—Undoubtedly वाञ्छि प—‘पाञ्चितिपिप्रतिज्ञाय’—M अनघाम्—Unpolluted (by enjoyment) मृष—War The comparison is not quite decent in this verse

S 66 पराया मीढ —That was out of modesty अश्वमेधाणि —‘आय शीम कृशाप च रधि सपि सतण्डुलम् । यव सिदायंश्चैव अश्वान्कोऽयं प्रकीर्तित ॥ अश्वमेधाणि—Expound: अश्वमेधुक्त वाणिर्धस्य Similar to उपायनपाणिपु (sl 79, p 16)

S 67. निमृष्टाम्—इत्तम् अश्वमेधया—Out of regard for me इत्तमासिधारम्—“युगं पुत्र्या माधं यामुग्धमंशदाधेत । अन्त-निमृष्टम् स्थाशसिधारम् हि सत् ॥”—Yādava ‘इदं चासिधार-चतुमन्पुत्र्यादासिधारवृत्तमित्युक्तम् ।’—M

S 68 अचि तवा—Expound अचिहित देव यत् तद्विभेद रस्य भाव तत्तवा—Owing to its having been presided over by a deity सचिह्नयामि —Because the sight was a novel one प्रकृतिभि = प्रजाभि The image of this descent is taken from the Rāmāyana where in addition we find two earlier ones one at Kiskindhyā and the other at the hermitage of मरुद्वाज

S 69 पुत्रस्य रक्षितेन—A formality It does not mean that Rāma did not know the way इरीष्य—सपीत (इति —a

monkey) मङ्गि रूढटिकेन—Made of chrystal formed into a flight of steps

S 70 प्रपत्र—Pure पर्वश्रु—Suffused with tears (of joy) मूर्धनि धौवश्रु—'पमतिदये एव वृदाचार —Hemadri. मूर्धनि is अवच्छेद सप्तमी वदम् 'पेके —Involves an औपचारिक प्रयोग अपोह—Discarded

S 71 इमश्रुप्रवृद्धि—'सहदारामागत'—M A sign of mourning विक्रिया—A change कृशन्=स्वभाधान् प्ररोह—A root fibre. वातांशुषोऽ (वातं+अनुषोऽ)—कुशकप्रयन

S 72 3 दुर्भाग—Adversity कृश—A bear पौलस्त्य—विनीयण आहतन—आइ वता (कठेरि छ) व्युत्कम्प—'आदिङ्गनादि-मिास्रमाह'—M स =मरुत एवम्=सामिद्रिम् अह्य=सामिन्ने मुत्रमभ्यम्—4. c स्वभायम् The lines by some, are construed in favour of लक्ष्मण's seniority to भरत This would not only mean a departure from the Ramayana, but involve an inconsistency in the treatment of the work itself The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata's seniority The order, again, in which the names appear in the compound भरतशत्रुघ्नौ in X. 81 also points to the same, for it points to भरत's seniority to शत्रुघ्न which from the fact of लक्ष्मण and शत्रुघ्न being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण The order, further, in which the brothers find mention in XV 85-91 will also be found to favour this same. The sloka (XI 54) referring to the marriage of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will, on a little reflection, be found to be siding with the opposite view, for, first, from the joint mention of two uteras sisters whose joint marriage would be opposed to scriptures it is well nigh clear that order of the weddings is not intended there, and even if intended, as in the Ramayana,

कृष्ण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in तय meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत's juniority to कृष्ण were meant—juniority to कृष्ण necessarily implying juniority to राम—shows unmistakably that respectivity must be the sense there. It may be observed that the corresponding passage in the Rāmāyana too is liable to a similar misconstruction ससृजे—वद्ध-रुद्ध—Caused Qualifies वन (a wound) in the same compound

S 74. चतु—An army चतु र—Means सत्तथा (see sl. 23, P 3)

S 75 सानुच्छर—With attendants क्षणदाचर—निशाचर रथान्—Plural, because विभीषण was सानुच्छर दशरथप्रभव—May be taken either as a पद्मानाधिष्ठान or as a व्यधिष्ठान बहुवीरि अनुशष्ट—Ordered साया सोमा — 'तेऽपि सत्ताम्यं न ह्यमन्ते इत्ययं ।'—M

S 76 The epithets क्षमपति (moving at will) and दोषघ्न (nocturnal) have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with बुध and वृहस्पति. The cloud, obviously, is autumnal here, it being in thin clouds that the visibility of luminaries is possible अन्नवृन्दम्—The introduction of वृन्द serves a twofold purpose meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn. This is another time-note (see sls 2, 16 and 17)

S 77 It is evident that Sita did not leave the car with Rama and others referred to above वर्षा ऋतोः may be

construed as a time-not. It will be seen that our view of Rama's return in autumn does not quite accord with the Ramaya which seems to give spring as the time the exile having taken place in वैश्र and the return exactly on the completion of the term of fourteen years कृत्—A penl धि-
मती—Happy

S 78 अन्योन्य—See note on पारस्योत्त in sl 79, p 16
For a similar sentiment of Kumara. I 42 कृत्स्न उरुना
स्वतन्त्रास्व मुक्ता इत एतत् च निस्तत्रप्य, अन्योन्यशोभात्रयमाद् पशुव
सभाणा भृशभृशमाव ॥

S 79 प्रकृ र्ण—Expound प्रकृत्य (प्रभा) पुर सप्तो यन्व हेन
स्तिमितत्रेण—Whose speed was slackened कृत्स्न
इव—This accounts for कृत्स्न's absence at the meeting
of Rama and Bharata referred to above प्रविविहित—Pitched
उपहासो—A tent. दृशम्—Extensive सार्वेत्—प्रयोष्य

पार्वती तपश्चर्या ।

The piece is taken from Kalidasa's Kumara sambhava
(Canto V)

S 1 तथा—The scene is thus described—क्रोध प्रमो सह
सहसति पावदुनि। हे महती चान्त । तावत्स यदिर्मवेव्रजमा मन्मा
वस्ये मन्ने चकारे ॥ (III, 72) इदता हता—The disfavour
towards Cupid meant her own disappointment. प्रियेपु
नाहता—'मीश्वर्यवत् तन्व कः पद्मं वीपाय सभ्यते । मो चेद् विरह
तद्विनि माव । —M

S 2 न न्य—Effectual तथाविधं प्रेम—विनार्योत्तता हारुव
मयनिदिमाव—M पतिम ताह —पो मत्पुत्रप इति माव । —M
,दपमेव सलु सीगात्पेक्षित इद् मर्वाहम्प श्रीश्वर्यवत् चेति—M

S 3 तिरीश—शिव, the lord of mount कैलास परिस्पृश—
Having embraced

S 4 मनीषिण—Disjoin : मन + षिण (षण्यत्वादिवा-
स्ताधु) पेश्व—Delicate पक्षिण—Birds For the idea in
the second half of Sakuntala I 'इह किलाव्याक्रमनोऽहं वसुन्धर-
स्य साधयितुं य इच्छति । ध्रुव स नीलोत्तरक्षपत्रधारया यामीकर्ता ऐतदु-
पिर्भवत्यति ॥'

S 5 ध्रुवेच्छाम्—Resolute क प्रतीपवेत्—'नित्यप्रवणं य एवे-
द्यार्थाभिविष्टं मनो दुर्वांशमिति भाव ।'—M

S 6 वा मुनेन—Expound वा खी (आत्मखी) एव मुनि
(ष्टपाव) तेन मनोपयम्—For he was देवनाहम् (इ १)
पशोऽयान्ताव—Ending in success

S 7 मभिविष्ट—Intoxicated लक्ष्मण—तद् refers to गौरी
The name गौरीशिव was subsequently applied to the
mountain शिखण्डिमम्—Abounding in peacocks "ननु द्विजगणि-
पञ्चुरमिति भाव —M

S 8 विषो चन्दनम्—A विवेकगतमात्र The com-
ponents mean loose strung and 'sandal wiping
implying thereby looseness and whiteness in contradistin-
ction with the tightness and brownness of the bark
Mallinatha takes it differently उत्सव—Height

S 9 वसिष्ठ—Dressed वसिष्ठो ह्यःतभूपितौ—Amara
विशोऽहं—Har शैवल्—Moss For the sense of the śloka of
Sakuntala I सशक्तिमनुविद्धं शैवलेनापि ह्ययं मञ्जिनमपि हिमा
णोऽहं लक्ष्मीं तनोति । इयमधिष्मनोऽज्ञा वल्लभेनापि तन्वी किमिव दि
मधुतामो मण्डनं वाक्यतीनाम् ॥

S 10 रोमविच्छिन्न—रोमारूप तत्पूर्वनिवृत्त्या—Expound तरेव
पूर्वं (प्रथमं) अन्व तत् तत्पूर्वम् तद् यथा तथा निवृत्त्या Tied (i e word)

for the first time कन्यागुणास्वाम्—A periphrasis for अथर्वम्
Of ब्राह्मीगुणस्यानमविनिर्णयः (Kumara I 37)

S 11 राग—Red dye स्तनाङ्ग तात्—'पत्रनममठे स्तनयो
रगरोच्चादिति मात्र ।—M अङ्गुण—A cosmetic इन्दुर्क—A ball
for playing अक्षमूत्र—A rosary

S 12 परीवर्तेन—Rolling स्म दृपते—'पुष्पाधिःसौकुमाया
दिति मात्र ।'—M धातु पिनी—वा. वृत्तामुग्धत्त हृदयानीकरोतीति
Using the arm for a pillow निषकुपी—Sitting स्पष्टिष्ठ वटे—
On the bare ground

S 13 निक्षय—A deposit. 'व्रतस्य वा तस्यो ह्योदयेना
एव तादृशु दर्शनाच्चादितमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु क्लृप्तोऽर्थमस्तीति मात्र ।'—
M For the idea of R. VIII 59 इत्यन्यत्र ह्य भाषिते कलहसीपु
मराहसै एतम् । पृथगेपु विहायनाशित परनाधनकृताह विभ्रम ॥ त्रिदि
षोत्सुभान्यवेक्ष्य मा निदिना कल्पममी गुणात्तस्यो विदोः तत्र मे सुख्यथ
हृष्य न ह्यवदन्ति।तु क्षमा ॥

S 14 गुरो रगति—'उत्तम कुमारेदयोऽपि न तेषु दुप्रजात्पश्य
निरतिवत इत्यर्थः ।'—M

S 15 समिमीत—Measured The root is मा इयमेव सतु
विशगस्य वा बाह्य वक्षिपाडनऽपि न सुभ्रान्तीति मात्र ।—M
For अक्षिमादय of R. I 40 परस्यतक्षिपाडनमद्वोऽक्षिभवत्सु
मृगद्वन्द्वेषु परमती स्यन्नावदहृष्टिः ॥

S 16 अभिरह—Ablution आतवेद्म्—Fire इत्तसिद्—An
upper garment. अर्षातिन्—Learned, here reciting hymns,
etc. न धम समीक्ष्यते—This with another adage of the
poet—स्त्री पुमान्निहयाल्येशा वृत्ते हि मद्दिश सताम् (Ku. VI 12)
have their joint parallel in Bharabhoṭi's गुणा पृथग्व्यतिर्गुणियु
न च त्तिद् न च दय (Uttaracharita)

S 17 द्विदोषित्त्वद—i. e. animals between which there
is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake

and a mungooce and so on **फलद**—A fruit. 'अहिंसातिथिपत्न्या-
तिपदिचर्वाभिर्भक्त्याश्नन् वनूतेत्यर्थे ।—M

S 18 **मांस**—Delicacy

S 19 **मुनीनां शतितम्**—। c लीङ्तर वाच्यत्वं निर्मितम्
—Expound **काण्डवन्दन** (according to M) or **काण्डवन्दनपद्याम्**
(**काण्डवन्दनेन पद्येन च**) निर्मितम् **काण्डवन्दन** in the singular form as
Mahnatha takes it must not mean 'a lotus wrought of gold,
for in that case it would practically come to gold without
any element of a पद्य in it. The word must necessarily be
taken to mean the celestial lotus of gold blooming in the
सम्पदादिनी. That is with allowance for the mythical character,
a natural flower with the gold or fire element predominant.
The dual form is quite consistant

S 20 An instance of **पञ्चवाहि तपस्**, the sun forming
the fifth अग्नि

S 21 **गमस्तिमि**—By rays **कमलक्षिय दधौ**—'यथा शक्ति-
पादकमलं न म्भायति प्रत्युत विकसति तथा' तदीयं मुखमासीदिति भा० ।—
M **दयाद्**—A corner of the eye **इयामिका**—Blackness

S 22 **उदुगति**—The moon (उदु— a star) **पारणाविधि**—
Meal 'साध्यपाचनयोर्भेदेन उरगेन साधनाम्नापशवृत्त्यर्थे ।'
—M न चूष साधन—'तृप्तोऽप्यवाचितोपरिपन्नेन मेघोदकेनेन्दुकि-
र्येण जीवतीति प्रसिद्धम् ।'—M

S 23 **द्विविधे**—। c. **नक्षत्रेण** (moving in the sky) and
इन्दवमग्नेन (fed by fuel) representing respectively 'सञ्चितारम्'
and 'चतुर्णां दक्षिमुत्तम्' mentioned in verse 20 M's reading
'द्विविधे' and its rendering by 'पञ्चविधेन' are obviously inappro-
priate. The epithets **निष्कातपरा** (very much heated) and **वारि-
निर्झर** (sprinkled with waters) should be construed in
sense with **मुवा** as well **तपात्पदे**—In rains **उत्पद्य**—expiry)

S. 24 हियता. छगम्—'हियता इत्यनेन पक्षेण सान्द्रत्वं
 नगभित्ते स्तैः ३५ च गम्यते ।'—M ताडिता रातः—'स्तेनाधारात् मादं च
 गम्यते ।'—M. पयो चूर्णिताः—'कुवदादिन्वादिति माव. ।'—M
 The expression एवोवरोस्तेषु occurs for the second time here
 (see sl. 8 above). वती—A fold of skin (on the abdomen)
 स्फटितः—'निम्नोश्चटस्वात्'—M. चिरेण—'न तु शीघ्रम् । प्रनिबन्धना-
 दुल्लादिति मावः ।'—M. प्रवेदिरे—'प्रविष्टा न तु निर्गम्यु । पतेन नाभे-
 र्गन्मीपं गम्यते ।'—M प्रथमोदविन्दत्—'प्रथमविशेषणेनोदविन्दुषां
 विान्त्वं बहुवचनान्नातिविःकृतं च गम्यते । तथा च शिःस्त्वनाम्पन्ऽऽगम-
 नयोर्निर्वाहः ॥'—M.

S. 25 विद्यादयाम्—विद्यायां गेत् इति निरेत्—A house
 निन्दः—Dense. रन्तरात्प्रवृष्टिषु—Expound कन्तरात् as a
 व्यक्तिकागवृष्टीति. Cf. Kirāta, IV. 29—'तु गान्तरं सान्नायारितीकैः'.
 साह्य इव रिपताः—'इयेति चक्षुषा विभोक्तममेवोत्प्रेक्षते । साह्यं तु
 'आदित्यकन्दारनिन्दोऽनकञ्च सीर्मूमिपयो हरये यमत्र । अहस्य रात्रिश्च इमे
 च हन्त्ये धर्मय जानाति नरस्य वृत्तम् ॥' इति प्रमाणसिद्धत्वा श्लोत्प्रेक्ष्यमित्य-
 नुसन्धेयम् ।'—M. क्षरा—Night.

S. 26 हिमोदितर—Wafting frost. सहरद—The month of
 पौष विद्युक्त—For it was night. See note on sl. 31, p. 25
 चक्रगावयोः—An एटशेषद्वन्द्व

S. 27. पद्ममण्डपनिघता—The समासान्त 'ङ' is accounted for
 by the rule 'गङ्गन्धेत्'—'. The further restriction—'गन्धन्धेत्त्ये
 न्देहान्तप्रहणे' कर्तव्यम्—is also applicable to the present case,
 गङ्ग being a natural part of the सुत. The rule उपमानाद्य
 has no scope in the present case, that being concerned with
 गङ्ग and not गुणञ्च. By the principle—'धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य
 संविद् । सादृश्यात् ।' (Vāmana)—other points of resemblance
 than the one noted between सुत and पद्म, such as their form,
 delicacy &c, are also to be understood. सौत्रमन्दाङ्गम्—Union
 with a lotus. The meaning of the whole verse is that Umi's

face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a veritable lotus on the water

S 28 स्वयं वृत्तिता—Subsistence on leaves of trees dropping by themselves i.e. on decayed leaves काष्ठा—A kind. अवाकीणम्—Was given up अणति च—'नामान्तरसमुच्चया यंश्रुता—M पुराविद्—Historians or sages

S 29 पेल्लव—Delicate रक्षयन्ती—Emaciating आनि-
तम्—महद्वच निर्मा च (समाहाते द्रुन्दैश्चवदाव) अत्यन्तसयोग द्वितीया
वृत्तम्—Greatly, by far

S 30 अरिन्—Skid (generally of a deer) मयाह—A पठाञ्च
staff प्रणम—Bold प्रणमव—Spiritual प्रणमाद्यव—महाचर्यामम
The four आश्रमस्य are—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो वसिष्ठतया ।
एते गृहस्थप्रमवाद्ब्रह्मचर्यं पृथगाश्रमाः ॥'—Manu

S 31 आतिथेयो—Hospitable बहुमान—Respect सव्यां—
Worship प्रत्युदिषाव—Received मान्येऽपि चेतसाम्—For this
साङ्ख्य of Bhagavadgītā 'विद्यावितपसस्त्राग्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि खेव द्रवपाके च पण्डिता समर्द्धिम ' For the idea in the
verse of आकृतिकिरोपेवादा पर करोति—Malavikā also
Kṛitā III 12—धीतस्त्वृक्षानामपि मुच्छिमाजा मवन्ति भवेषु दि
पक्षपाता ।

S 32 विनीय नाम—'नापेक्ष्यमाये ।—M Feigning to
have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking
प्रचक्षुषे—Began अनु ,हम—Not omitting decorum.

S 33 समित्कुम्भम्—समिधश्च कुशाश्च ('जातिप्रामिनाम् इति
द्रुन्दैश्चवदाव)

S 34 आवर्जित—Sprinkled प्रवाल—A sprout. अनुवन्धि—
Continuous वीक्ष्य—A creeper चितो पादकेन—Expounded चितो
रूपेण पादकेन That means naturally red तुलामाशोइति—
Resembles दन्तवासना— अत्र तुलामाशोइत्य सादृश्यवाचित्वात्तयोने
ऽपि तुल्यार्थानुकोपमाख्याम् इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सहावाचिन

एव प्रत्यात्"—M The author of तत्त्वबोधिनी takes it as 'सहाये एतीया

S 35 कास्य—हारिषु—This suggests a possibility for absence of प्रसन्नता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others is not so for an ascetic. इतरवाहि—Vocative of 'हो, feminine of 'ह (the समासान्त by PL. V 4 113 'बहुमोहो सव्यक्तो स्वाहात्पद् ।'

S 36 पापदुक्षे न हाम्—Cf 'यत्राहृदिस्य गुणं व्यनक्ति ।' अत्रमिचारि—True तरसि मत्तम्—Even ascetics would draw lessons from your character

S 37 सुप्तयि—See note on sl 51, p 29 अवादिह—Untainted सान्धय—With family

S 38 साविनि—Noble-minded 'प्रसन्नताभिराये'—M मनो . मन्त—Expound मनसो निर्विशयव्यक्तमो एतदास्तथा With whom अर्थ and काम formed no objects of the mind

S 39 सत्कार—Honour, hospitality सम्प्रतिवस्तुम्—To understand सतां इत्यने—Cf 'सम्बन्धनायापनार्थमाह ।' (RII 58) साप्तवदीनम्—Formed by an exchange of seven words

S 40 अयं जन—Refers to the speaker himself The use is frequent. प्रष्टुमता—See note on sl 32, p 25 रहस्यम्—A secret.

S 41 इदितम्—'एकत्र समाहृतम्'—M अस्यायम्—Not to be sought (because already in possession) For the idea in the verse cf R. II 47 'रक्षातत्र जगत प्रमुत्सव नव वयं अस्मिन् वपुषि । अहरस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन् विद्यामुर प्रतिभासि मे त्वम् ॥'

S 42 अनिष्टात्—Such as the loss of the husband &c प्रतिवति—Pursuit.

S 43 सङ्घस्य प्राकृति—Cf Kadamban 'महो दुर्निगता व्यसनोपनिगतानां परीहशीरव्याकृतिमनमिमानीयामात्मनीषी कुवन्ति ।' सुम्—Alternative 'or सुम् Thus Vamana—उदासन्तादभ्युत्प्रेते

सूचये—सूचिं प्रदीतुम् । 'क्रियायोरपरस्परं च कर्मणि ल्यानिन' इति चतुर्थी-
 क्षमिमर्श—Outrage

S 41 प्रशेष—Evening The meaning is Your adoption of an ascetic garb necessitating the throwing off of ornaments at this tender age is as pitiful as it would be if the aurora were to appear at the early part of the night with the consequent dispersion of the moon and the stars For a cognate idea cf चलीमसाशदसमभूजा मुनेन सादृश्येन लोभसण्डुना । कतुपकाद्येन विचेदप्रकाक प्रमा । दृष्टया क्षतिरेव शर्वती ॥ (R II 1)

S 42 उपरन्ताम्—A husband Object to प्रार्थयते understood क्षमिष्यति सूचये—Rhetoricians would find a flaw in the employment of different words for the same idea

S 46 निवेदिनम्—'प्रार्थयित्वा सूचितमित्यर्थः ।—M प्रार्थयित्वा-
 क्षम—Expound प्रार्थयित्वास्तौ दुर्लभमर्थः Rare when sought

S 47 हिया—Hard 'वस्तुशामीदृशी दृष्ट्या न कथये स नूनं बहूदाय इत्यर्थः ।—M

S 48 दिगं पदम्—This supplies the दृष्ट of the चयाच्छेदा The adjectives with slight modifications are applicable to शशीदृष्टेः as well

S 49 लवेनि—I understand सूचये—Is afflicted सौभाग्यम-
 हेतु—It is presumed that the youth who would aspire to win Umā's love must himself be exquisitely handsome वक्षत्रम्—
 The face क्षाण—Having curved eye lashes

S 50 पुरांशम्—That is, कृत्वा^पपदम् to which stage the speaker still belonged (of course in appearance) Cf प्रथमाश्रम above (sl 30)

S 51 प्रविश्य—'आप्यवदु (दृष्टवमुदाशयेत्यर्थः ।—M आप्यवदु—
 Vo d of collyrium (because of the vow)

S 52 क्षमोः चतु—The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would

be for the task of an umbrella She is thus attempting an impossibility

S 53 अधिध्वज—More opulent रक्ष्यहाथि—Not to be won by beauty पित्राङ्गणि—शिव (विनाय being the name of his विश्व or चतुस्)

S 54 पुगारिमद्राष्टमुक्ष—A सापेक्षव्यय (of a somewhat unusual character) शिलीमुख—An arrow व्यापवरातम्—So as to penetrate long or deep सङ्घिनोत्—Wounded विशो-
नै—Shorn of the body पुष्पशम्भु—Cupid, the flower-
bowed The समाप्तान्त (सन्द्) by P3 V 4 132 'चतुस्रम्'
which, however, is optional here by Pa V 4 133 'वा
व्यायाम्'

S 55 छत्रिका—An ornament for the forehead, a त्रिषु
सङ्घ—A curl of hair आतु—Ever निर्भृति—Ease

S 56 उभासरो—Sung in ballads कित्त—See note on
the word under s! 78, p 16

S 57 त्रिभाषणेपाद्य—This may be taken either as a
तत्पुत्र or a बहुव्रीहि In the latter case त्रिभाषण would mean
तृतीयभाषण by the principle—संख्यासङ्घस्य वृत्तिविषय पूर्णार्थस्वमित्यहे
यथा 'अज्ञान.' 'सङ्ज्ञान' इति अङ्घ्र्यशब्द—Expounded अङ्घ्र्या (itself
a बहुव्रीहि) शब्द दत्त्वा सा

S 58 दयालम्बत—Was blamed.

S 59 विचिबती—Searching

S 60 प्रतोदाभिसुत्र—The प्रतोद in the case of मनोरथ
would mean some tangible sign of its future fulfilment in
the form of a response from the object of pursuit, while the
दृश would be union with that object

S 61 अमोक्षम्—With tears. The tears were excited by
the sight of her emaciated form दृषा—इन्द्र सीतल—Ploughed

land तदवपश्याम्—अत्रावपश्यतामित्यनेन गताद्यत्वे तत्पश्य वेद्यथापत्तेरिति भिन्न इदं वेद्योत्पन्नं कमेति युक्तमुत्पत्त्याम्—M
अवपश्य—Drought

S 62 परिहास—Supply वा after it स्वयञ्जित &c—This suggests his inward delight.

S 63 अवपश्ये—'इत्यायावपस्यादयो गुणगुणिनोर्मेदाभेदात्—
Vāmana The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole' The present (अवपश्ये) is a case of अभेद between गुण and गुणिन् and the समास is समानाधिकरण (अवपचासौ हस्तइव) The other (इत्यायम्) is a case of भेद and the समास is उपधिकरण (इत्यायाम्) इव वाङ्—
Having settled her speech

S 64 मनोऽयम्—See note on sl 40, p 41 इच्छे—
An adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be इच्छेत्तर and इच्छेत्तम When used as an adverb, the forms will be °इशाम् and °इशाम् मनो विपत्ते—
There is a pun on the word इय मनोरथः, unlike ordinary इयः, have access everywhere

S 65 आह—The use—a present tense for the past—is condemned by Vāmana The root is अ् which optionally gives for its first five forms in अह्—आह, आह्यु, आह्यु, आह्यु & आह्यु वर्णा—प्रदाचारी अनुवृत्ति—Approval

S 66 अवपश्ये—The negative implies अप्राशस्त्य 'तस्मात्-
इवमभावश्च तदव्यक्तव तदवपत्ता । अप्राशस्त्य विशेषश्च मत्रयां पद्
प्रकीर्तिता ॥ आमुक्त—Put on कौतुक—A bracelet तत्प्रथमावपश्ये
नम्—Construe तत्प्रथम as a बहुव्रीहि like तत्पूर्वं in sl 10

S 67 दुहृह—Silk cloth कञ् छण—Having figures of swans (in couples) on the border,—a fashion of the day

S 68 चतुरङ्क—A square courtyard or a hall with a roof resting on four pillars अवकीर्ण—Impressed विद्योभेदात्—

"अतरस्य तत्र दृष्ट च इति चधरात् 'स्वाङ्ग।च्चो गसर्जनादसपागोऽधत्' इति विङ्ङगन्त ङाप् ।" —M The dictum giving the scope of the application of इति is in full as follows—अद्व मूर्तिम-स्वाङ्गं प्राणिष्वमविहारकम् । अतः यत्र दृष्ट च तेन चेतस्यासपायु म् ॥ परमभूमि—A cemetery (पेत = dead)

S 69 प- इत्यति—'अनुसंभवस्य मन्माङ्ग णादिति भाव '—M

S 70 विदग्धना—'परिहास '—M उदास—Wedded The root is बहृ वृद्धोऽम्—See note on महोक्षा (sl. 22, p. 5) स्नेरमुष्ट —The ascription of smile to the face is लौपचारिक The root is स्मेर is स्मि 'to smile'

S 71 The epithets कान्तिनी and नेत्रश्रीमुखी are to be construed with both दृष्ट and दृशम् 'यागेऽव चो वा सम्प्रति तु दृशमप्यपति द्वय शोचयमिति पिण्डितार्थे ।'—M Rhetoricians would read the second च immediately after त्वम्

S 72 वयु विरुपाङ्गम्—'वैरुप्य च त्रिनेत्रत्वादिति क्षोःस्वामी ।' —M "सर्शङ्गप्रधान अधुरा वस्य विरुपं तस्वताङ्ग द्विवक्तव्यमित्यर्थे '—Uddyota अहंहरत्रयता—Rhetoricians have found fault with the use and would suggest improvement by 'अलक्षिता त्रिनि ' (See Kavyaprakasa, VII) दिगम्बर—A euphemism for त्रय Similarly is प्रज्ञाचक्षुस् used for अन्व रेषु सुायने.—Thus the popular saying—'अन्व वायते र प माना विष पिता श्रुतम् । शान्वा. कुलमिच्छन्ति दृष्टान्मिहरे जना ॥' Contrast R. VI 79 'कुलेन कान्तया वपसा त्वेन गुणैव चैस्तद्विनदप्रधानै । त्वनात्मस्तुल्यममु वृणीथ त्व ससागवत्तु काशनेन ॥' व्यहृतम्—Taken singly

S 73 क-क-'शौ क्कौ महान्तः सुवपः ' सूय—A sacrificial post.

S 74 प्रैरमाद—Quivenog भाविते—Were east.

S 75 परमार्थ —In truth कल्प—The root is वृ See note on आह (sl 65) above

S 76 प्रतीकम्—The lengthening of इ is justified by the rule षडसर्गेषु षड्पञ्चमस्य षड्दन्तम् (P's VI 3 122) निगमिण — D passionate एभि = इद् व एवं इद्भित्त्वेऽवचनस्य मात्प्रमिप्रा-पत्वादेमिति षड्बचनेन पाठो गौ न विरुध्यते । —M

S 77 अशिक्षित—A pauper त्रिशोकाऽExpound इत्यन्वयो लोकविशेषोक्त 'न कर्गपि भक्षित्वाद्दुःखापदेशेन' (हरश्चे चिना) पाठोऽहा- would give the form त्रिशोकी पितृक्षेत्र—A cemetery (सघ्नम् = a dwelling)

S 78 विद्वद्—Optional for अशिक्षित See note on sl 49, p 29

S 79 अमरौहम्—A god (भोऽम् = an abode)

S 80 प्रभिन्न—Ruttish द्योति &c—For a parallel expression see sl 88, p 5

S 81 अयुताहम्—Depraved आमतन्त्र—Designate The root is अ आहाम्—The self born (here Brahmā) प्रभव—Birth

/ S 82 आत्मवृत्ति—Self willed अशनी—Blamable

S 83 आलि—सलि A vocative पुनर्वि क्षु —For he is स्फुरितोत्साहर Construe स्फुरितोत्साहर as स्फुरितोत्साहर मया रक्ष्य where अर = a lip (strictly the lower)

S 84 अचल—That is, अचिन्तु अचल स्फुभिन्नपरदृष्टा—C/ एयोद्योत्सेऽविर्वाणमरति (sl 8) हरहरमाह्वय व—That is, having thrown off the disguise For the scene of Go'dsmith's Edwin and Angelina

S 85 इच्छाम्—Refers to अचल above इच्छन्तः—Reluc- tant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire न द्या न अर्था—This is explained physically by इच्छन्ती and इच्छन्तम् and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (इतो यमिष्या- न यथा above) the succession of the two states being quick and almost negligible Malinātha connects the pheno-

menon with उच्यते which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding, which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above. The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other. For the picture of Śakuntala अनुशाम्य मुनिनर्भं सखा विनयेन दारितप्रस। । स्यानादनुचलन्वपि गत्व पुन प्रतिनितृत् ॥ (Act I), and हृत्ययो मित्नादप्यशूद्रेधीमवति मे मन । पुन प्रतिवृत् श्रेष्टे सान्, श्रोतोवदो वया ॥ (Act II)

S 86 राम श्रीत —From this we can infer the existence of slavery in ancient India अद्नाय—Instantly. निरमर—Arising from penance क म सज्ञ—'कश्चाप्यवा केशेन विनयमाहर्ष्ये ।—M केशेन चने—'सकन केशो न केशेन इति सार ।"—M

प्रस्थानकौतुकम् ।

The scene of Śakuntala's parting taken from Kīlidasa's famous play Abhyanana Śakuntala (Act IV)

P 41 उच्यते—The English use is an exact parallel to this, both in sense and syntax कुमुदावचयम्—Plucking flowers Vāmana condemns the form उच्यते, the correct form, with him, being उच्यते by the rule इस्तादाने चेरह्येव (Pa. III 3 40) The सूत्र giving his view is अवनभावभावयोर्द्वौ द्वौ च्छ्वस्वस्वत्पासौ शब्दाभास गान्धर्वेण—The eight forms of marriage are 'माहो देवस्वर्षेणै प्राश्रयस्वस्वदाह । गान्धर्वो राक्षसश्चै पितृवशात्प्रमोद्वस ॥'—Manu. निर्वृत—Performed निर्वृत—Happy रावपि—Expound राज कविनिव When applied to a ऋषिय sage like विश्वामित्र it would be expounded

as राजा वासो मन्विष्य इक्ष्वि and देवि are to be expounded always in the latter way इष्टि—A sacrifice Derive वन वि विमृष्ट—Dismissed स्मृति वा न वा—Anasīās apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore विमृष्टा—Assured न तादृशा . चरन्ति—Of 'सप्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' and पारकुत्सवे न रूपम् (sl 36, p 31) प्रतिपदन्वहे—Will do

P 42 नेरदरे—Behind the scenes अपाहा—Has offended प्रहृ हवा—Delicate by nature सुहमबोर—Of Kādambari 'अवशेषा हि मुनिजनप्रकृति' Bāna associates with a class what Kādāmba associates with an individual The justification should be sought in the character of the speakers

P 43 अग्रहतात्—For the form of the compound see note on sl 63 p 44 मानुषोर—Relenting प्रागम्—मामान्ये नपुं इम् स्वानाम्—A souvenir 'वृत्पदपुटौ वदन्म्' इति कण्ठे लनीर् पितृम्—See note on sl 78, p 46 द्विष्टम्—Define घृत्तर्षिष्य मानार्ता इषांतातां निरक्षं । सक्षेपायंस्तु विष्टम्भो इक्षवपानप्रयोजित ॥

P 44 इहृदिश्वाम्=सस्तावसन्तिभ्यम् वतिरोपधीनाम्—A periphrasis for चन्द्र The history of the designation is connected either with the influence of the moon on herbs or with the application of सोम as a common expression for both a particular plant and the moon सोदृदि are annual plants 'ओषधे पक्षपाकान्ता बहुपुष्पफलात्मा ।' (Manu) For the idea of the sloka of 'सहस्रपविर्भन्ने द्वात्रिंश च सुमानि च', also 'नीचैर्गच्छत्युपरि च इहा चक्रेमिदमेव' सहमणीय—A euphemism for मह इमतेभ्यो, देवताद्विती, वसनेय &c. are other examples of a similar use The moon and the lily, as also the sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife इहृद्वाम्—इहृ is equivalent to इहृत्त विशेषणमात्रयोगो विशेषप्रतिपद्यौ—Vāmana.

P 45 तुहिन—Frost अपसन्न्या—See note on अपसन्न्यात् under P 43 पट्ट—A thatch आपच्छमान —कारिणेव by 'बाला दमहन' (P. 1 3 28) अपटीचेवेण—With a toss of the curtain (अपटी= a curtain) The expression is used when a character enters the stage without previous announcement इस्तपादम्—Expound इस्तौ च पादौ च (प्राप्यदृष्टादेवज्ञाव) काम मवतु—The same reproach is extended to प्रज्ञापति as well Cf त्वमांता प्रापसु। स्मृतोऽसि च शकुन्तला मूर्तिमती च - लिख्य । । न नपस्तुल्यगुण श्रुत्वा चिरुप वाच्य न गत प्रज्ञापति ॥ (Act v) असत्यसन्धे—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement परिणवदृष्टेऽपि हे प्रतिष्टे कुत्र स्व मे । समुद्राशना चार्थी सखी च युवयोरिवम् ॥ (Act III), also पूर्वकमत्र दिवसे दिवसे मधीय नामाक्षरं गणप गच्छसि वाचदम्बन् । तावदिष्ये मश्वरोऽथगृहप्रवेशे नैता जनरुतव समीपमुपैष्यतीति ॥ (Act VI), where तत्र refers to the अङ्कुलीवक्र presented by the king to Sahuatala येन कारिता—The other form allowed by इन्द्रोऽन्यथाऽग्राम् (P. 1 4 53) would be येन सद्यः पदै कारितम् । तादृशाणि मन्त्रयित्वा—Refers to expressions like those quoted under असत्यसन्धे above. अभिज्ञान—A token. सखीवामो—For she did not await कर्ण's approval of the marriage आपन्नसत्वा—Pregnant

P 46 सुखशयितप्रचित्तम्—सुखशयितं प्रच्युम् (सुमुत्सुगौः क्लिग्वाया क्लिगार्थाशम्) Cf पमशान् रथनाश्याय सर्वोऽकाणान्निम् । त्वामाणोऽभिनिर्वातु विप्रभ्योऽपविचारक ॥ Mahabharata Also Ramayana —स जगाम २३ शीतो हामपादप्रसारक For the practice of R X 14 शोणमिद्राभ्रविन्दैः पावनेऽवलोक्ष्यै । मृगशीननुगृह्यन्त वीर्यशाय निजानृषीन् ॥ दिष्ट्या । शिता—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion. Thus Shakespeare 'The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact Or the meaning may be—Even without any

exertion on my part the object of my heart has been attained
 The object evidently is marriage with दुष्टवन्म् of which he
 himself speaks in ११ १४ सुसि११ अदृता—Of विद्या प्राक्षणवेत्याह
 शेवधिष्टेऽस्मि १३ माम् । असूयकाय मां सा दास्यया स्या घोषयत्तमा ॥
 यमेव तु शुचि विद्या विवत द्वाचारिणम् । तन्मे मा देहि विप्राय निधिपा
 याप्रसादिने ॥ (Maou II 114) with its counterpart in the शुचि—
 विद्या इ वे द्वाङ्गनाश्याम गोषाय मा शेवधिष्टेऽस्मि । असूयकायानृश्वे
 उशताय न मां वश घोषयती तया स्य म् ॥ यदेव विद्या शुचिमप्रसक्तं मेधा-
 विन द्वाचर्योपपन्नम् । वस्ते न दुष्टेऽस्मिन्वना इ तन्मे मा दूया निधिपाय
 यद्वन् ॥ अन्तरोपस्था—अन्तस् in 208 a metre here It also means
 a वेद भूतये सुत्र—This is to be construed in sense with हामी
 as well for the well known fact of a sacrifice which promotes
 the preservation of the world being possible with the fire
 elicited from the हामी wood For the world preserving
 character of sacrifice of Maou III 76 'अग्नीं प्रास्तादृति सम्य
 गादित्यमुत्तिष्ठते । आदित्वाग्वायते ष्टिर्द्वैष्टेऽन्नं तत प्रजा ॥' इत्कण्ठ-
 साघाणम्—Mingled with anguish उपस्थिनी—Fit able चूर—The
 mango मनुदृष्ट—A basket वाहा क्षमा—Calculated to stand
 a lapse of time समाहम्भन—Decoration, सृगतोचरा १३-
 यामि—The द्वितीयाश्रयवत् with इति in all the existing editions
 is due probably to a confusion arising from the प्राकृत forms
 The proper reading would be प्रयजा Thus Vamana
 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्ति । परिगणरस्य प्रादिहत्वात् ।'
 P 47 सुप्राप्त—Flowers The word in this sense is
 feminine and always plural 'आप सुप्राप्तो यथां अस्त्राणि सिद्धता
 सम ॥ ९४ सिप्रया बहुत्ये स्युरेकत्येऽप्युत्तरायम् ॥ सिप्रामञ्जिता—
 Having bathed with a full plunge Does it indicate that
 सिप्रामञ्जन was not usual with the ladies there, being
 enjoined only on special occasions ? वीरपसविने—The origi-
 nal sense of the word वीर (akin to the Latin 'vira' 'virago')
 was 'a man or 'a male' which sense is still preserved in

वयाह — 'धातोर्धातोरे वृत्तेभास्वर्धेनोपसमाहात् । प्रसिद्धेऽपि वृत्तान् बभंगो
 ऽर्धमिवा क्रिया इति पाभूत्—'बोकिन् प्रति कृत्म्—Is turned into
 a reply छायाहमे—A मध्यपरधोपी समास वृत्तेऽप्य—A lotus वृत्ते
 (लले) वृत्ते इति वृत्तेऽप्यम् (वृत्तवत्समास—अनुहृत्) अनुहृत्-
 पवन—A वृत्तादि The wind is called अनुहृत् (favourable) when
 it blows in the same direction with the traveller Cf R
 I 42 पवनव्यानुहृत् इत्येव धेनासिद्धिरिति । राजोमिन्नुगोतकीर्ण
 रत्नपुत्रास्तद्वैश्वानरी ॥ The word अनुहृत् as used with the wind
 probably indicates an age when navigation was carried
 on in India

P 51 ज्ञाति—The word is masculine the verbal affix
 being क्तिन् and not क्तिन् जगन्निश्चयम्—'Aside' in whispers
 त्वया मय १ सापेक्ष समास, equivalent to उपस्थितत्ववियोगत्व
 रद्गाणो—Cf R XIV 69 नृन्ध मय्या वृत्तानि वृक्षा इमानुपात्तान्
 विशुद्धंरिष्य । तस्या प्रयत्ने मन्दु त्मावमत्तत्तन्मायीद् रुदित वनेऽपि ॥
 तामन्त्रविद्ये—Shall b d idicu स तर्वास्नेहम्—Expound सोर
 याया स्नेह or साद्यया स्नेह according as the sense is
 'a sister's affection' or 'affection for a sister' The
 स in सोर्या (with its masculine सोर्ये) is a contraction
 of सह which means समान (common or same) For
 a similar use of स, contracted or otherwise, cf सोरा,
 सतीत्य, सत्की, सद्गोत्र and सः जगन् धूनेन—अमेरे रे वा सञ्चितवती
 Take the word as मनुस्त्रत्वव्यस्त with सञ्चित (भावे च)
 निश्चय—A trust

P 52 शत इव—The sentence begins with शत a
 singular noun and subsequently connects it with a plural
 pronoun (understood) which is hardly defensible grammati-
 cally मन्द्य—Slow च दस्य—Safely delivered निवस्य—A
 garment मगवितोषण—Sore healing पुग्रहृत्—Treat the समास
 under the मपुत्रत्वसङ्ग class For the use of अपत्यकृतिका

(Uttararamacharita) कान्तपो वृत्तिम्—A कान्तपोवृत्तिम् equivalent to उपरुद्धनकावृत्तिम् with उत्तमता, the adjective to कान्तपो, being assigned its proper place

P 53 कोशान्ताम्—As far as the water's edge Expound वा वदकान्तात् (वाद् मयाः तामिविधिषा इत्यव्ययमात्र) मर्यादा (exclusion) is the sense in the context and not तामिविधि (inclusion) दुष्कामद् करोमि—This has been construed as referring to her separation from दुष्कामत् But it would be more consistent if taken to refer to her dear separation from her associates in the hermitage अगपि कामम्—This alludes to the well known separation of a चन्द्रकाक couple at night Cf. 31 26 p 39 सधनवनम् Whose wealth consists in self-restraint The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake अशान्ददृम्—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives

P 54 वनीयस—See वनीयस above मरुती—Expound समार पन्थिष्वामा मा See note on मोक्ष्या under p 51 विप्रकृष्टा—Ill treated. प्रनाम्—Against अनुवेदिनी—Not puffed up with pride वाम—Perverse बाधि—A bane अभिगन्—High birth

P 55 तत्र - परिचरति—For a parallel expression of Ramayana मरुत्तु परिचरति वैश्याज्जेडमिवच्य च । एतत्तन्तावत्तु दुष्कामत् त्वामिममविचरति ॥ परिचरति ते—अर्थात् पतिमोभाग्यम् प्रत्यभिज्ञान—Recognition युग—A couple of यामात्र here चतुरन्तमदीमपत्नी—A चतुरन्त बहुधादि would give the form* सरत्नीका For the idea of परिचरति यम् quoted under notes on p 45 In चतुरन्त (elliptic for चतुर यामात्र) the omission of the विनाय is explained by the principle 'चिरयामात्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ'—Yamana For a similar use of चतुरन्त see Mahabharata, Ad.

Parva, ch 68, sl 3—' वीराना वदन्तो दुप्यन्तो नाम वीरवान् ।
 वृषि-वा-शतु-स्ताया गो-पा भरतमचम ॥ Also ch 74, sl 108—“एवा-
 एतेऽपि हि दुप्यन्ता वदन्ता । वनमहाम् । अनु-गमिमासुर्वा पुत्रो मे पापवि-
 दवति The present use was evidently inspired by the above two
 निवेश—Having got married For the sense of Mahabharata
 'इतिरेव त्रिव काम निवेशेऽस्ययम् । सनाम्नो वदन् इत्यामुप-
 ऽशचन ॥ भवान् निवेश प्रथम ततोऽथ सीम , निरेतायाति-गं मूर्ति
 इत्यामैभ्य चपामि सो ॥ This sense is preferred to the other
 (viz having placed the on the throne) in which the word
 occurs in R XI 97 (स निवेश कुशावत्या रिशुनातादुभ कुशम्) on
 the ground of propriety, the word being connected here with
 the mother who is more interested in the son's marriage
 than coronation and the idea of coronation being well set
 forth by the expression न-विन्दुम्भोज, also fittingly con-
 nected with the father, which otherwise would be a meaningless
 superaddition Here अग्रतिथ, निवेश and तर्पित भोज
 indicate respectively द्विविजय, विवाह and राज्याभिषेक For
 the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf R VII 71
 अयमपिगत र्यन्त षु मन्त्रिण्य विप्रविप्रममिन्य इकाद्यजायाममेतम् ।
 तदुपहितकुटुम्ब शान्तिपार्योत्सुकोऽभून् हिस ते इत्युयै सूर्यवदा गृहाय ॥
 The desirability of the three things noted above and in the
 same order is also manifest in the quotation

P 56 वृत्र—A cottage निवासो पन्थान एव—Farewell
 अथमचारिणी—Distinguish from मङ्गलमिणी सविशेषम्—Thought-
 fully पतिवहीनृ—A husband विशद—clear प्रथमम्—Fully

दुर्योधननिर्वदः ।

The scene is taken from Bhattacharayana's Venisambhara. A sequel to the death of Duhshyana, Virasena and Karna.

P 57 निवृत्त—Despondency या जय—Whose desire (मातृ) foliage is gently moved (सुवाहित) by the breeze (मातृ रज न) cool and fragrant through its blowing over the lotus s in the lake मान रजन्—Derive म तति (अन्तर्गत) रजति (अन्तर्गत) इति This sense of मातृ is opposed to what we find in 'दो विना पृथगी वाता' in the declension of मानरजन् there will be no मन्वकारण of the य before vowel termination being noun; with the accusative plural. It thus differs from वदन् व्यवाय—Popularly called यद Derive : व्यज वदति (व्यज्—इध + यञ्) सर्वगति पुनरिति व्यक्तत्वं निवृत्तयवा वदति इति—मा. वादय—Derive : वादेन विपरीति (वाद—पा + क), अदा .. लन—A fan (originally of a palm leaf) unwrought by human agency (lit not begg'd of one as an artificial thing would be) Or the word may be taken as a वदुर्वीदि' in which no fan was sought or needed' Applies to the wind हृत्तन्दन—A tree of paradise. Thus Amara ' वयं ये दैवतयो मन्त्राः परिजातकः सन्नामः कल्पवृक्षस्य पुंसि वा हृत्तन्दनम स हृत्ता—A stream अद . सिद्धाः—Sented without (human) effort (i e by nature) Cf अदवदवसनाम् (Rigveda IV 55) हृत्ता- येन—Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) लून—Lopped अविश्रित—Unobstructed (by the branches) हृत्तित्वा—वदित्वा (acting) मदननिम्न—Maidened with nut कर्ण—Usually a she-elephant. Here obviously a ह-यकट—Prominent कर्तव्ये—Occurred Fate If the position of the components were reversed, idiom would require the addition of क at the end, as in दैवतक, वृद्धेयक &c हृत्ता य—Thus too (referring to the हृत्तित्वा of दुर्योधन) like the other one already fulfilled, viz. the हृत्तित्वा of दुर्योधन. In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace,

received wounds and risked his life. The present is free from all this. Duryodhana's precarious condition led the charioteer to despair of his life. महागच्छे—The negative चण्डपाणे would better suit the context here चाः प्रतिक्रिया &c.—Duryodhana in his return to consciousness could hear only the last part of the Suta's speech मर्त्यं स्थानं and his consciousness naturally begins with where it left him प्रतिक्रियाम्—Viz the उदितवान् of दुःशासनः

P 58 पाठो ३०—This does not mean that he actually knew where he was. The remark equally applies to where he was before the swoon. अयमुद्यमः—O long live! one प्राणान्तरं मनुष्यं. See note on sl 27 p 26 पाठः—A horse उद्धेदिषुः—To draw. The root is उह् चण्डादि—Aside. It differs from कर्मान्तिष्ठाम् (for which see note on the word under p 53) in being confined to oneself and from स्वगतम् or आत्मगतम्, in being uttered though lowly मनीषाय च—Notice the play on रथ. The meaning is: Not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the chariot, but your hope too is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail साकृतम्—In excitement. So in Uttararamacharita चाकृतज्ञो धैर्यपु' कृतं तेन—Away with delay that would be inevitable in going is a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed). Duryodhana took the Suta's speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons शैल्यम्—Rashfully अक्षयम्—With pity (अक्षयः), अक्षयन्तु—The root is अक्ष 'to forbear' केवलम्—With nothing to shield the body. Qualifies the verb in मज्जागी चरति—An enemy विमर्दः—Crush मद्यद्—Close encounter सामस्य—Equivalent here to अस्मस्य दुर्जनितः—Wayward, fondled पाठः—The wretch. Refers to भीम व्यवसति—आचरति. The root is ज्ञे, हसस्य—In presence. An अक्षयीमाय I xpo and चहोः योग्यम्. The समासन्त by the Vartika चरसन्नुभयः च उदायुः—With up

lifted weapon A वाविद्युवोऽह विद्वेन मवितश्रम—Must have returned. Distinguish from नियतेनश्रम 'must return' The passive is idiomatic वृके रक्षुतकेष—See note on वृकविधे above.

P. 59 अरा ..तेऽह—An instance of a वाच्यरितरुपञ्च घटा—A collection मलेऽह—A lion, मर here means a beast in general इतिप्रश्नम्—A reply द्याग्नेम—The द्यात्व attaches to his fishing in his duties as an अग्नि, which is pointed out in the verse itself विदुनि—Death क्षारि- मयम्—Admits of a second form by the rule वृक्षोरन्यतरस्यात् (Pā I 4 63) अविनय—Immodesty Refers to द्रोणार्थो केदारकर्तव्य and उत्तरीयप्रदमयम्—the main cause of the war सव्यहिर—For the present case was very much like that द्यु—An arrow शरम्—A lance शक्ति—A spear वास—A javelin महायु—A warrior निरक्षेप—Inactive विद्वाम—Unseemly विधेयित्—Roused अधिप्रवित—अर्जुन by Pā III 72 'मत्सर्ग-कर्मक—' अथवा—दिनोद्य by अधिधीहिस्य सा कर्म (Pā I 4 46) अहं नम—May I hope that ए न्त पापम्—God forbid

P 60 क्षान्ति ..वन्धो—Exposed क्षान्तिः (causal of घृता) अश्वेदवन्धः येन (वयोऽश्ववन्धो), वन्धयते—Speaks अत्र... साक्षाम—Entered into a circle Cf Kādambari 'सासुपरिवटाय-उदयतना वनीयते' मवाह—An armour दुर्मय—Able to penetrate with difficulty The वन्ध वन्धय (वन्ध) Here has an active force, as we have in the words comprised in the sūtra 'मय मित्—'(Pā III, 4, 68) The use of course is unusual. To take it as a passive form would militate both against sense and grammar: the latter demanding a वन्ध वन्धय and giving the form दुर्मय बहु-क—Pincers, so called because of their resemblance to the beak of a heron (कङ्क) अन्ध—A dart, वदन्ति—The root here is दृ and not घ. वीरवन्धुया.—For the original meaning of वीर see note on वीरवन्धुवनी under p. 47. पुनः—क has the force of enjurement वस्त्रा ..रुच—Dressed in red silk, अनुविधते—Somewhat unusual in sense when appli-

ed to the mother चक्षुःक्षरे—A faulty expression involving redundancy. निरुण्णव्रत—निरुण्ण here means wounded—an uncommon use व्रतवन्ध—A bandage उपासवन्ध—Scolding (because it could not save its master's life) व्यापाहित—व्यापा killed.

P 61 चक्रवर्ति...मनस—Calamity agreeable to the circumstances (of warfare), such as death or wound of near and dear ones. भाग्यवेद—Fortune The addition of the अङ्ग makes no difference in the sense भाग्यवेदनायवेदे ' (स्यवे) विपन्नधीन—Ill natured पर्युत्तम—Perplexed. चक्रवर्तिणी—A complete army consisting of 11000 elephants, as many chariots, three times as many horses and five times as many foot. नय...परिवर्तन—Notice the analogy here, वेदस्युद्वेग—विद्वेगिणः जलिनः=जलिनः (not वृत्तः), the जलिनः being the things denoted by the three preceding terms in the compound. The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (विपन्नोऽङ्गन-अनुवृत्तः-द्वन्द्वसमाहारःकारिकायाःनोऽङ्गनम —Act I) सुसुप्त—Inbred विंशत्युत्त—Long fostered द्वेष—Hostility चापवन्ध—A basin for water round the root of a tree ध्वजम्—Understand some such word as ध्वजध्वजः before the परिवर्तन—Matures For the allusions refer to the Mahābhārata. The sentence with some, involves a rhetorical blemish called भाग्यवृत्तः the adjective चक्षुः, चापवन्ध, differing in character from the rest which are all चक्रवर्ति विपन्नः सुप्त—Expound ; विपन्नः विपन्नः सुप्तं सुप्तं वेदवेदे इह वेदे (करये वृत्तः) ननु विपन्नः इह...सुप्तानि वेदे The jewels here were those with which the chariot was studded मङ्गलम्—Mingled इह इह—A rainbow वृत्तवद इह—From the reasoning we understand that jewels formed a peculiar feature of the royal car and also that the lopping of its flag staff had been witnessed by the scout at the battle field चक्रवर्तिणीयाः—Uncommendable (for a king)

P 62 संयोग वृत्ति—Beckon's धैर्यवत्—पुरं दहन्तीति (पुर + दह्, —Horses (fit for the yoke) पर्याकुलवति—A de
 nominative from पर्याकुल मखिषमाद्यैः—मखिः are associated
 with wonderful powers of carrying & see ४: साटोवत्—Proudly
 (साटोव = pride) अस्ति—An introductory word correspond-
 ing to the English 'there' अर्वादिन्—Enraged अवि...मोह—
 A बहुव्रीहि qualifying निहित —'in which the aiming and the
 discharging were unknown.' Shows quickness of action.
 अस्मिपुत्र.—Was attacked

P 63 उभय—दाति—Exponant: उभयत्रयस्य मिलन (encounter-
 ing) दौघमान (roiled) च यत् कर्तुमाय-दाति (समाहार by P1 II
 4 3, 'दुन्दुभ' वासितु'नेनाद्वावात्). पर्यम्—Scattered.
 वासितुम्—Snapping टड्वाः—A त्रयस्य टु'रवि &c—
 Mark the analogy. Construe सिंहनादः एव न ज्वनम् (thunderclap)
 ज्वनः (fire) एव विद्युच्छटा, धागः (bow) एव जनधरः and गता इव
 धारा (showers of rain) in their respective compounds. उच्च ..नरः
 —A विशेषण स्यात् the components being उच्च .सिन and ध्वजाय
 —न, themselves बहुव्रीहि compounds qualifying एवम् The
 idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's
 chariot is a mythical superstructure on the popular concep-
 tion of an ensign अङ्गनिर्गत—A thunderclap रमित—
 A sound अवाहन्—Driving (lit 'causing to move'). वासुदेव
 &c.—The representation of कृष्ण with four arms in his
 human form appears to be a curious confusion of fact
 and fancy The same occurs also in the Bhāṣya on
 XI 46 'क्रिीटिन मटिन अकटन्त मच्छावि त्वा द्रष्टुमश्च तयेत् । तेनेत्
 अयेत् अतुमुत्वेन मस्ययाने मत्त विद्युत्तुने इ'—where the
 commentator मधुसूदनकरस्यते remarks 'इनेन मयंत्ता अतुमुत्त-
 दिह्यमर्त्तुनेन मस्ययाने द्वायन इत्युत्तम',—a remark that hardly
 comats with the present case. धावित —A causal of either
 धाप् or घ.

P. 64. वासु—नितम्—Exponant: पुर्यं वासुतं (worn)

पट्टाङ्ग विनिश्चितम् (draped) Similar to चातानुलिप्त चतुष्पद—
 Having slighted शशीर्षक—A helmet of jewels कौटुक—
 A bow की. —The base is कीटा a bow string पुच्छ—The
 feathered part of an arrow शिरद्वार—Stirring सादृश्यम्—
 सरसम् शिरद्वार—A gem of a pink colour, the lapis lazuli, so
 named after शिरद्वार (शिरद्वारम्—Pa IV 3 84) a mountain
 (otherwise called शामशाय) where it is produced, and not the
 city where it is refined Thus महाभाष्य—शामशाये शिरद्वारं च
 प्रवेत्यन्तमेषु शी । न ये तर्हेति चेद् इत्यादिस्त्रीप्रदुषावरेण । इत्य-
 चन्य—A dart ककुपत्र—The feather of a heron शिलीमुख—
 A bee or an arrow (here both) so called because of the pre-
 sence of a शिना (a dart) in the mouth शिञ्जित—Sharpened.
 The root is शी मन्—A kind of arrow निश्चय—See note
 on the word p 1 चधिज्ञेय—A taunt शोषोपसर्ग—The उप in
 the context unlike its use in expressions like 'उपरहस्यति दिन
 मन्वशावचनः' and उन्धोपसर्ग इति तु केनचित् विचनदधानि' (Madhāri-
 keasa) simply follows the meaning of the verb For a si-
 milar use of 'मधुमदोपसर्गकेरमीकपोल—' (Kādambari) The
 uses of an उपसर्ग are given in the dictum—कृत्विद् विनति
 चालये कृत्विचननुवर्तते । विनिर्वाटि तमेवार्थमुपसर्गनिश्चिधा ।
 मर्मभेदज्ञैः &c—The सूत्रीयान्श adjectives qualify both वाच्यैः
 and वृत्तवचने, and should be explained accordingly सुप्त . .
 शयं—Directed to the ear (of one's own in the case of वाच्यैः,
 and of another in the case of वचने). साधु—Well done
 मन्तु—Anger शालाविपसन—The flight of arrows दर्शनप्रसर—
 The working of the eye

P 65 अदिमाशित . सनेन—Expound : अदि . सनेन इव
 . चतुस्र च करतलं यस्य. The समास in अदि . सनेन is peculiar,
 सनेन and चातानु being respectively connected with सुर्गारमुख
 and चतुर्भुज (both in locative) Similar respectivity we find in
 Uttaracharita : सन्धेयरोमास्त्रिनर्काम्यतार्हः ज्ञाता विषयार्थमुखेन
 शाना । मन्वशावचनं प्रोक्तुमस्मिन्ना कदम्बवर्तिः स्फुटकोरलेव । The
 justification comes from Pānu's चापकमुच 'चापनी टकिती'

The epithet shows quickness of the process similar to **प्रविज्ञान**—**यद्विद्या** above **वैरानुबन्ध**—Hostile attitude **अनुष्क**—An archer **तदस्य** **वदरथमित्यर्थे** **एक** The compound **राजधानुष्क** may be treated either as a **कर्मधारय** or as a **तत्पुंस्य** like **राजदन्त**. **दुर्व**—**सङ्कटे**—**दुर्व** at the valour of the son, **वैर** at the enemy's action, **अवस्था** at the helpless condition of the son **सङ्कट**—A mingling **मधुःकरः**—The cry of 'well done', applause **समम्**—Simultaneously **शिवो...शतः**—A shower of arrows

P 66 **भ्रीम...घोर**—Attack by **भ्रीम** **तासाधिपदैव**—Refers to **घोरं दृग्नेत्र** &c above. **मुग्धस्वभावेऽपि**—In spite of his simple nature (characteristic of his tender age) **रथोत्सङ्गाम्**—From inside the chariot. **किङ्किणी**—A small bell **कङ्कुर**—Jingling An onomatopoeic (च नुक्ताधिक) word **सिन्धुमुक्ती**—The **द्वीप (द्वी)** is hardly defensible, **मुक्ता** here not conforming to the definition of **स्वाङ्ग** (in **एव द्वास्त्रीयसर्वनाटसणेगोपधारा**—Pa. IV 1 51) as given in the couplet—**बट्टव द्वांनिर्मल स्याद्द्वी** **द्राष्टिस्वमतिव्याजसः** **चतस्रस्य तत्र दृष्टं च त्रिन चेतस्यासया युतम्** **भ्रीमसारमद्योः**—**भ्रीम** by its deadly nature and **इमस्यैव** because of **सदृशता**.

P 67 **वेद्य**—The use of **स्वा** (changed into **स्वय**) is to be condemned there being no **समानसङ्कल्प** here **सौरमुनस**—Characteristic of a hero **सिंहनाटस**—Exponed **सिंहस्य नाटस्य** **नाटो व मन् कर्मणि तद् वचः तथा** Qualifies **विनिम्न**. **दुष्कार**—Hard Used interjectionally here **सुराव**—A kind of arrow. **निष्पद्य**—Having observed **वर्धुर्धै**—Exponed **वर्धुं वन्याः** (a **कर्मधारय**) or **वर्धुं वचः** (an **एकदेशिसमास**) according as **वर्धु** means a part or a half, in which latter case **वर्धुं** is **समुसक्त**. The **समासान्त** by **चरुपाश्याःपदानामन्ते** (Pa. V 4 74) **मानीगोपीय**—For the allusion see **Mahābhārata** : **तां तथाऽहो राजन् यद्वां गतमेकनाम । ननाटद्वेषे वसितां मावां मुक्तामणिविभ । हा यमुव विमर्षन्तो विषा पात्रन् समुद्रवा । जेऽमुपजाकुचकवा ह्वनारवित्र पद्मव । विजयवो हन**—**धाव**, the oil- (here three) eye- **चन्तारितः**—

Was drowned. **अर्धं**—**अर्धं** here means a part and not a half
See note on **अर्धं** above **मन्त्रां काटवति—मन्त्रा** at the dis-
courteous mention of the king by name.

P 68 **कर्णेश्वर**—A helmsman (**कर्ण**=the helm) **सुभ्या**
.. **शाखाशाम**—In your presence **समाहरे वल्लो ममं करिणि**—
Fujhemistic for **हर्मि** **वास्योन्निसम**—Was snapped **एव एवम**
—The **एव** was the effect of the **वाह्यवचन**. The word may
be taken either as an adjective or an adverb **कान्पट**—
Karna's bow so named **सार्धवित्तम**—With no outward expres-
sion of the emotion rising within **वह्नं वयो**—The simile
meaning is Two flights of arrows hit against the chariots of
Karna and Vraasena **कुर्मकण**—Undermining the banks of
Sākuntala **व्यपदेशमादिसर्वितु** **विधीहमे** **अर्धमम** **च** **पानवित्तम** **†**
कृद्वुवेय **सिन्धु** **प्रसवममस्तटसज्य** **अधोद**—Refers to the father
and the son For the form see note on **पारस्येय**, sl 79, p 16
सा **वर्षेय**—That means quickness of the flight of arrows.
परिनि—The base is **परिन्** 'an arrow.'

P 69 **सासम्**—With tears **राधेय**—Karna (so called
after राधा his foster-mother) **प्ररोह**—A sprout **पदाजनेत्र**—
Large-eyed **सद्रूकान्तम**—Espound **चन्द्रयत्** **कान्तम** **उञ्जित-**
मान—Growing **गोभा**—Appearance **परिवर्तिन्**—Rolling
चानवद्वुत्तम—In **उत्तमिसमवा** (not a **इवक**) here **पुत्र** . **मर्त्तन्**
—The purport is that दुःख would be an enviable thing before
this sense of wounded pride **सन्धुनाम**—A बहुव्रीहि **परि-**
पचम—Was done **उञ्जिता**—Having wiped

P 70 **सुता**—The pile of a carriage **परिवर्तिन्**—Was
turned back **परिट्टका**—A fragment (i e of the head dress)
सन्धेय—A message **वाचति**—Reads **एवमन्त**—This being
the last (for Karna was no more to live) **Expound** : **एव**
अन्त **एव** **कर्मवृत्तद** **यथा** **सथा** . **एव**—A collection **पुत्रावृत्त**
—The sons of Kunt (here including the मातृवृत्त as well)
सम्भावित—Was honoured or expected **वाच्य** **वा**—वाच्य

(tears) also gives relief to sorrow किमात्म—Expound : क
या स्मी यस्य चात्म—Action

P 71 अश्रुप्रस—Because obsequial हततनुम्—See
note on हतविधे under page 57 दुःखितो—At the death
of our own men निर्युते—At the death of the enemies यद्यथा
—Seems to be superfluous न ते—So अथि तु समाधि (since
we are one) न मे—So अथि तु समाधि (for the same reason)
सत्यापिप्यति—Will console हेया (also spelt हृया)—Neighbour.
स्यलत—Mingled वेधि—The circumference of a wheel.
विधित—Why हस्त्याधिपति—Driven by मद्रथ

P 72 अश्रुप्रस—Cruel Devote : मधु + मन् + चठ, परि-
हस्त—Avoiding स्वदेह . न्ययो—Expound स्वदेहकर्म (स्वमेव देहः
क्षीः देहाम) य न्यया ययोः घात विरहित—A form of blessing पद्म-
प्रस—Perforce विधो—An example of प्रयोगे द्वन्द्व. The other forms
मातापिताः and मातापिताः would be included under हतरेत,
अश्रुप्रस—Pitiless (एत=apity) रथानेन—Equivalent to रथेन
(रथ= a vehicle) The components are in the relation of species
and genus as in घटवृक्ष, मातापिता—In this we find a trace of
Candahar having formed a part of ancient India कर्माधी . अश्रु-
प्रस—The meaning is that the epithet कर्माधी (or मद्रथ) is a
superfluous addition here, the loss of brothers having made
Duryodhana permanently such

P 73 स्थैर—Slowly विश्वसनात्—विप्रायामि के (Pl.
I 3 19) स्वस्वामनेरुदम बहुवचन—The same as बहुवचन, p 60.
अश्रु—An armour अश्रुवृद्ध—A bandage कर्माधी—Reclining
याचय—An enemy The meaning of the lines is that it is
a strange irony of fate that धर्मराज should inquire after the
evolution of his wound under circumstances quite different
from those he expected स्वयमेव—For they were blind, Dhru-
vacharya by nature and Gāndhārī by art अश्रुवृद्ध—Expound :
पुत्रे कन- कनवृद्धः and then मत्र अश्रुवृद्धः—Want of speech
अश्रुवृद्ध—Unavenged. अश्रुवृद्धम्—Expound like अश्रुवृद्ध

ing weaker वादवा कथम्—Understand सन्तुष्टने or सन्धास्यते after this एव नतै,दि—Even when matters have come to such a pass तवपत्तिपुत्रम्—Fraught with reason एते—See note on सुनयनस्य above विरुद्धने—Bears The word occurs in a different sense in the line 'वरान् विरुद्धने (withstands) यस्मान् तस्मै त्यक्त्वा वचान्'—Mahabharata The व of the root is unaffected in the form विरुद्ध (वि-वृद्ध + क्ति) योषिता एन—The use is hardly justifiable, conveying, as it does, no sense of subsistence in the present case For the association of such terms with the sense of subsistence refer to अङ्गुभोजन, अङ्गस्य, वायुस्य, पचनायन, इधियायन, विप्रितायन ८.

P 77 अच्युतपूषा—Expound like अकृतपूषं, p 73 above योयत—See note on योमाता under p 60 हतयाशानी—See note on हतशिषे under p 57 प्रसूता—The use of त is to be justified by Pa. III 4 71 'आदिक्मंयि त्-कर्मणि च'. चात्मा हस्तप्रयाग—Compose yourselves The form in active will be चात्मानं हस्तप्रोक्तम् For the reflexive use of चात्मान् see note on the word, sl 35, p 8 क्व, प्रायत—Notice the idiom अहं च—See अचलस्यै प्रायत इव—Befitting the occasion Expound कानः प्राणो यस्य (अदुर्गोष्ठि) or काव प्राणम् (सप्तपुत्र), which latter will optionally give the form कानप्राणम् (see Pa. II 2 4 and II 1 24) कलिजमुचन।—Who had their sway over the whole earth. उदा—Borne From वृद्ध + क्त्वा पुन—The base is पुन 'a joke

P 78 अस्वहितम्—Calamity अजयति—The subject is देवम् रडः—in secret Qualifies the verb in प्रतीक्षान् प्रतीक्षान्—Killing For the lengthening of the vowel in प्रती see note on प्रतीक्षान्, sl 76 p 46 वरे—The word वर is a सर्वनाम even when it means, as here, an enemy तैरत्र कथम्—Construe - तैः कथमित्य 'Like their deed' प्रवर्तित—By Vārtika (सर्वं तद्विद्युत्तमापे पुत्रव्याजः) it should be मन्त्रसुत Thus Kalidass - अन्वयात् प्रतिप्राप्तुहीति (Kumāra. III 68) Also Bhartṛhari : वा दित्-

धिनि वेतमं मयि मां विरता साय्यवमिच्छति क्षमं स कर्तव्यमस्ति
 (Nitisataka) लघुकार—See note on the word under p.
 73 साय्य—Restoration to order The reverse of धीय्य.
 लघुकार—Massacre शिप—A ship रश्मि—A rein पादाङ्गुली
 —On which the name of पादं or चरुं was engraved
 मार्गण—An arrow विमो घट्टयन्—Shedding tears and thus
 communicating what had happened, viz Karna's death
 प्रत्ययन्—A denominative

P 79 हृद्येन &c—The meaning of the sloka is this :
 Salva's entrance in an empty car, indicating that all hope
 was passed, shocked the concourse as if a dart had entered
 their hearts

P 80 स्वप्नेनपत्तन—Suggests the reason why he left
 him कर्षे—Towards Karna कर्षस्य, कुबस्य—Construe :
 कर्षस्य निधन मय कुबस्य निधन (मोक्षमि), लघुकार—कण्ठ, दन्त-
 मूलेः—दन्तमय, कर्षोऽनेशु &c—Involves a scientific allu-
 sion, viz that of the sea swelling at the rise of the full
 moon लघुकार—Submarine शिखिन्—Fire

P 81 लघुकार—Fire समानाया विदसो—Death being
 equal (in either case, whether I fight or do not fight) In
 the latter case grief will kill me मयि—Risking the
 life मयि . लघुकार—Of 'लघुकारो वसिष्ठमिति' वसि . पुत्रस्य
 —Not skilled in tricks मानसो—A मयसो मयस्य Skilled
 in (here keen about) honour मयि—The reading in the
 existing editions is मयि (m) which often is both grammar (the word
 being masculine) and rhetoric मयि—Politics लघुकार—Instantly

P 82 चवमानस—Myself To be construed with
 चवमानस above लघुकार—As a substitute for लघुकार or
 else natural water लघुकार—The interrogation was not
 needed as the सूत्र had not finished his sentence The inter-
 ruption indicates a startling sensation, लघुकार—कर्तव्यम्,

इतिहम्—इममप्रयत्नम् एव (Pa I 3 12) इत्यात्मनेपदम् उः वाचनेदी-
 For he would either kill me or be killed himself by me,
 which latter also would be a relief to his sorrow एव—By एव
 in the singular Duryodhana means कर्तुः the slayer of कर्तुः, as
 finds expression in v 36 above एवेन=एवमेवाभिहितम्, अनुकीर्यन्
 —An attendant अद्यावत्—In disorder

P 83 उद्वृत्तहृत्—To trouble समुदाहर—Decorum,
 etiquette विषाद्य चामुत्सर्गदी—Thus Manu—उ प्रसङ्गपर
 विरे। ज्यादाहमभिवाहन् । इहो - आमाह स्मोति एव नाम परिकीर्तयेत् ३
 (II 123) where विष = विषादि (Kullūka Bhāṣya) It will
 be observed that there is no injunction in the above
 about the mention of कर्म along with नाम, रथिरिदि
 —In the thick of the fight हीन—Topsy रक्त—Blood
 मद्गा—The use is prospective अस्ति. —Idores or approaches
 न अन्यदम्—The word एतम् is used adverbially here in the
 sense of एतम् एतद्—An enemy वाजसुतम् &c—Of Uttara-
 charita किं व्यदस्यन्निवर्तन् एतधर्माः' विकृतम्—Boasting

P 84 चात्ताः—Friends or relatives अहिंसात् क—To
 conjoin to the flames, मास्मान्—The sun. सुदुयन्ताः—
 Be withdrawn ईद्वि—Bold विक्रान्तम्—(भावे क्) Display
 of valour, पुरगुणे—This is a hint on कर्ण, who was no
 hero in his opinion एतैः स्मृत्या &c—Alludes to Droṇa's
 death by the hand of युधामन्यु उतमाद्—The head अरथ...
 हेनः—Who had thrown off his weapon (हेनः) through no
 defeat रुपेनः—Construe with अस्ति, कल्पानि—Fire pre-
 vailing at the dissolution of the world. अहू—An army
 वस्त्र—A conjoiner Denive —अद् (chaused into अद्) + अत्
 द्वा...भरेत्—A बहुव्रीहि. His योजन, पल्ल and वन are a useless
 burden, inasmuch as these were not employed in preserving
 Karna's life विराट्—Displeasure

P 85 अर्धेमुपगतम्—Delightful to the ear अर्धेमुपगतम्—
 With the bow strong; Grammar would require the समाहान्त

असह' and give the form अविस्वपस्यन् by the rule अन्वयस्य (Pā V. 4. 133) option being allowed only in the case of a संज्ञास्य (Pā V 4. 133 'संज्ञायास्य') which is not the case here. A similar deviation we find in Uttaracharita अन्वयस्य रघुनन्दने स्मरामि. The justification for such uses should be sought in the principle—समासात्कृतिषेरनित्यत्वम्, अस्मिन्निष्—Against the foe Expound अस्मिन् अस्मि (अस्मिन्निष्भात्). The word अस्मिन्, it should be noted, is masculine, while अस्मि, its antithesis, is neuter. The force of अस्मि is विरोध here. For its other meanings see note on अस्मिन् under sl 66, p 44. माय्यसूयम्—In anger अ. अर्थे &c.—That is, there is no difference between us two अस्मिन्—Displeasure. The same as विरोध p 84 अकनितमद्विषासम्—Whose spirit was not to be quelled अस्मिन्निष्.—For the formation of अस्मिन् see note on the word under sl 7, p 20. परिषदति—Blaming. Locative of परिषदति (परि—अद् + षद्). Goes with both अस्मिन् (= अस्मिन्निष्) and अस्मिन्ने for Arjuna's परिषदति of Karna see sl 38 above and also his address to द्रुपदेन, p 64 विद्येव.—Difference

P 86 स्मरति ..विद्यते—The use of अस्मिन् (a polite form of address not necessarily implying respect) and अस्मिन् in the same sentence is not infrequent. शैल—Silk cloth विद्यते—Rolling सुधा—In vain मोचितः .अस्मिन्—A causal passive Proceed (1) विना अस्मिन् सुकृतम्. (2) विद्यते (अस्मिन्) विना (द्वितीया because सुधा is अस्मिन्निष्) अस्मिन् मोचितम्. सादृशः—That is, surely inhuman लक्ष्यविधे—Vis, when he was निरस्त through grief for his son. अस्मिन्निष्—Not minding



विश्रुतचरितम् ।

The story is taken from the *Dvāakumāracarita* (or the adventures of ten Princes) by Dandin. Viśruta, the hero, narrates his adventures to Prince Rājavāhana. The connection is this. Ten youths with Prince Rājavāhana at their head come, in the course of their expedition, to the Vindhya forest where a demand for his service having called the Prince away, his comrades, unaware of the circumstance, enter upon a search which extends from the vicinage to lands far off. Ultimately all are reunited, each with a tale to recount.

P. 87. **बुधा नृवा च**—By hunger and thirst. The bases **बुध्** and **नृध्**, with other words such as **वाह्**, **वह्**, **शुच** &c. have optionally a second form arrived at by the super addition of **व** at the end. **पद्मेराहं**—Unused to suffering. Words like **मुखाहं**, **पदुखाहं** are frequent in the *Mahābhārata*. **कूपाम्वापे** Near a well (**अम्वाच** = Nearness). **अष्टवर्षेद्यौष**—About eight years old. **द्वेद्यौष** here is an affix like two others **अष्ट** and **द्वेद्य** “**ईद्वयसमाप्ता कल्पद्वेद्यपदेद्यौषः**” (*Pā. V. 3. 67*) **अष्ट** should be treated as a **चतुर्वीहि** here. **महाभाग**—Blessed. **प्रतिकल्पेभ्यः**—To allay. **उदकमुःस्वन**—While drawing water. **निष्करः**—Worn with age, old. ‘**निष्करः स्वविरः मयो**’ इत्यमरः. **असम**—Able. **उदकमुः**—The root is **दृ** (not **धृ**). **घनस्था**—With a creeper (acting as a rope). **उत्तार्य**—Having lifted. **संघनाली**—A bamboo pipe. **चञ्चिः**—With water. The base is **चच्** which is always plural. **पञ्चदेः**—Five or six. A **चतुर्वीहि**. Expound **पञ्च** वा **वह्** वा, ‘**चतुर्वीहि मध्येये उदकमुःस्वनात्**’ इति समा-
चान्ता उच्यते वा... **च्छिन**—Arrow shot high. **प्रत्यानीत**—Restored. **निवृत्त**—Sexted. **सुरनाम**—सुदाम. The base is **सृज्** from **सृ** + **जृन्**. **उह्** would give the form **सौर्येत्**. **सम्पदः**—A country. **अधवतारः** As opposed to **सुधावतारः**. The form **अधवतार** is condemned by **Yama**, the correct form with **him** being **अधवत**. For the

Sakra giving his view, see note on कुमुदावच under p 41.
 शक्तिशाल्य —Of gigantic strength वडाव —Magnificent,
 विवेका—An educator Cf Raghayana I 24 वक्राना विवेका-
 धामाद्रव्याभ्यादादि । म गिता विवरात्तमा केवच कम्महेतव व उवच.—
 High उत्त्यानशोभः—Active, 'up and doing' शक्य ., रामो—Doing
 what is feasible, popular and secure 'शक्य तु सुकर कर्म मय्य तु
 जननाहितम् । कर्म सुकं न भद्रं न उद्वेगं समाचरेत् व'—Ditākara
 सम्भारविना—Honouring or patronising Note the force of the
 prefix in this and the following uses सुधन्—The wise or
 learned सम्भारविना—Delegating authority to वक्रावविना—
 Promoting सम्भारविना—Humbling कडा .. दुर्बु—Never
 content with virtues शहीय—Skilled. Derive शही-स +
 ष "निशहीया शाने. क्षीयसे" (Pā VIII 3 89) हास सुधवः.
 नेदिष्ठ—Nearest, i.e well versed Derive शानिक + इठन् by
 शानिकवाठानिठमापे (Pā V 3 63) धर्मा तद्गु—In codes of law
 and politics सुकृत—Good done पठवतिना—A supervisor.

P. 88 कैव —A treasury वाहन—A vehicle परीक्षिना—
 An inspector. प्रतिकला—A remedier दैवमानुषीयः—Of
 Ragh I 60 'दैवीना मानुषीया च प्रतिकला स्वभाषटाम.' The
 पूर्वकारण म द्वेय is the compound which is a दुग्ध is question-
 able वाहगुणव—वहगुणा एव वाहगुणवम (एवाप्य एव) The
 six गुणव or expedients are couched in the line शानिर्ना विरहो
 वानमासर्न द्वेषमाचव. चातुर्वर्ष—The four castes चतुर्वर्षा एव
 चातुर्वर्षम् (like वाहगुणव above) पुण्यपानेकः—Of blessed
 memory. वायव—Having lived (व कन् + ल्यप्) पुण्यपुण्य—
 The full life of a man, viz, a hundred years (रतःपुण्ये पुण्य—
 Scuti) Expound पुण्यपुण्य. The form is irregular. The
 compound also occurs in Ragh I पुण्यपुण्यविश्व, चण्डपता-
 नेषु— Was counted among the gods. A euphemism for
 'died.' Corresponds to the English 'gathered to the fathers'
 सडावति—Sprung from him Expound तस्माद् चावति
 (वमव) एव टवनेति - Politics नासादृत —Not much
 interested वगुणवः—Highly esteemed, वगुणवक —Of

hold speech आत्मसम्पत्—Your possessions (as a king).
 चात्मन् is used reflexively here like स्य चिन्तेषु—Varied.
 विस्तार—Detail It differs from विस्तार in being
 restricted to words or a literary subject to which
 the latter does not apply वसतोऽप्यः—From (that of)
 others आत्मसंस्कृत—Culture of its own For the use of
 चात्मन् see note on आत्मसम्पत् above. घुमत्—A king, also
 a mountain यथा ..सात्—Being attacked or climbed as
 the case may be वासहेम—Well being, स्थिति—As existing
 or for संशुद्धेषु—Well confound निर्ममोक्तः—Having trans-
 gressed the bounds of propriety अमुत—From that (i. e.
 the next) चावमदीय—Of मतिभेदतर्मास्त्रोद्धिते गहने कल्पविधौ
 विवेकिगणः । सुकृतः सुपरिपुष्टः अलस कुपते दीय एवायं दर्शनम् ॥
 (Kārātā II, 33) भूत...स्तु—Past, present and future For a
 similar use of अग्रत् cf. R VIII, 78 'समभीते च भद्रं
 भायि च', व्यद्विष—Screened from view, विशुद्ध—Remote
 संशयि—Though existing ऐकनयो.—An absolute case (either
 वटा or मयसौ) by 'वटा चानाटरे' Pāṇini II 3. 38, छन्तु—
 Here equivalent to छनः The use is frequent. अपेक्षितं—
 Seeing the truth The same idea is compressed in the
 couplet . अनेकसंशयोद्धेदि वयोवाच्यं दर्शनम् । सर्वस्य भोवनं चास्यं
 यस्य नास्त्यस्य एव सः ॥ यादृशिया—An extraneous science,

P. 89 तदर्थं...नेन—By the practice of its teaching,
 आर्जित—Acquired. शक्ति—The threefold regal power (see
 p. 101) अद्वय'तत—Unswerving शशि—Govern. Imper. 2nd
 and of हास उद ..खनास—Sea-girt, स्थाने—Rightly,
 वीर्येण—By the king चित्त ..यत्—Skilled in humoring.
 वस'दयित,—Known for favour, i. e. a favourite अयन्तित—
 Unrestrained, मद्भि—An equivoque 'मद्भिः स्वाद् एकमावितम्'
 इति धेज्जपन्ती, पर . वय—To pry into others' secrets. परिवाद
 —A slander, वैगुण्य—Mahogany, उक्ताव—A bribe कुमार-
 सेवकः—"कुमारसेवायाः इयत्त सेवकः"—Commentators. स्मित-
 पृथं—Smilingly A बहुव्रीहि उद्धारः—Varied Expound-उद्दिष्ट

च चर्षाणि च उद्याययानि. An irregular समास of the चतुर्थ्येवञ्च
 class कर्तृचञ्चन्त—Annoying, प्रैत्य—Having departed (from this
 world), चर्षिक—Deerskin मदनोत्त—Butter- स्त्रीशुर्वन्ति—
 Appropriate, वाचविद्वान्.—Heretics शैलवन्ति—So तम् (अभिष्ट
 कर्म), पटुता तीव्र—Somewhat clever, 'प्रकारञ्चने कानोपद्.
 मयवृष्यिका—Mirage Hence a false hope काकिली—A shell
 (used as a coin) कार्यगत—Equivalent to 1280 काकिलीः.
 यच्छादने—Without a weapon, i. e. by spells. एकशरीरिन्—
 Single-bodied, i. e. unaided चयी—The triad of vedas.
 वाता—Journalism वाच्यैरिहो—Logic and philosophy.

P. 90 मैत्रं—उम्भुत्त, so called after his mother सुर.
 अनुशान्तिन्—Relative to उद्ग्राम—Literature in its widest
 sense अधिर्गन्तव्यं—Will be acquired The corresponding
 active form will be अधिगमिष्यति, the दृष्ट coming by Pa VIII
 2. 53 'नमैरिद् परस्मैदत्तेषु', पुत्रदारम्—A समाहारद्वन्द्वम् The word
 दार (meaning 'a wife') is masculine and declined always in
 the plural, कुटि—The belly कर्म—For the sake of An inde-
 clinable, दहनम्—Fuel मानेन्यानुपूर्वञ्चम्—After measuring
 and weighing (to be taken respectively with लवहुन and-
 दहनम्). Does this indicate that the present practice of
 weighing rice did not hold before? The specification of लवहुन
 and चोदन suggests that the author belonged to a country
 where rice forms the staple food, स निशा.. कृत—The
 whole thing shows haste The breakfast or प्राशयाम, as depic-
 'ted here, consisted of solid food like rice. विद्वत्प्रतिष्ठा.—
 Will devise विवदमानाम्—Quarrelling, 'माऽनोपसृमावाता-
 नयत्रिभिस्युपसम्भलेषु च.' (Pa I 3 47) दृष्टात्मनेपदम्, प्राहविद्याक
 —A judge or a magistrate, so called because of his double
 function of a प्राश् (who questions) and a विद्याक
 (who decides). चार्त्तनाथ—The plural use is
 unusual See note on the word ३१ 35 P 8 कन्यः-
 चरिष्याम्.—Digestion of food (अन्नम्=food), द्विपद—Gold,
 मन्त्रविज्ञा—Cares of counsel, मध्यस्थ—A mediator, मित्रः

—Secretly. सम्भ्रम—Having combined. विचरि...त्तः—Per-
verting

P 91 शीघ्र—Disaffection श्लैखिहार—A pleasure
walk विषादोत्साः—Plus three months. न दिना—A पटिका
or 24 minutes. चतुर्हस्त—An army consisting of the four
divisions of elephants chariots, cavalry and infantry.
सेनापतिपत्र—A सप्तपुत्र. The समाधान by 'राजाहं हस्तिभ्यष्टव्'
(Pa. V 491) रस—Poison वेदिविद्य—A vedic student स्वाध्याय
—Study of the vedas सुविष्ट—Goes to bed युक्त—Ostro,
cess or toll गजुन्—An omen चायुष—Conducive to long
life, चरिष्ठ—Ill luck उवाचु—In secret अहर्निशम्—Day and
night अघमाहाहृन्तु Objectो नयत्. कष्टम्—Annoyance, चरि ..
चने—The compounds here may be treated either as adjectives
to अहर्निशम् or adverbs to नयत्, नयत्—Passing

P. 92. शास्त्र...ज्ञात—One reputed as a politician.
Expound: शास्त्र इति समाज्ञात. (शास्त्रपरिचयनित्यात्मसाह) शास्त्र
here means नीतिशास्त्र समाज्ञात is a synonym of नीति.
सन्धातम्—To impose upon यन्त्रे—रम्यमानपि शिवर मार-
चये विद्या मन्त्रि' इति न्यायात् नम्यमानसाधन'कर.वेदया काये
सुतीया. स्तनन्ययः—An infant at the breast चरिदन्त्यः—
Too much restraint चरिःदृशं—The six internal foes—
काम, क्रोध, मोह, मीह मत् and मात्सर्य. Expound:
चरीया ययत्ता सतः. Similar examples are शिञ्जयवत्त, and अर्हवि-
दापेन (Sansukta I 77) शास्त्रि—ज्ञान and the
other three—ज्ञान, भेद and दृष्ट. मन्त्रयुक्तः—कुत्सितानि कुत्सितैः
इति समासः चरिदृशं—दृष्टयति, चरिदं ... मन्त्राः—Being deceived
or imposed upon उदयचम—True patent सयं...यन्त्रा—
Adored by all (because of its being the ruling race) यथा...म—
Not stale, i. e. fresh बहु...ज्ञात—Through contrivance of
various courses सन्धातम्—Politics (which has to deal with
both home and foreign policy—सत्य and चायुष) धौडगा—
A granary, वेदविद्यति—Will empty चरिदृशं—Earning fur-
ther (चरिदृशं=चरिदं भावे ण)

पथा—Exponed चानकस्य पथ्याः . 'अङ्गुष्ठाङ्गु-पथापानते (P. V 4 74) इति समासज्ञातः 'घ' वल्यव' अनुकण्ठः—तद 'टपुताः'
 —Commentary पर पीतः—Unduly exercised कथं पु—A
 बहुः. Heads of impoverished families. निर्गन्निनाः—Discon-
 ceared वासोन्—Proceeded परोपताघ—Conspiracy with the
 enemy वासनास्य—King of घनशान—a country so named.
 पोम्नाह—having instigated क्वाहाहत—Caused to fight.
 घंनत—A frontier घमिाहम—To attack. घनसुत्यान—
 Mobilisation of an army सपगत—Joined 'समे गण्यच्छि
 घाम' दस्यान्यनवदम वसर्त—Adjacent रोधम—A bank न्यत्रि
 दन्—Escaped. Street grammar (Pa 1 3 17 नैविंघः')
 would require आत्मनेपठ here नाटकीया—A dancing girl
 (नर्तकी) क्षात्रनेत्र्यी—उद्ययी on earth मस्यवत्त—Sard.
 वनवापि—Wises पतःप्रति—Pollutes सेऽद्यः—Potential
 passive of सह. वस्यव—Having united व्यतिरक्त—Encounter-
 ed. आयुषेत्—Having been accepted. So. प्रस्तावे (माथे सप्तमो).

P 96 पत्र—A weight equal to 4 कर्षा or 64 माण.
 घामनेत्र्याः—Having made a present of (पत्रं=a present).
 चात्सुखेन—Through a reliable person उत्तरंय—On the next
 day नयहेवान्—Through distaste for (neglect of) politics घामि
 ...वन—Fall a pre. o. victim (घामिष= bait के दयाहनम्
 —Singular by the principle सर्वेः द्वन्द्वो वि त्रयैश्चैव भवति'.
 वनयोदम—Impaired मैत्र—A hereditary servant भवुं ...
 माव—To her husband's st p brother (द्वैमातृ=sons having
 two mothers) The use is grammatically defective The
 correct expression would be either महद्वेनानुभवान् or महद्वेवा
 तुराव भावे. द्वैवानुरः—Exponed. द्वैगामोपेवत्यन. भावुक्त मथ्या-
 समद्वयुयोवा.' (Pa IV 1 115) वल्यन् उतासदेपाह Parallel forms
 are वंम हर (गम) and वयमातुर (कारिंकेप)नेए' एव—More leanness.
 वज्रिवा-सोत्—नुद्. of the desiderative (जनन) of एन् वमंन—
 A child वयमाव—Being on (your) guard. ऐवपुतः—Far-
 ing well मनुव—Crowded गदकृन्—The royal palace वाट
 —त्वित—Exhausted by walking घोव—A station of cow.

berds सम्मान—Approach दुःख—A wrong way. 'उपस-
संःख्यन्' (Pa, V 4 85) इति समाह्वानः 'वध्'.

P 97 चणचण—Slipping वधि—Become Impera-
tive 2nd sing of वध् 'to be' त्रिमीमा—Of whom वृडाच्छ' Pa
IV 2 114 जात्या—By birth The phrase means 'what is her
parentage?' अनुदुन—Asked हल्लजे—The use of तिद् in
the first person is to be justified by the speaker's having
been beside himself with joy and affection वितविद्येवे च'
वणचणित्त—Proud of state craft लघवेवम्—Causal of धे
दु—An arrow वलित्त—Having snatched कौटवह—A
bow सव्याहस—Pierced up to the bolt of the arrow निज-
वाहस—Pierced through and through 'सपन्नियवाहसिद्यत्ने'
इति हाच् मनु—A hunter विहस—Having cut गृवाहस
—Having roasted on a spit गृवाहसके' इति हाच् वृति—
A leather bag प्रसिद्ध्या—By affectionate treatment तन्मुलेन
—Through her

P 98 संलीय—Having compounded or mixed चण्ड—
Medicine विचिकार—Unaffected वल्लस्य—The people अनु
.. वल्ले Will follow The roots 'वृत्' and 'वृध्' in लृट् admit
optionally of a परस्मैपदो termination without इट्. कायाविक्र—
So called from his use of a कटाव (a human skull)
for an almsbowl आर्षिपावन—Mostly consisting of gentlemen
चण्ड चतुर्थेदृनि—An idiomatic expression meaning 'on the
fourth day from now,' चण्ड having the force of the ablative
Or चण्डचतुर्थे may be taken as a चतुर्थीवि— चण्ड चतुर्थे कस्मात्
तस्मिन्—From which to-day is the fourth (counting backwards)
For a similar use to the second alternative of चण्ड्यायचतुर्थे
(Rāmāyana Ādikānda VI 17) मरिचलित्त—The root च्, which
is चास्यनेपदी, admits of a परस्मैपदो termination in लृट्.
येत्रन्य—Loneliness तिच्छह्य—Having concealed उपवहस्यने
—Will be accomplished

P 99. उपधि—Fraud वस्तुन—Flowing with milk.

चर्याः—Refers to अङ्गुलीनि. सानाद्यशो—Indicative of
 marriage (सानाद्य=union with a husband). मह्य.. धराम—
 Inspired with fear at the emotion of love excited by her sight
 of me (साधन= fear) हर्षमर्म—Joyfully A चहुः Expounds
 एवं नरे मय कर्मवत्सदं यथा स्यात्तथा. 'वर्त्याटे. एवा हलधो—Vār-
 tika च—To-morrow अजय—Having called अयाज्ञाङ्गुः—
 Shorn of fear चात्यानमवह—An assembly hall कुशोत्तव—
 A mime, an actor, a dancer Derived from कुश and वय, sons
 of Rāma, the first singers of the kind. प्राकार—A rampart
 साय—Paraphernalia समस्तार्त—Having taken off अनु.. तदे—
 When the sun was tinged red, i. e., sunset हस्त.. मर्ष—
 Expound: हस्तर्ष (हस्तमी) चहृष्टमयम (समयम) Moving about on
 hands कुर्वं. पाद—The feats referred to here are defined
 thus कथाभ्यामवर्णो स्पष्टा सुधीन ममवेन्दुहुः । उनाभीकृत्य चाया-
 धृर्षवाते महुष्यने • उदृत्येकं तु चायमन्तं क्विथेय कुञ्चितम् । नृत्यस्यनुमते
 तिर्यकतडागतकमेत चर्ष—Bharata चर्षच...नाम्—Expound: चर्षि-
 चर्षट-इयनम्. So also मकरमहृषन and मत्स्योदुर्शन

P 100 कायानि—Feats. चाटायटाय—'तिर्याकतोतनाये
 द्विर्वात्.'—Com उपहितसर्पः—With his body (सर्पेण) con-
 cealed शवेनगत—परिभ्रम्यान्करीदेष सम्याप्योत्तैरुदयताम् । चाकीर्य-
 कायप्र रेव शवेनयान दक्षीरिनः उत्तरे...यात् —उत्कोशयत एतनम्.
 Imitating the flight of an osprey चाट—A measure of
 4 cants वस्तुसय—On the breast विमत्स्ये चयपीमाः))
 प्रलेखनः मग्नीम्यान (Pā V 483) इति समाधानः 'चट्'. तीव्यात्
 —An चाकीर्षट. सहस्रम्—अत्यन्तमपे मे द्वितीया चहृष्टम्—
 To strike or injure (चहृष्ट = a sore or wound), च. मंनसचयुगलेने-
 रहेतज्जहां सोपाच (Pā V 51) इति सकारनेपः. उदयनासि—Also
 चस्तुयन. "उदयनासि" परे निष्ठास्यको भवत"—Vartika.
 चारमट—A warlike spy पीर. रा—The plump shoulders
 and tips of ears •Expound: चहौ च वाहुमिदरे च चंन...खरम्
 (समागतुन्दु) Then a कर्मधारय with पीर. चाक्रम—Having
 jumped over. विवेनोदुर्षन्—For the elision of ह before चि in
 this, see also in उदयवुर्षन् see Pāṇini quoted above मदन ..नाम्

—For my followers or pursuers **नानी .न्यासः**—Expoundi-
 नानी. **कता (पनय) चस्यट** **न्यासा** 'which showed no
 footprints (**वाटन्यास**) because of the sandy ground
 (**सुखल**) having been effaced by N **समासयोः**—By an
 avenue of **समास** trees **चनुवाकाम**—Along the wall
 An **चयवीमय** Expound **वाकास्यानु 'यस्य चापार'** (P II t 16)
चयासा—By the south **उसि** **न्यासः**—Se **न्यासस्य** Owing to the
 place having been covered with bricks piled up **यस . नैः**—
 With unobserved steps **नद्विष ..नय** —Having jumped over the
 rampart and the ditch **पाममुक्त**—Put on **सुवृम**—Tumultuous
मय ..स्येव—A **सदुयोति** qualifying **वस्त** **स्यतिः**—Booted
संप्रः—A eunuch **चमिनसैः** **र**—Cremation **चसुवतिः**—At dawn.
पुर्थसङ्गान्त—Previously agreed **कुंघ**—Interior **वटावस**
 —Louder

P 101 **संसर**—Strong-shouldered **वसो...दिः**—With
 eyes gladdened through faith **यस वद**—Whose mother's
 side is by no means low **दुर्ध...समानम**—Expound . **दुर्धट .**
त्राट्यः **निष्टुराव** **चामर** **वद** **चदः** **सस्य** **चटुनपास्या** **यस्य** **सस्य** Who
 is of the nature to smash &c **सहाभियेय** —Wages for his war-
 danship **सै चयपु**—A prospective use The would be
 mother in-law **चह :**—**चत्यन्तसोमि** **द्वितीय**, **चवावस**
 —Se **मया** **नष्ट . न्नादि** Loss, theft, thought &c
चयु ..युक्ते—Aided by other means **दिव्यादना**—Divini-
 ty **समसंयमान** —Concluding **सुखवस**—Auspicious **सद्वा-**
कृत—With the head shaved **उपनाय**—Having g^m initiated
 into the **दृष्टार** of **उपनयन** **सस्य .माता** —Ministry, majesty
 and army **कमन्ते**—Succeed **'द्वितिरगैतायनेपु क्ता'** (Pa I 3 38)
द्वत्यात्मनेपदस **निर्द्वयस्य** Completion **वस्यद्वान्त**—**वजावा**. **साधना-**
पाया **विभागो** **द्वैशक्तवः** । **विगतस्य** **पत्नीकार** **स'दः** **वस्यद्व**
द्वत्याव ।—**Kāmandaka** **द्विद्वयवभाः**—**चयीना** **पुत्रवावा** **च समदि**—
 Com 'स **वभा**. **वतावस** **यस्य** **कोशटपडनम**'. **चसुवतोः**—
 The four constituents of **वस्यद्व** are **टास्य**, **चनास्य**, **साधनयुदि**
 and **साध्यासदि**.

P 102 द्विसप्ततिप्रकृति—See Manu वृत्ति .पत्रः—Ex-
pound वृत्तिसिद्धी पुष्पकने (वृषाक्षम) वल्य वनस्पति—A tree
bearing fruits without flowers Thus Manu—वपुषा फलवन्तो ये ते
वनस्पताः, स्पृताः Here used in the sense of a tree in general
व्यवसाय—A department, a division Applies equally
to मय and वनस्पति जोस .व्याप्त—Because of his descent
from the K sala family वेद्यम—Good, nice सुबहु—Carries
a double sense a rogan and a snake सैवाह—Having sham-
pooed वासिवाटः—A समाह्वारद्वन्द्व वति ह्यवम—Who
allowed an opportunity to over-confidence i.e growu over-
confident वतिमानुवम—Superhuman Expound मानुवम
(adjective to वनस्प) वातमानम—(वाटमस्तुह्य) Or वतिक्रान्त
मानुव (adj. to वनस्प) वैन (बहुव्रीहि) वयमिषीह—Boldly
facing the enemy Derive: वयमिष+व 'वयमिषाह व' इति
व्यत्ययः Three forms are possible from वयमिष in this sense
of वनवापिन् (सुहृ अह्नीति), the other two being वयमिष्य
and वयमिषीव by adding व्त and ह्य For the form and
meaning of वयमिष see note on the word under P 65.
सहितानि—Aggregating एकैक्य—Singly विविच्युप—
'विच्युप'—Com. द्यु—Meek, loyal वतिक्रान्त—Considered
oneeest to be a politician Derive: वीर्य-वन् + वय (Pa III
283) The usual comes (Pa VI 3, 67) उपपत्—A test of
honesty (from a political standpoint) विचोप—Having tested
विचि .नान्—Variously disguised रुद्रवृषट—A स्पृ वृत्तिव—
Proud वृत्तिव—Unruly वमव्यावदन—Promulgating

P 103 कष्टक—An enemy विचोपवन्—'leaving
(unlike विचोप above) उपपन्—Bathing वति वम—Shall
amass The use of वत् in वतिक्रान्तवन् &c showing
simultaneity of act on with the finite verb goes indirectly
to say that these very actions were the means of the accu-
mulation of wealth in question वाचल—Wore wretched
The वृत्तन् has the force of the comparative here ह्य—That

16, चयैः वेतान्=उपायान्- माहम्—With चाभ्यन्व—Having taken leave of चाकारित—Invited



शुकनासोपदेशः ।

The piece is taken from Bina Bhaṭṭa's Kīdambarī Śikanḍa the minister, delivers an address of practical advice to Prince Chandaḥpīda on the eve of the latter's coronation as heir apparent

P 10: निमग्न —By nature अमानुषेयम्—Unlike ordinary मग्न (darkness) which is मानुषेय Similarly consture the rest वाचा टाम—A fitting expression for an address to a prince living in the midst of jewels वरिष्ठाम—Old age or assimilation, according as मूढ means pride or intoxication दर्शिनः—A wick निमिर— n eye disease causing blindness. शिबिरेवताः—A refrigerant मूलमन्त्र—Roots and spells लघु —To be removed चदनप—Smearing अत्रस्तम्—Always लघु—Night मरिणास—A morbid state of the three humours हाः विन and लघु मूर्च्छर. समवाय — Cf धैर्यं धनमर्थासि बहुस्त्यर्थासिहेतिना । मन्त्रे अमलनर्थाय किम् पच चतुष्टयम् ' मूर्च्छेभ्यः—Bor: rich or rich from birth अर्वातिम्—Unwatched अमं लुभ—Superhuman चातनलम्—Abode समवाय —Union aggregate on क लुभ—Injury अनु कृत—अपरित्यक्त रात — 1) Begness (3) love रजस—(1) Dust (2) passion मान्—(1) Whirling, (2) delusion मन्तुष्यिका—Mirage अचरति प्रकृति—A covert allusion to the Sāṅkhya philosophy पद्य .. तात्मन—Adjective to मनस धानुचन्द्रा understands पुत्रवत्, which does not appear happy चात्मन् means nature' here कर्वाता—Imbued, न मूर्च्छे—The same intrinsically The phenomenon attaching to

water is a common experience नैर्वायिकसु will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal, through admixture with a कषाय substance of the extraneous elements that overpowered it तिहाहः —Loss of bearings
 दुस्मार्ग—A wrong path अत्यासङ्ग—Over attachment
 मवाहृ ... देवानाम—Of R. III 39 'किंवा हि दस्तुवदित्वा प्रसीदति', अथान .. गुणः—Of Uttara प्रमर्शति शुचि र्द्विभ्योद्-
 दाहे मयिनं मया अथ'.

P 105 तमस्तव —Rays अमल Impolite 'अमलमेव
 —'दस्तादिना कर्तारि यत्, अनाम—। e अमल कर्तु ... अमल—
 कर्तुर्ना दृष्टिदोषाधनायै शक्यतामप्य कर्तुं शक्यं इति भावयति.—
 Bhattacharya जानन ... जनयति—।। मया कर्तुं नै केः प्र
 काःकुल सुखसुखम् । सुखम् सुखं पुन स्यादेकेन मस्मिन् । Also
 Bhartrhari 'सामुपल सुखम्.' प्रदेह—Night fall अमलमेव—
 Qualifies सुखपदेः, also अथ परिचाय Hence the phrase—
 धातुषु हीनमाणेषु अम कल्प न जायते । पुनित—Grey hair गिर
 सिद्ध—Hair An अमल मया मदेव—Refers to दोषात्मक
 कुमुदयः—Cupid—the god with arrows of flowers, अर्जुन
 —Shattered अनाम .विनयस्य—Neither lineage nor
 learning can effect discipline in an ill-natured
 person अनाम मयति—Construct अनाम न मयति For
 this अनाममयति Cf Uttara अर्जुनकर्म कुमुदयः सौख्यदुः
 खान्मयोक्तिः । ततस्य किमपि द्रष्टव्यं हि अमल मये । Also
 Pīnār's Sūtra अमूर्धन-एवाहृ'मितयोः अमल ... अमल—।।
 illustration of the ineffectiveness of lineage Here the
 अनामसुख्य coolness (अमल being cool) does not get its
 transmission to the कार्य (अमल) अमलमय—Sprung from
 अमल (by occasion) अमल ... अर्जुन—Illustration of
 the ineffectiveness of learning अमलानल—Submarine re
 For the causal relation between पुन and प्रहृष of Karata
 II 33 शुचि सुवयति दुल वपु' अमलस्य मयत्यर्जुना । अमल ..
 .. मयति—Of अर्जुनः परिहर्तव्या विद्यमानकर्मैः अमल । अर्जुना
 सुवतः अर्जु. किमपि न भवतु । अमल ... अमल—Of R. I.

(2) a cluster of buds उच्छ्राव—Height (both literal and figurative) लघुमन्य—Low spirited दास्यनी वस—The con- alliance of learning and wealth is a common theme with our poets Cf Vikrama पाल्यासिरोचिरोरेकदस्यानन्दुर्लभम् । नङ्गत योमाण्यवार्धुंशेषेस्त नदा मनाम # Also R. VI. 29 निमर्षमिवा स्वदमेकमन्यममिन्दुय पीड्य माल्यनी च ।

P 107 उदारमन्य—High souled चनिमित्त—An ill-omened अभिजात—High born उष्णम्—Heat (both literal and fig- urative) लघुमन्य—लघु (कनक च दन्वोरमेठाम्) भा. . न च दासि—Which means predominance of water in her constitution and hence unsusceptibility to तृष्णा (thirst) or want of water कुंठना—कुंठ्य and शिथिल उपस्य —Increase चयन दासि—For चयन too was charmed out of the same ocean For the meaning of लघु in लघुमन्य see note on मो.दो. order p 51 कटुक...—Bitter in taste and effect शिथिल—Body and ear व्याघ्र. मदायान्—For मदा being allured by songs of कुम्भमातङ्गपद्मभूषणमङ्गा यताः पञ्चमि रित् पञ्च । पालयार्थ—Obliteration विम. व्या—A love couch लघुमनी—The eyes of a house निमया—A river पाण्ड—A shark चायान्मृग—A walled ground शिवयद्यु—The want of worldly enjoyment ली—A cave पाणीतद—A serpent उच्छ्राव—Dispersion व्याहा—Speech उत्सु. मनाम—A faulty construction, the elements of the लघु being hardly consistent लघु. कायाम—For the disappearance of flamingoes during the rains see note on al. 19, p 4 विम...पुमि —Spreading ground विस्फोटक —A lance वलायना—Prologue लघु...भायाम—A defective construction, similar to लघु. रायाम above, उपगुह —Embraced विरक्त—Deceived

P 108 निवृत्तम्—Certainly चान्द—A painting लक्ष्मणे —Carved चमिभक्त—Imposes upon or deceives The same as विवृतमते above विम. उमि—Are embarrassed दासिपद—Sun

centy, generosity सव्यार्थी—A broom ब्रह्मी—A turban, a
 diadem उष्णव स्मृतम्—Based on the fact that जल
 makes its first appearance on the head in the shape of grey
 hair Cf B XII १ तं कर्तुं न शक्यं रात्रौ चो मयि यथाविति ।
 किरपीव हुपेयाश्च यं चतुष्टयम् अत्र ॥ चतुष्टयम्—An umbrella
 निःशिक्रियते—Are drowned माधुःशब्द—Approbation, applause
 पल्लव—Hem, border यशस्यम्—Is obliterated See पशामर्ग
 above शकुनि—A bird अट्यात्—A glowworm, a firefly अट्—
 A particle अहंकार—Pride विस्मृतञ्ज्वलन—Forgetting the
 birth (equally humble with others, the wrath having come
 later,—not a universal case) दंष्ट्राश्च चतन—The दंष्ट्रा when
 taken with दुष्टासुम् (d seased blood) will mean the three सिद्धयः
 of वायु, वित्त and अक्ष, रात्र यत्—Influence of desire पश्य म
 —Here only the ज्ञानेन्द्रिय are meant Including the कर्मेन्द्रिय
 and the mind (which is both a ज्ञानेन्द्रिय and a कर्मेन्द्रिय),
 the number would be eleven यत्कति ..तया—Restless by nature
 as it is अद्य—Having found scope मन्त्रि—By evil spirits
 पचयामा—Being boiled तिर्यङ्—Tortuously पल्लवः—Lame
 persons

P 109 मलच्छट—A tree with heptaparted leaves Hence
 the name कुसुम...विकारी—कुसुम when construed with kings
 would mean 'the eye' चासुतमस्य—Whose death is imminent
 जालवृष्टा—Bitten by a deadly snake छातुव—Made of
 lac डन्वे अतु+अद्य ('अतु+अद्यः पुम्' इति पुगाम्)
 महामानसम्—(1) Stupefaction from great pride, (2) a tying
 poet of great size. अजस्रम्—With one who is विद्वन्मूर्च्छित
 would mean 'yellow' चान्—(1) Drink, (2) whetting
 परपेरिता—For the idea as construed with kings of चले
 कश्चिद्भूय विपरीतो यशस्यः । अशस्य दयति शोचयत्यः प्राप्ते-
 र्चिदुज्यते ॥ दासपति—Causal of अट् to fall' The root is
 reduced to शीष् before a शार्धधातुश्च प्रायश्च लोः ..हेतवः—
 दूमेऽर्धविशेषायांमहाले कुसुमेऽहम् । अशस्यदयोर्धं मदीत्यात् विदु-
 कुंथाः ॥ अति—भूतयः—मति—Prosperity and ashes तै मदिह—

One affected by myopia (निर्दिष्ट) प्रियपट्ट—A funeral drum महा-
 पात्रक—द्रव्यद्रव्या सुपायान स्तेप गुर्वङ्गनामः । महात्नि वातधान्याहु
 सवर्षेऽर्वायै तैः महः *—Maha XI 55 चतुर्द्विजस्र—Day by
 day चाध्यात—infated महत्तया—Thus conditioned
 Expound सा चतया वेदात्. ध्यान—A vice प्राण्य—A target
 वन्मीक—An anthill विहित—Flesh कात्यायननिर्णयके—बद्ध are
 proverbially the most cunning among birds Thus we
 have expressions like सवर्षतन् चतुर्द्विजः &c. The expression
 कात्यायननिर्णय, which means here a pond in the shape of
 an assembly recalls to the mind the artificial ननिने in
 Yuddh sthira's हमा तस्या मया ननिने उहायविना मयः ।
 —Mahābhārata, चरणपद्येऽत्म—The state of not being led
 by others (चपरं = न वा*) For the use of मूढः परप्रत्यवनेस-
 तुष्टः—Mālavikā चरि—ता—The state of not being a
 विनमृत or a master who will chastise his servants when
 erring म्वच्छन्ता—Wilfulness, महाद्वलता—Vigorousness
 लानता—Levity चरिचेरद्वय—On this we have—निर्दिष्टेय पदा
 राजा सम सर्वे तु वसते । तदेऽयमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते *

P 110 सर्वधर्मस्य—Expound: सर्वस्य चर्मा वेदात्.
 The ह्यमानान्न 'न्न' is prescribed by the rule धर्मादनिश्च
 केत्वात् अदेवत्वम्—देवता here means divinity' and not, what it
 ordinarily means, a god' वात्मानम्—See note on al. 35, p 8.
 वेदाः—Demeanour चतुर्धा—Dignity चतुर्धोविन—A dependent.
 देवताधारित्यम्—देवता here means divinity (देवत्व) and not 'a
 deity. अदृष्टम्—Unreal वक्तः—साम्नायकी—That is, think
 themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible,
 स्वयन्—चतुर्धो—That is, take themselves to be विष्णु, the third
 eye being concealed under the skin. संश्रियात्—Participation.
 चर्चता—सुखम्—A बहुयोहि The idiom would require
 प्रथमा here विदुर्जनम्—Denive विदुर्ध from विदु + शब्द ।—
 'विदुः चतुर्धो'—P VII. 1 36 वचि—प्राय—चतुर्धो by कृपयु देव्याम्
 वाचोवाचं प्रति कोपः P. I. 4 37 वितवद्विने See note above 'वर्षेनि-
 S: वनम् चतुर्धो व । चर्चनिपम्—See note on al. 29, p 40.

बधिडेवस—The same as बधिडेवता—a tutelary deity वाचस्पति—
 Proper विपिन—Pitiless जीट कृ—A treatise on statecraft
 by जीटिक or कालक बधिषा—Black art पुत्रोत्प—A treatise
 पद्म ... मन्त्र—Deceiving others

P 111 बधिडेव—Devotion राजपद—The policy of
 administration उपवास्यव are reproved बन्धुव्यव—Are
 devoured वृक—A wolf कामस—Granted that, मन्त्र—कार—
 Given education मन्त्र ... न Light hearted and unen-
 lightened, which you are neither, being एकमेव धीर'
 and विद्या ... मन्त्र 'इदमेव न—For this (the following) reason
 also For this adverbial use of इदमेव of Uttara—इदमेवस्येत्या-
 लोके प्रसङ्गस्य इत्यम । उदाहर—Derive : वृ + ल ध्रुम—The
 base is ध्रु मन्त्रद्वय—The 7 द्वीप are इन्द्र्य कुच, प्लव, मास्योत्त, तीक्ष्ण
 धाम, and पुच्छर, each measuring double the area of its next
 preceding to the nearest approximation The cosmography
 of the earth as conceived by the ancients, may be represen-
 ted by a set of seven concentric circles, the innermost being
 the उत्तुद्वीप and the six smaller beginning with the nearest
 to the centre, the six remaining द्वीप in order, where the
 circumferences will represent the seas surrounding these द्वीप
 or insular continents विज्ञाप्य—'विज्ञाप्या छे' इत्यात्मनेपदान्त
 च विज्ञाप्यन्त—A causal, र being optionally changed into व,
 विज्ञाप्येत्—Of absolute command

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

महाश्वेता-वृत्तान्तः

This is a second piece from the Kādambarī, Mahāśvetā,
 यन्मह्यं Princess, recounts her life to Prince Chandrapīda

निर्घन्त—cruel कथावाचनविशेषितम्.—See note on the term
 under p 105 विद्युपदमन्त्र—Heaven, the abode of the gods

—From the qualifications it appears that the मञ्जरी was white
सुम्भा—A heap सुनि ..सय —Disguised as an ascetic मन्त्रेण

—कारण—The conception of the moon and the lotus as pro-
ducts of earlier practice means their inferiority to his face
Compare with this Dandin's description of a parallel case.

सतनान्नं सुव्रता विद्याया नृभ्यो ग घुषाद्यन्वापेन निर्मिता । ने
चेदह्य मूरेवविधनिर्मा ण्निपुणोः यदि ह्यानर्हि तत्समानलावण्यमवा
नरगो जिं न करोति।—Daśakumara कनायन्—The moon.

अधुनपुत्र—The dark fortnight रामस्तवः—Raya. धनु —शक्ति—
By the principle एतेकस्मिन्वर्तेत सत्यं चयनद्वयमुपयति ।

P 116 वाच्य—Juice उच्छ गिरैः “निमेषेण—With wak-
ings forgotten along with the breath, ‘forgotten’ in the latter
case meaning ‘suspended in their work.’ For a similar
use of उच्छ cf. Daśakumara, उच्छ विदुष्यावपत्तिमदृष्टिं काञ्चन .
कुवारीं वृत्तं । इत्युत्तम्—Wistfully Qualifies एवोक्तयम, ईहमाना
—Wishing . मनोमत्त—Cupid, the mind-born चिंताम—
Distinguish चिंत्त from चर्चत्, the former meaning ‘a
suppliant’ and the latter ‘rich’ or ‘significant.’ चस मत्तम्
—Improper For a similar use cf. Kumara विदुषीपि सवधौ
स्यद हेतुमसाम्भवं । आनाया—Derive . हा + वाच्य (हा is
उपसर्गदिन्) चमस्यन्ती चरुणाम्—Having no control over the
senses कालानाम्—‘अधोगर्भवेद्याम्’ इति वर्म ए वृद्धौ
The word हात in this sense well appears in the word
चन्तःहात (the inner sense, the mind) स्तम्भिता—Stupefied.
लिपता—Painted सुखीर्षा—Carred संवता—Fettered, चरुटम
—Stupor स्वसंवेद्य S-I-perceptible पुनरध्वन्या—A बहुवीहि
(धनुषश्च इत्यर्थः), चात्मानम्—इत्तम् is used a सर्वनाम and so
चरुटमिति चादि —ना—Formed into a line मरुध्वज—Cupid
निहित—Sharp वाच्यदि—The delicate frame (पट्ट a creeper),
निवात्—Came out चरात् is the मुद् of इत्, चरीतः...रात—
रात is used in a double sense (reduce and love) here The
coincidence of its disappearance from the feet and
appearance in the heart is the basis of the conception

P 117 अविज्ञान—*Concurrence* चतुर्विधम्—*Unbecoming*.

कृ—कृ—See note on its use under sl 73, p 45 धाम—*The base as a repository* प्रजापतयः—*The commonfolk* न पुन ..
 यथा—*And so happen thou I who could neither give up modesty nor turn mad* ज्ञानो हि गुणाद्य—*Here 'spring' and 'virtues of the object of love* माद्य—*Levity, चतुर्विधम्—See note on चतुर्विधम् under p 42 कृत्वा=मत्वा (धातुवामनेकाद्यत्वात्)*
 अद्यनाद्य—*Disjoin: अद्यन अद्यत (=चनाद्यत) मद्यतयम् ..*
 माद्यत्य—*Or ज्ञानो हि गुणाद्य above प्रियतयना—Predestination.*

P. 118. अक्षयम्—*यम् in the shape of counting prayers, which she चक्षयाना failed to perform* The use as *चक्षयाना* चक्षयाना दिव्य—*The idea is that the white of her eye sheilding lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses while the blue of the eye shooting blue rays up made the whole atmosphere look covered with blue lotuses* वर—*Opportunity* अक्षयम् ज्ञानम्—*निश्चयम् एवं "मत्वा"—Another parenthetical sentence* See note under p 112 मुरापुरे—*No समाहार, समाहार being enjoined when there is a natural antipathy (यथा च विरोधः यथावतिष्ठति.—P II 4 9)*

P 119 अक्षयम्—*For all luxuries as such are prohibited for a ब्रह्मचारिन् as in Manu II 177—अक्षयम् माद्यत्वात्* मन्त्रं मद्यत्वात् ज्ञानम् चतुर्विधम्=चतुर्विधम् । चतुर्विधम् For the peculiar use of the *चतुर्विधम्* see note on *चक्षयाना* under p 64. चक्षयाना—*In elliptic use correspond to the English 'please'.* चक्षयाना .. दुर्विनिता—*The goddess's own eagerness to serve is transferred to, the मद्यते दुर्विनिता—Wayward चक्षयाना .. चक्षयाना—Compliance with her request* कर्त्तव्यम् .. मा—*Was turned into an ear ornament (कर्त्तव्यम्) कर्त्तव्यम्—In full सामकरोत्—Placed it* See note on *कर्त्तव्यम्* under p 117, *चक्षयाना*—*चक्षयाना* चक्षयाना .. चक्षयाना .. चक्षयाना—*चक्षयाना is the reading in the existing editions* चक्षयाना मे—*Even before it reached* For the force of *चक्षयाना* see note on *चक्षयाना* under p 113

P 120 सन्दाहित—Fettered द्विचिंता .. लीचाम्—Adjective to चञ्चलाम् A prospective use, for this was the case after it had been turned into a कण्ठामण्य वृत्त .. करे—That being the state of things व्यतिरिक्त—Circumstance (here) सर्वद्वारिका—A princess (lit. a daughter of the lord) प्रसा...ति—Is drawing near नवग्रहा—Newly caught लाडला...यन्नाम—Expound आश्रयदम चमत्कित्त, सदेव पदुः तस्मिन् यानाम् सौमण्य.. स्पृताम्—Expound : सौमण्यमेव गुणः (thread) तेन स्पृताम्. The root in स्पृताम् is स्पृ 'to saw' धैर्यद्वयवित्तम्—Loss of firmness द्रुपदा—Trodden उपसृष्ट—Disturbance अनुयासन—Ammonition निरवकारकः—A बहुव्रीहि with उपसृष्ट (not उपकारक) for the second member.

P 121 चञ्चलद्विरहित—For there was no real anger. सुखेन्दु ग—In उद्विग्नसमान नः & इति उपवचने सुखीय, निवृत्ता—A river, प्रतीपम्—Against the current An चञ्चलीभाउ क्षेत्रवम्—Qualifies चञ्चलम् पुराणामाडम्—पदैकदेवे पदमसुराणेप-चाराडन पुराणामाडम्—Bhānuachandra द्वार—By the principle known as the द्वैतवीडोपक or the आकाशविमोचक म्ये, the word can be construed with either the preceding or the following expression

P 122 प्रदक्षिणा—Ornamented मधुसूदनया—Because that (i.e. लज्जानेय) was dear to him लज्जानेयायायि—चञ्चलद्विः चञ्चलकृतं निराकरति—Bhānuachandra लज्जानेया—Expound 'लज्ज (subjective) वीत्या (i.e. for मीनवत) पक्षितमीनवता—The मीन was really due to her pensiveness स्मर.....पत्ता—A हेतुवर्म विधेयश्च Her पदपत्र for him was the cause of the following ascriptions सुनिराय—The idea here is not that सुनिषेय was चाम्य with her before and only now assumed चाम्यता, but that चाम्यता had all along been there and now she only found the secret of it Similar should be the construction with the rest in the sentence लज्जानेया—Expound स चास्पष्टे पद लज्या. दृश्यस्य—Should be construed with all the पदपत्र पद लज्जानेया—The lotus

plant (at course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers सागरसेनेय—Alludes to the floodside शीघ्रि.. ए—A talisman preventing the up going (departure) of life समुत्त...पय.—The idea is suggested by the expression मर्त्येण-या as also by the feminine gender. A रहस्यी would similarly stoop to the ear and whisper love matters कर्णे .. मानि—Acting like an ear-drop A denominative from कर्णु + रण्ट कर्णिक.....रका—The कर्णिक...स्य was contributed to by both the मन्त्ररी and the वेदाङ्ग द्वितीयः—Optional for द्वितीयः. चित्तद्विद—Somewhat late रहस—Keeping (i.e. evading or avoiding)

p 123 चर्यरति—For the use of चर्यरति in the singular, see note on चर्यरति under p 47 समुत्त—This shows the vast number of the मन्त्ररी princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage चर्यरतिताम—The manner of a supplicant चरित्यतिनी—Unbelying For the face is an index of the mind, यथाकलित्वाह नृणां चरन्ति चापमात्रे—Er- pound चरित्य भाव सामान्ये न्युनहय, करोति मे चरन्तम्—See note on कल्या under p 117 कल्या—Sic चरित्यम्—Confidingly चनु- यत्ताम्—The चनुयत् here is the communication of the चरित्य referred to in the preceding sentence चय ज्ञान.—See note on the expression, sl 40, p 41 मन्त्ररति—See note on the word under p 106 चरुयत्—A part The compound should be treated as a निवृत्तमात्र of the चरित्य kind चरुयत्—A piece

p 134 चर्य . वेद—Permeation into the whole body यत् चर्य—A love spell चर्यी—A verse in the चर्यी metre The metre is thus defined 'यस्याः पादे चर्ये षडक्ष मात्राण्यथा नृतीतिविः चष्टादश द्विपादे चतुर्विंशं षडक्ष च चर्यी इ'—Scrabodha. चरित्यरति—White as a lotus stalk Qualifies both चर्य and स्वय मात्ररति—Cupid the mind born, चर्य चर्य—The सुकान्त

by its own intrinsic merit cannot attract the eye, but only through its resemblance to a *सिद्धन्ता*, *चनया*—By this viz the *शार्दा* or the *billet-doux* in the *शार्दा* metre referred to above *पुनटवत्सं*—Of one who has lost his way *चतुर्निघा*—*चतुर्* is a term for the dark half of a month See *चतुर्दश* p 115
कुञ्चति—Incision *विच्छेदा*—The magician's brush *सोका* ..
त्रिद्या—The Epicurean doctrine *दुग्धा* *त्रिद्या*—Mesmerism
कपोतयो—*पयच्छेदे* ७ मी. The same is the case with *मङ्गु*. See note on *चतुर्दश*, sl 88, P 18 *होवद्वय*—With complaisance *कायम*—*प्रत्यन्तसुखे* २०५

P 125 *दृष्टयेन*—*सहाते* ३ वा. *पया*—A cascade *समुद्रा-
 र्जिन्यु*—All the existing editions read **सन्नोषु* which can seek defence only in the bye rule *समासान्तरिधेरनिसत्वमिन्द्रने*. The main rule '*समुद्रा*' would necessitate the समासान्तरं क' giving the form **सन्नोषानु*. *वासीकन युवनेषु*—The couples parted with their hearts following their mates which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting *विद्य यु*—Parting *रघुनाथनाथाम*—An *सकृद्वेपदुस्तु* See note on the word, sl 31, p 25 *स्यान्* *डेवम*—Of *Sakuntala* I '*चतुष सन् मुनिजनयो महसा विनयेन यत्किंचित् ॥ स्यान्नाडनुच्चलचरि वस्त्रेण पुन प्रति-
 निवृत्तः ॥*' *सडागमन*—*सद्* refers to *पुस्तकीय कश्चिन्न*—A chamberlain *सदृष्टा* **सपम*—Which is possible on the *कथ्या* *चतुर्दश* morning

P. 126 *अव्यथानाथाम*—With nothing to interfere, bare, uncovered *विदितानिघाया*—Exposed. *विदितः* *वसिष्ठाया* *वदा* (and not *वदाः*) *वसिष्ठाया*—Range of speech (वसिष्ठाया the thing to be said) *वदन्त*—Illusion *उभायो*—Or *वासीकन*—Or *विद्वन्मन*—Irony of fate *वसि*—An introductory particle similar to the English 'there' *सन्*—Anger *कुसुमावचय*—For the form *वदन्त* see note on the word under p 41 *अपमय*—A *सुफ* form *विदवा* *वद*—Concealing myself behind a bush (*विदवा*=the body)

P 127 वयम्—वयम्सर्वेभ्यो न या दुःखमान—Distressed,
 विवद—Ashamed क्विदम्—Harm (to Ide) न हि
 विदा—'हो नञो वदनायै ममदा' and Vlasca—सम्प्राप्तविधेः—
 निवर्तने ही वनिधेः कस्योपम—Eri (अनुम) वयम्—Dead
 निदाय—Summer क्विदम्—Thines* Derive कय + दमनिष्ठ मन्ता-
 मुनाधिष्ठनम्—'महासुनानि वेतामा.'—Bhānuachandra Contrast
 with the sense what it has in the following—'स वेदा विदधे नूनं
 महासुनसमाधका । तथा हि सर्वं तस्यासन् परादे अना मुदाय ॥—R. I
 99 वां कोटिम्—The highest pitch

P 128 वेचमान—Trembling अवतोष्णाम्—For the long
 see note on sl 76, p. 46 वदन्ते—'All of a sudden स्पृष्टोप—
 Envious वर—An ordinary person वसिष्ठ—This with the other
 two—वसिष्ठस्य and वसुधा—are to be construed with मन्त्रयेन
 as the agent In वसिष्ठस्य the वयादेः is accounted for by
 the rule स्वपि सप्तपुत्रं त (P VI 4 50) तस्मिन्नेव .वाच्यं—That
 पुपउरौक was विभातनोवविष्ट we know from the original
 For the meaning of वर in उरुवार्यं refer to the lexicon :
 वक्रोन्वार्यं वधाने च वयमे किये रे तथा । स वाच्यो वमानोऽपि संख्यावाच्य
 वपुष्मते । उरुवार्यं वदनायम्—Expound अवलम्ब as वदन्ते मात्र
 See note on व समावे under p 127 स्वच्छा . वृत्तम्—अवतरवदनामी
 वदुर्वीरि The वदुक् as used here must be white it correspond with
 तेन The propriety of वन which implies a multitude must
 be sought in the implied duality of the eyes वदुक्—'A वदु-
 से'हि with वदुक् changed into वदु by P V 4 150—वदुक्वदुक्ते
 मित्रांसिचयेत् । रहस्य—A secret

P 129 मन्त्रचतनकेन—For the use of दाक see note on
 दमनिधे under p 57 स तनु .कारोपवति—For the idea of Nita-
 itaka—आयं वासव्यापनकुमिसौ रे छु ममुद्वज्ज्मने छेत् उदमपि
 विधीयकुमुद्वान्तेन सनद्यते । माधुये मधुविन्दुना रचयितुं पाराश्वये
 रीरते मनुं उद्वक्ति यः कानान् पयि सता सुते । सुधास्यन्दिमि .
 and Śakuotala—इदं . किनाद्याजवनेहर वपुस्तवस्यं माधुयितुं च
 दक्षति । धुव स मीमोत्पनपत्रघाया यमीमता छेत्तुपदिशंश्चरति .

वृत्ति ।" — Bhānubhadra चत्वारिंशत्पुत्रैः—“ चत्वारिंशद्वर्षकारि-
 त्वात्पुत्रैः भवतीत्यर्थः । एषा—श्रीश्री इत्यमरानामुदेल्लयम् ।
 वृत्ति ।" — Bhānu क्वापि .. तिपठते—“ एव एतेषांभेःमाते क्वादाया-
 क्त्याश्च विभक्तियमित्युक्तवृत्तम् । तदुक्तम्—‘वामोक्तस्त्रिभिराद्ये
 विभक्त्यात्वाद्योर्वि भागवते वा तुक्त प्रसदाविशेषात्समये किं किं न
 दुःखायते ।’ इति ।” — Bhānu तद्विद्वि .. यति— “एव तद्वि
 वृत्तौकल्याद्विरुद्धु विवक्त्य तस्य विभेदात्प्रत्यामसदि कन्वकन्वमित्य-
 भिवन्ति.” — Bhānu जरादि . मवति—“जराया चवि तत्कार्यकारित्वात्-
 वनुवामित्यमित्यर्थः” — Bhānu का द्विर्गणनम्—The द्वितीया means
 चत्वारिंशदपि here Hence its retention in the Pāṇini of
 समां ता न प्रवेष्टव्यम् The change into वदमा is also, option-
 ally allowed, as in the example कामः वदितुं प्रतीक्षताम्

P 132 वदयम्—Course of action उक्त्याम्—A
 breath पुरवति + पुरविष्यति ‘उत्तमानसामोद्ये वदमानवद् वा’ इति
 मदिप्यदर्थे मद् द्वेष्य—Shameful अत्रसरवात्तम्—Exposed like
 वासवान् p 130 मवती—Feminine of मवत् (a मवताम्
 derived from वदनुद्) always used in the third person
 A polite form of address not necessarily implying respect
 To show respect we add एव or तव before it मवत (from
 म् + वत्) will give मवती for its feminine सूक्ष्मम्—Silent.
 An indeclinable

P 133 वदिसभरेः—वदितुं (bigness) is formed
 from वदु + वमि-च similar to कश्चिन्नु p 127 अनुवर्तमानि—
 Follows वितया—False प्रतीक्षती—Feminine of प्रतीक्षत (a
 porter) When प्रतीक्षत means a gate, the term for ‘a
 porter’ will be प्रतीक्षति with its corresponding feminine प्रतीक्ष-
 रिवी The office of a door keeper was usually entrusted
 to women in those days For the long ई in प्रती see note
 on प्रतीकार, sl 76 p 48 महा .. भीरु—Exposed : महान्
 जनसमूहस्यैव भीरुः. Afraid of a great crowd of people .
 क्व.. भीरुता is characteristic of an ascetic Cf Śikuntalā
 ४ ‘तदाभीरुं श्रुत्वा परित्यज्यतिवृत्तं मनसा जनाभीरुं मये

सुखपरितं यत्नित' and 'व्यक्तमित्थं हतः सुखिसुखितमित्थं
 वयुष्ट इव सुखतः । व्यक्तमित्थं स्वैरतिर्लभमित्थं सुखवर्द्धनमपेक्षित' ।
 मोद implies a disposition and hence cannot appropriately
 be connected with any such idea as the detection of the
 purpose "रहाटीविषयं—Expound : रक्षा एव दक्षिणा तस्ये इव
 ...भव—This is all that I can do (श्रमः=power) अनङ्क-
 वेचलतः—वेच, like its English equivalent 'cane', also means,
 as here, 'a stick' पटपान—Perfumed powder चंद्रपत्र—
 Cosmetic किणत—किणतः स्वल्पतनुः—Bhāna. सर्वथा—A
 eunuch बन्धुक्त—Deaf and dumb कुञ्ज &c—The main-
 tenance of these ill favoured folk by light services in the
 चलापुर is a happy reminiscence of ancient civilization.
 शरीत—A wood pigeon

P 134 दृष्ट . दृष्टि—For it is the son's rise that
 reunites the couple separated at night See note on al.
 31, P 25 चाञ्जामुख—दृष्टुं किङ्क . मुदा—At a loss what
 to do चर्चितपति—Loss of cognition दृष्टु—A little चक्षु
 —Able An indeclinable साम्यतम—Proper दाहयामि
 दाहयि—So तेन (पुण्डरीकेण) Equivalent to 'marry' इतर-
 चक्षु—The other course, viz of not meeting him चक्षुप्रदायिन्
 —A supplicant for the first time. (प्रपद्य = a request)
 एतः—Sin दक्षिणे—The east (from दक्षिण the presiding
 deity) मुख—Carries a double meaning ('the face' and 'the
 forepart') श्वेतवस्त्र—श्वेतवस्त्र is white श्वेतनी—By 'श्वेतवस्त्र-
 दक्षिणः' we have both चक्षु and चक्षुनी रक्षुनी—Similar to
 चक्षुनी above

• P 135 किङ्क—A coral रक्षुनिहर—See note on रक्षुनी
 under p 134 चक्षुदर्थमित्थं &c.—Instances of the figure
 called विरोधाभास (a seeming contrast) चक्षुदर्थमित्थं
 &c.—चक्षु because it was a moon lit night उत्कृष्टित्थं—'A
 wave' and 'a love longing' (दन्त्यवस्था) मङ्गरकिङ्क—Copied
 the shark-elegance The word may also be construed as

विशिष्ट मेवेदधो यदा ।' स्वयुने—Without you स्वत् is पञ्चमी
here. कं यावत्—Understand क्वम् after यम्.

P 139 स्मित्वा .सिता—The habit of speaking with a
smile Derive स्मितपूर्वमभिवादिन् (स्मितपूर्वमभिवादिन इति) + क्त
इतानि चाद्यानि च—So चाद्यानि पतितैः—Qualifies
both जले and पादविशेषैः अत्रात् भाव—A paraphrase of
'अनलिन'. मते of the पञ्चानकौस्तुभ, p 52 कुमुदपर ३०—The
various flowers were, so to speak, the arrows of Cupid. अति
..प्रमेय—A हेतुर्गमं विधेयत्वं So are अतिप्रम.. तावत्, *निहितेन,
उत्तानोक्तनेन उदाशेष and *भाष्य कृतेन that follow. उदात्तमवान—
Scolding ह्यायत्ननाम—That is, in image इतानि—So.
पादिसा दस्तु—Indeed, modulating उत्तानोक्तन—Supi-
nated

P 140 संयम्य—Having bound. अस्मद्भवत्—An excla-
matory word corresponding to English expressions like 'Oh
dear!' 'Dear me!' 'My God' &c used when some evil has
befallen वकान्त .नमा—Through extreme perverseness
अपह्नयाना—क्त् is a particle implying belief or reverence It is
always used as a prefix, अस्मद्भवत्नीयम्—Impossible as it
was A हेतुर्गमं विधेयत्वं व्याहृत्तैः—Uttering निवृत्तान—A tie,
a cause स्वत्कृते—For your sake A compound

P. 141 कस्मिन् .रतम्—Thus Shakespeare, Henry VIII—
'When was the hour I, ever contradicted your desire, Or
made it not mine too?' कौबोन्—A scandal अनीमा—कुपना
—For otherwise she would long have followed a death.
The explanation lies in पादप्रवृत्ति प्रवृत्ति, Cf Kumāra IV 9.
'पुत्रो वदतीति मत्पितृ ददति वक्तव्ये कौबोम् । उपवाह्यत् न वेदित
स्वमन्त्रः अयमवृत्ता रति. इ' Also ibid. 33 'अग्निना सह पाति
केमुद्रो सह मेघेन तदित्यनेयमे । प्रवदा. पतिवृत्तेण इति प्रतेपत्तं हि
विधेयनेरपि इ' पातिमे—The root is पन् 'to breathe' पय—
Protect, प्रवृत्त—The root is दाष् (not पय) अनुपद—
In the shape of bringing rest to all beings through sleep.

सुशोभयता—Possessed by an evil spirit विना .शिवयाता—
 Different expressions of the same idea प्रकाशयते वेना—Her
 प्रकाशयते (words of lamentation) शिरोःशुभ्र (hairs), and शययते
 (ornaments) were all weeping with her as it were—the
 lustres of her teeth, the flowers dropping from the head and
 the rays of light shooting from the jewels forming
 respectively their tears प्रकाशयते सुशोभयता—The सुशोभयते is by
 'सुशोभयते' (Pl I 4, 36) For a similar use of परिहृतः
 कर्मणः सुशोभयते प्रकाशयते—Nīt śatak.

P 142 प्रकाशयते—सुशोभयते, so called because of its grow-
 ing in the प्रकाशयते. सुशोभयते—Bedeviled सुशोभयते—Some-
 what peculiarly used in the sense of covered प्रकाशयते—
 Touching or passing the hand on सुशोभयते . . . रक्षयते—The
 necklace by suggesting the circumstances connected with
 its transference could well be expected to have acted as a
 surety of love and hence a stay of hope (for union) for the
 interim सुशोभयते सुशोभयते—The supplication even in her madness
 of grief is not void of relevancy at least for believers in
 secret powers प्रकाशयते—Appeared prevailed सुशोभयते—
 A spot प्रकाशयते—For there was no end as it seemed of प्रकाशयते
 Similarly construe सुशोभयते and सुशोभयते following सुशोभयते
 —Viewed here as mountains owing to their insurmountable
 character सुशोभयते—For the force of सुशोभयते see note on सुशोभयते under
 p 64

P 143 सुशोभयते—Very bright सुशोभयते—Silk cloth
 सुशोभयते—A fringe or border (here) सुशोभयते—A turban,
 a diadem सुशोभयते—Covered सुशोभयते—An ornamental
 painting सुशोभयते—A mass सुशोभयते—A kind of सुशोभयते
 having the smell of lotuses सुशोभयते—Plump सुशोभयते—
 Interlaced सुशोभयते . सुशोभयते सुशोभयते—Girding up the loins.
 सुशोभयते—Also spelt सुशोभयते and more correctly Literally,
 what is seen through सुशोभयते सुशोभयते—An instance of a

genitive absolute (चनादरे षष्ठी) स्त्री.....काशरा—Timid
 as is natural with a woman Expound. स्त्रीस्वम वात स्त्रीस्वभावेन
 हा काशरा शोका मयेन—By fear getting the better of sorrow
 A point of psychology

P 141 व्युत्साय—A resolve, चक्षुमावकीर्णम्—The
 impossibility obviously lies in the पुन वयायम् and not in
 the आशाप्रदान of it चक्षुप्रसिद्धम्—Resolved upon चक्षु
 दृष्ट—The idea is not offensive here when the speaker
 herself is a woman Yet it smacks of the characteristic
 downlook with which the womankind are treated
 दुःखम्—Of course she did not think it so then
 It is natural at the present moment when full sixteen
 years or more have passed without any indication of the
 fulfilment of the words. मन्वृष्यम्—A mirage काशरादि
 —The night prevailing at the dissolution of the universe

P 145 दाम—A past participle (दै + क्), दक्षिण्यती—A
 causal (from दै) दुःखं वा . दाम—The expression is suggestive
 of the tenets of Buddhism मन्वृष्यताम्—Otherwise this
 calamity would not have befallen her अति...संज्ञस्य—Hence
 the Mahābhārata : मन्वृष्यते दुःखमुच्यते तु दैवमप्युच्यते । व्यासोऽपि
 To dissuade दुःखसंज्ञस्य—दुःखम् in general must not be the
 sense here, for that would involve a distinction from पुत्रः,
 which psychology would not admit. Psychology in that
 case would rather say 'अपत्यसंज्ञस्य, यज्ञान्—The word यज्ञ,
 when masculine, is always plural, and means either a house
 or a wife कृतज्ञताम्—Gratitude the trait of a noble
 soul Thus Bhāṣya : XIII 61 'मन्वृष्यते कृतज्ञताम्'
 दास्यतीत्यम्—दास्य is a deprecatory term like कृत दामे ..
 दासिनि—We generally do not speak of दासि as दाम, as we
 do of दाम and मूल. The use is somewhat unusual

P 146 विह्वलयम्—Expound : तिह्वयं कथयानं कथायाः ।
 अत्यन्तसंवेगे द्वितीया, उपलब्धन्ती—आह्वयन्ती । 'अतूनामने आर्षेत्यात् ।'

The styles of these works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age and experience

BĀNA

He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history From the prefatory verses to his *कादम्बरी* (a romance) and the introductory part of his *दुर्बलित* (a biography) we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious *बाहल्यायन* family, that his father was named *विजयानु* and his mother *राजदेवी*, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called *दोतिसूट* to the west of the river *विजयमानु* (modern *घोरा*), and that *दुर्बलधन*, the king of *कादम्बरा* (7th century A D) was his patron Bāna's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—*जगता विजयविहारी पाण्ड्या विजयपदी सदाशक्तकवि । पाण्ड्यामधिपतमानु छाये छाये समुद्येति ॥* A third work—*सर्वाङ्गसूक्त* and a fourth—*सुकुटसहितक-* are also attributed to Bāna